

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Обліково-фінансовий факультет

Кафедра українознавства і суспільних наук

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Курс лекцій

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
ОПП «Економіка та міжнародні економічні відносини
(за спеціалізаціями)» спеціальності С1 Економіка та міжнародні
економічні відносини (за спеціалізаціями) денної та заочної форм
здобуття вищої освіти

Миколаїв
2025

Друкується за рішенням науково-методичної комісії обліково-фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету протокол № 11 від «03» липня 2025 р.

Укладачі:

Борко Т. М. – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри українознавства і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету

Рецензенти:

Шевчук О. В. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики ЧНУ імені Петра Могили

Потриваєва Н. В. – доктор економічних наук, професор кафедри обліку і оподаткування Миколаївського національного аграрного університету

Громадянське суспільство : курс лекцій для здобувачів першого
Г87 (бакалаврського) рівня вищої освіти ОПП «Економіка та міжнародні економічні відносини (за спеціалізаціями)» спеціальності С1 Економіка та міжнародні економічні відносини (за спеціалізаціями) денної та заочної форм здобуття вищої освіти / уклад. Т. М. Борко. Миколаїв : МНАУ, 2025. 153 с.

Даний курс лекцій призначено для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти ОПП «Економіка та міжнародні економічні відносини (за спеціалізаціями)» спеціальності С1 Економіка та міжнародні економічні відносини (за спеціалізаціями) денної та заочної форм здобуття вищої освіти, які вивчають дисципліну «Громадянське суспільство» і мають на меті сприяти ознайомленню з структурою громадянського суспільства, фіксацією характерних ознак, усвідомленням ролі та значення необхідного для нього економічного підґрунтя, політичних засад, ідейно-духовного фундаменту, розуміння змісту і напрямів діяльності різноманітних інститутів громадянського суспільства, принципів взаємодії громадянського суспільства, його інститутів з державою, органами влади та місцевого самоврядування.

УДК 321(075)

© Миколаївський національний
аграрний університет, 2025

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Змістовий модуль 1. Сутність громадянського суспільства.....	6
Тема 1. Суспільство як система, що саморозвивається.....	6
Тема 2. Розвиток історичних уявлень про громадянське суспільство.....	11
Тема 3. Сутність громадянського суспільства, його структура, ознаки та функції.....	15
Змістовий модуль 2. Інститути громадянського суспільства.....	23
Тема 4. Багатоукладна ринкова економіка і приватна власність – матеріальна основа громадянського суспільства.....	23
Тема 5. Розвиток середнього класу й забезпечення соціальної стабільності – необхідні засади громадянського суспільства.....	35
Тема 6. Демократія та її роль в утвердженні механізмів функціонування громадянського суспільства.....	43
Тема 7. Багатопартійність – цивілізований формат агрегації, виразу та захисту інтересів у сучасному багатоскладовому суспільстві.....	54
Тема 8. Громадські організації, об'єднання, рухи та добровільні асоціації як сфера розгортання ініціативи та простір самореалізації індивіда в громадянському суспільстві.....	66
Тема 9. Засоби масової інформації та їх роль в артикуляції та реалізації розмаїття інтересів громадянського суспільства.....	77
Тема 10. Інститут релігії та церкви в умовах громадянського суспільства	85
Тема 11. Ідейний плюралізм і багатоманітність як духовний фундамент громадянського суспільства.....	94
Тема 12. Толерантність як ціннісне підґрунтя системи соціальних відносин у громадянському суспільстві.....	105
Змістовий модуль 3. Громадянське суспільство. Держава.	
Особистість.....	118
Тема 13. Держава як політично організоване суспільство.....	118
Тема 14. Правова держава і громадянське суспільство.....	131
Тема 15. Соціально активна, відповідальна особистість – головний суб'єкт громадянського суспільства.....	140
Список рекомендованих джерел.....	150

ПЕРЕДМОВА

Громадянське суспільство постає як сфера самореалізації людських інтересів і потреб, яка є вільною від безпосереднього втручання з боку держави і яка об'єднує та виражає інтереси самих громадян, їх устремління, окреслює простір їхньої свободи та межі приватності. В ідеї громадянського суспільства втілюється гуманістичне гасло, під яким організується і відбувається сучасне цивілізоване життя: «Держава для суспільства, а не суспільство для держави».

Предметом дисципліни є громадянське суспільство як сфера, вільна від безпосереднього втручання і регулювання ззовні, в якій індивіди, об'єднуючись між собою і взаємодіючи з державою і органами місцевого самоврядування, на засадах самодіяльності реалізують свої інтереси і потреби.

Одним із пріоритетних завдань курсу «Громадянське суспільство» є увага до визначення передумов формування громадянського суспільства, ознайомлення з його структурою, фіксація характерних ознак, усвідомлення ролі і значення необхідного для нього економічного підґрунтя, політичних засад, ідейно-духовного фундаменту, розуміння змісту і напрямів діяльності різноманітних інститутів громадянського суспільства, принципів взаємодії громадянського суспільства, його інститутів з державою, органами влади та місцевого самоврядування.

Мета дисципліни: формування громадянської культури мислення та поведінки в суспільному середовищі, вміння критично аналізувати явища соціально-політичного життя та самостійно окреслювати принципи, засади та межі, у відповідності до яких можливе соціоконструктивне за характером і спрямованістю розгортання активності при реалізації індивідом та в об'єднанні з іншими індивідами різноманітних інтересів і потреб.

Основними завданнями, що мають бути вирішені у процесі викладання дисципліни, є:

- ознайомити здобувачів вищої освіти із напрацюваннями світової думки щодо громадянського суспільства та дати виклад основних концепцій в їх поліфонічному та плюралістичному звучанні;

- розвивати у здобувачів вищої освіти навички самостійного аналітичного підходу до суспільних явищ і політико-владних феноменів, при осмисленні ними особливостей соціальної активності в публічній і приватній сферах життя;

- озброювати здобувачів вищої освіти основними вимогами, принципами та уявленнями сучасного наукового дискурсу стосовно взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства, при реалізації громадянами їх потреб та інтересів.

Результати навчання:

Вивчивши курс здобувач вищої освіти повинен знати:

- загальнотеоретичні положення, що характеризують сутність, функціонування і розвиток громадянського суспільства;
 - принципи і умови функціонування громадянського суспільства;
 - понятійно-категоріальний апарат;
 - історичну еволюцію та етапи становлення громадянського суспільства;
 - правові засади створення громадських організацій як невід'ємного атрибуту громадянського суспільства;
 - офіційний перелік документів, необхідний для легалізації (офіційного визнання) об'єднання громадян, реквізити статутного документу об'єднання громадян;
 - закономірності розвитку громадянського суспільства в Україні.
- Вивчивши курс здобувач вищої освіти повинен вміти:
- вільно орієнтуватися у теоретичному матеріалі курсу;
 - оперувати основними поняттями та категоріями курсу «Громадянське суспільство»;
 - пояснити як співвідноситься розвиток громадянського суспільства і демократії;
 - опираючись на законодавчу базу, оформити статутний документ (положення) ще не легалізованої громадської організації.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.

СУТНІСТЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Тема 1. СУСПІЛЬСТВО ЯК СИСТЕМА, ЩО САМОРОЗВИВАЄТЬСЯ

1. Поняття соціальної системи та її специфіка.
2. Структура соціальної системи.
3. Сфери суспільної життєдіяльності.

1. Поняття соціальної системи та її специфіка

Людина за своєю природою є істотою тілесно-біологічною і соціально-духовною. Вона одночасно належить до світу – природного, біологічного, соціального, духовного і є їхньою складовою. Будучи підсистемою об'єктивної реальності, докорінно відрізняючись від інших, природних систем, як біологічних, так і фізичних, соціальна система являє собою такий феномен об'єктивної реальності, який охоплює сукупність соціальних об'єктів і суб'єктів, їх властивостей і відносин, що утворюють цілісний соціальний організм.

Будь-яка соціальна система як цілісний організм характеризується такими ознаками, як самодіяльність, самоорганізація, саморозвиток. Це означає, що ззовні немає якоїсь унікальної сили, яка б рухала суспільний розвиток, свідомо спрямовували зміни в суспільстві. Джерело цих змін лежить в самій соціальній системі, тобто в самому суспільстві, яке можна визначити як сукупність індивідів і відносин між ними, що формуються в процесі людської життєдіяльності.

Отже, первинною клітиною суспільства, що живить цей особливий соціальний організм, виступає людина як носій знань, потреб, інтересів, цінностей, ідеалів, як істота творча, що здатна до цілеспрямованих змін як себе, так і оточуючого її світу. Саме ця обставина обумовлює відмінність соціальної системи від систем, що діють в природі. Ці *відмінності полягають* у такому:

1) суспільство, на відміну від природи, являє собою систему не тільки матеріальних, а й духовних відносин, що складаються між людьми в процесі їх спільної діяльності;

2) центральним елементом будь-якої соціальної системи є людина, що володіє свідомістю, що надходить у відповідності зі своїми бажаннями і прагне до певної мети, що надає розвитку суспільства значну ступінь невизначеності, а значить і непередбачуваності;

3) сама людина є складною системою і існує як система в системі. Інші елементи суспільства також виступають системними формами і утворюють певні автономні системи (державна, економіка, політика, право і т. д.);

4) розвиток суспільства підпорядковується як загальним законам, так і специфічним соціальним законам, що діють тільки в соціальному середовищі;

5) соціальна система являє собою узгодженість елементів і в той же час їх неузгодженість, наявність гармонійних тенденцій і конфліктної взаємодії.

2. Структура соціальної системи

Що ж являє собою соціальна структура суспільства? **Соціальна структура суспільства** – історично сформована форма організації суспільства, що являє собою певну форму стійких зв'язків, відносин, що виникли на їх основі соціальних груп і інститутів, які забезпечують цілісність суспільства, збереження його властивостей при дії на нього різних внутрішніх і зовнішніх факторів.

Структура суспільства включає в себе безліч різноманітних елементів. **Основними** серед них є такі:

- 1) суб'єкти суспільства (людина, люди та їх об'єднання);
- 2) зв'язки та відносини між людьми;
- 3) соціальні інститути;
- 4) діяльність.

Характеризуючи **перший елемент структури суспільства** – суб'єкти, треба відзначити, що кожна людина включена в певну спільноту чи соціальну групу (або кілька груп). У процесі спільної життєдіяльності людей в суспільстві формується стійка структура соціальних спільнот, що включає такі групи, як сім'я, рід, плем'я, нації, класи, стани, касти і т. д. Соціальні групи і спільноти також можуть диференціюватися і за іншими ознаками, наприклад, за соціально-демографічними (чоловіки, жінки, діти, молодь, пенсіонери); територіальним (жителі міста, жителі села); за родом занять (робітники, службовці, учні, творча інтелігенція); за характером ставлення до власності (підприємці, наймані робітники), а також за рівнем доходів, рівнем освіти і т.д.

Другий елемент його структури – суспільні відносини – дозволяє далі більш глибоко розкрити сутність суспільства, адже саме через певний зв'язок, залежності між людьми утворюється саме суспільство як певна соціальна цілісність. Відносини є свого роду цементуючим матеріалом, який об'єднує людей в суспільство, перетворює в моноліт його окремі елементи. Чим різноманітніше соціальні відносини, тим більше високорозвиненим є суспільство.

Залежно від сфери життєдіяльності суспільства виділяють економічні, політичні, ідеологічні, соціальні, релігійні та інші відносини. Залежно від суб'єктів, між якими виникають відносини, виділяють сімейні (сімейно-побутові), родові, класові, національні, міждержавні та інші відносини. Можуть розглядатися відносини як між сферами життєдіяльності суспільства, так і всередині цих сфер. Слід також враховувати взаємозв'язок і взаємопроникнення суспільних відносин і те, що їх роль постійно змінюється.

Третій елемент структури суспільства – соціальні інститути, які являють собою історично сформовані способи організації і регулювання

суспільного життя. За допомогою соціальних інститутів упорядковуються відносини між людьми, їх діяльність і поведінка в суспільстві, і тим самим забезпечується стійкість суспільства та його відтворюваність. Соціальні інститути ви ступають як різні організації та установи, як сукупність соціальних норм і правил, які визначають прийняті форми соціальної поведінки та дії; як нормативно схвалювані моделі задоволення людьми їхніх суспільно значущих потреб.

Залежно від сфери суспільних відносин виділяють, як правило, такі **групи соціальних інститутів**:

- 1) економічні (виробництво матеріальних благ, розподіл праці, власність та ін.);
- 2) політичні (державна, партії, поліція, армія);
- 3) правові (законодавчі та судові органи, інститути правозастосування, правового виховання та ін.);
- 4) культурні (наукові, художні об'єднання, що створюють культурні цінності);
- 5) релігійні;
- 6) інститути стратифікації (розподіл позицій і людських ресурсів);
- 7) інститут шлюбу і сім'ї та ін.

Четвертим елементом соціальної структури суспільства є діяльність лише завдяки якій і здійснюються всі трансформації та відбуваються зміни. Проблема діяльності була предметом пильної уваги багатьох мислителів і філософів. Значний внесок у дослідження соціальної діяльності внесли такі філософи, як І. Кант, Г. Гегель, Й. Фіхте, К. Маркс, М. Вебер, що дійшли висновку про те, що соціальна діяльність у всіх її різновидах є спільний знаменник, до якого можна звести все різноманіття форм суспільного життя. До цієї думки, зокрема, прийшов М. Вебер, який побачив основу життя суспільства в соціальній дії, яку він визначив як людську поведінку, спрямовану на іншу людину. Розвиваючи його ідеї, Т. Парсонс стверджував, що вся соціальна практика по суті є сукупністю «взаємин між виконуючими свої обов'язки людьми».

Грунтуючись на цій традиції, сучасні вчені бачать в соціальній дії субстанцію всього соціального, вихідний пункт всієї системи суспільних відносин, а також засіб інтеграції соціальної системи і всіх її компонентів. Сьогодні не викликає сумніву, що саме через діяльність людина набула відмінні від природних форм соціальні форми свого буття.

Звернемо увагу на те, що людська діяльність може бути як організованою згори, спрямованою і керованою з єдиного центру сили, який визнається суспільством як носій відповідних владних повноважень, так і такою, що зніціюється самими індивідами, базується на засадах добровільності, самодіяльності, самоорганізації, в ході якої люди, об'єднуючись з іншими, самі утворюють ті чи інші організації, формують їхні цілі, виробляють певні норми їх функціонування та правила поведінки при реалізації їх специфічних інтересів і потреб.

У першому випадку людська діяльність упорядковується державою як політично організованим суспільством, засобом впливу якої виступає влада, а в другому – громадянським суспільством як сукупністю громадян, які за власним покликанням і на свою відповідальність на засадах самодіяльності задовольняють свої потреби та інтереси в різних сферах суспільного життя.

3. Сфери суспільної життєдіяльності

Людська життєдіяльність розгортається в таких **основних сферах**:

1. Економічна (матеріальна) сфера – охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ, а також продуктивні сили і виробничі відносини суспільства, науково-технічний прогрес і технологічну революцію.

Діяльність в цій сфері спрямована насамперед на задоволення матеріальних потреб людей: в їжі, одязі, житлі і т.д. Задоволення матеріальних потреб – основна умова задоволення решти потреб – може забезпечуватись як завдяки економічному регулюванню з боку держави, яка застосовує різні засоби та механізми свого регулюючого впливу – бюджетно-фінансові, податкові, митні, індикативного планування, планового господарювання тощо; так і завдяки ініціативі та домінуючій ролі приватного бізнесу як суб'єкта матеріального виробництва.

2. Соціальна сфера забезпечує створення передумов для життя, активності людей. Вона включає діяльність лікарів, вчителів, артистів, юристів, працівників сфери обслуговування. Звичайно, люди можуть займатися самолікуванням, самоосвітою, можуть самі себе розважати. Однак відтворення, збереження життя, стимулювання активності, безпосереднє обслуговування людини – це настільки важлива суспільна справа, що суспільство включається в цей процес за допомогою закладів освіти, шляхом створення системи охорони здоров'я і правового захисту тощо. Водночас слід підкреслити, що така участь держави може бути як безпосередньою – створюються і працюють державні школи, коледжі, університети, лікарні, театри тощо; так і опосередкованою – за ініціативи і на кошти окремих громадян і груп створюються аналогічні недержавні (приватні) установи, які, однак, керуються в своїй діяльності законами та іншими нормативними актами, що видають органи державної влади та управління.

3. Політична (управлінська) сфера – сфера діяльності різного роду адміністраторів, керуючих, політиків. Її специфічне завдання – підтримка зв'язків між людьми, регулювання їх діяльності та суспільних відносин. Така діяльність спрямована на забезпечення узгодженості, упорядкованості різних сфер суспільного життя. Без цього, як і без матеріального або духовного виробництва, суспільне життя неможливе.

Структура управлінської діяльності включає: управління людьми із застосуванням різних способів, засобів, в тому числі примусу; управління речами (функція законодавства про власність, землі).

Управління здійснюється на різних рівнях: від держави до підприємства і сім'ї. Ця діяльність відіграє величезну роль у розвитку суспільства, але її часто вражають численні «хвороби»: зловживання методами примусу або насильства, надмірне розростання чиновницького апарату, корупція та формально-бюрократичне ставлення до людей і до справи.

Вищою формою управлінської діяльності є політична діяльність. Саме на цьому рівні вирішуються долі мільйонів людей. І саме тому ціна помилок, допущених в управлінській сфері, може бути особливо велика. Світовий досвід доводить наскільки корисною може бути допомога державі з боку громадян та їх структур і об'єднань, чим власне мінімізуються можливі прорахунки в діях політиків та управлінців. Співпраця органів держави і інститутів громадянського суспільства є запорукою легітимності влади і успішності виконання нею функцій.

4. Духовна сфера – це сфера діяльності, в якій здійснюється духовне виробництво, тобто створюються не речі і предмети, а ідеї, образи, наукові і художні цінності, знання загалом з метою задоволення духовних потреб людини. Такі цінності також матеріалізуються у фізичних речах як носіях цих духовних цінностей: в книгах, картинах, скульптурах і т.д. Але головне в цих предметах – нематеріальна, а саме духовна цінність, виражені в них ідеї, образи і почуття.

Духовне виробництво – обов'язкова складова виробництва взагалі, з його допомогою створюються умови для зростання людської духовності, без якої неможливе існування людства. Держава не може стояти осторонь духовного виробництва, однак це не передбачає якоїсь цензури чи тоталітарного тиску з її боку. Саме сфера духовного виробництва являє найбільш сприятливий простір для самореалізації будь-якої талановитої людини і в надрах різноманітних творчих об'єднань митців, науковців, дизайнерів, артистів, просвітників тощо народжується все те нове, що надає поштовх прогресивного розвитку в решті сфер суспільного життя.

Тема 2. РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

1. Уявлення про громадянське суспільство в класичній соціально-політичній думці доби античності – XIX ст.
2. Сучасні західні концепції громадянського суспільства.

1. Уявлення про громадянське суспільство в класичній соціально-політичній думці доби античності – XIX ст.

Перші уявлення про громадянське суспільство склалися давно, вони пройшли тривалу еволюцію, починаючи з епохи античного світу. Давньогрецький філософ *Аристотель* основою громадянського суспільства називав приватну власність, яка сприяє тому, що громадянин стає незалежним і діяльним. Пізніше питання цього плану знайшли відбиття в творчості римського політичного діяча і вченого, прихильника республіканського ладу *Цицерона*. Він, обґрунтовуючи правова рівність людей, писав, що закон є сполучна ланка громадянського суспільства, а право, встановлене законом, однаково для всіх.

Звернімося до поняття «громадянин», до еволюції його становлення в англійській та британській політичній культурі. В англійській поняття «citizen» (громадянин) виникає лише у XVI столітті, утвореного від city (місто). «Citizen», на відміну від «denizen» – мешканця міста, громадянин не просто проживає в місті, але має відомі права, надані містом, здібностями їх реалізувати, виконуючи свої обов'язки на користь міста.

«Громадянство», у сучасному вживанні цього терміну – продукт Модерна, що є такий принцип відносин для людей, у якому вони розглядаються як рівні один одному громадяни. Основу громадянського суспільства становлять організації та асоціації, сформовані внаслідок вільного волевиявлення громадян, обмеженими законами від прямого втручання та довільної регламентації з боку державної влади.

Основу громадянського суспільства, його інститутів утворює волевиявлення вільних громадян, асоціації та організації, що добровільно сформувалися, обгороджені відповідними законами від прямого втручання та довільної регламентації з боку державної влади. Це право на об'єднання є, мабуть, найбільш фундаментальним правом, таким самим фундаментальним, як право власності, і навіть більш фундаментальним, ніж свобода слова. Добровільно сформовані асоціації є дифузією влади, що відповідає нашому поняттю свободи. Право добровільного об'єднання означає право виявляти ініціативу у створенні нових об'єднань, а також право вступати чи не вступати до вже існуючих об'єднань або виходити з них. право добровільного об'єднання також є правом про добровільне роз'єднання. Право на «добровільне роз'єднання» є центральним для захисту моральної індивідуальності.

В середині XVII ст. англійський філософ Джон Локк в «Досвід про людський розум» в обґрунтуванні соціально-політичної концепції спирається на природне право і теорію суспільного договору. Він стверджував, що основу громадянського суспільства становить приватна власність, яка є священною і недоторканою.

Філософську характеристику засад громадянського суспільства ми знаходимо у І. Канта. Головною може бути інша його ідея: громадянська свобода особистості, законодавчо забезпечена правом, є необхідна умова самовдосконалення, гарантія збереження та піднесення людської гідності.

Значний внесок у формування уявлень про громадянське суспільство зробив Г. Гегель. У його роботі «Філософія права» громадянське суспільство визначається як зв'язок (спілкування) осіб через систему потреб і поділ праці, правосуддя (правові установи і правопорядок). Тут зазначено, що правовими основами громадянського суспільства є рівність людей як суб'єктів права, їх юридична свобода, індивідуальна приватна власність, непорушність договорів, охорона права від порушень, а також впорядковане законодавство і авторитетний суд. У громадянському суспільстві, писав Г. Гегель, кожен для себе – мета. Але без співвідношення з іншими він не може досягти всього обсягу своїх цілей.

Отже, власне поняття громадянське суспільство було запроваджено до наукового вжитку, починаючи з кінця XVII – початку XVIII ст. Однак вперше всебічне концептуальне бачення громадянського суспільства ми знаходимо в працях французького вченого першої половини XIX ст. Алексіс де Токвіля. Він виступив проти монополізації влади як державою, так і громадянським суспільством. Найбільша небезпека, на його думку, виходила від держави, здатної переродитися в деспотію. Як механізми стримування цього Токвіль пропонував реалізацію принципу поділу влади в політичній сфері і розвиток громадських асоціацій в публічній сфері (наукових, літературних, просвітницьких, релігійних та ін.). Саме асоціації утворювали, на його думку, непереборні бар'єри на шляху деспотизму і здійснювали контроль над державою.

Робота Токвіля «Демократія в Америці» стала одним з перших великих досліджень, в якій автор стверджував, що стрижневим інститутом громадянського суспільства є громадські асоціації, здатні вирішувати проблеми, з якими не в силах впоратися державні інститути. По мірі розростання і зміцнення громадських асоціацій держава поступово звільнятиметься від виконання тих чи інших функцій.

2. Сучасні західні концепції громадянського суспільства

У XX столітті в розвиток теорії громадянського суспільства важливий внесок зробив німецький філософ і соціолог Ю. Хабермас. Він розуміє громадянське суспільство як таку сферу, що розташована між особистістю і державою, в якій між ними здійснюється комунікація.

Вчений висунув поняття публічності (громадськості), яким позначається спільне обговорення зацікавленими громадянами тих чи інших питань суспільного життя. Поширення на початку ХХ ст. газет і журналів призвело, на думку Габермаса, до політизації громадськості, до появи в неї претензії на участь у політичному житті та державному управлінні. Окрім засобів масової інформації такими виразниками позицій громадськості стають органи представницької влади – сукупність обраних на виборах депутатів.

Громадянське суспільство трактується Хабермасом як сфера приватної автономії, створюваної приватним законом і ліберальним ринком. Інституціональним ядром громадянського суспільства Габермас визнає добровільні асоціації, що знаходяться поза державою і економікою, які дають громадянам можливість управляти самостійно і діяти на противагу владі, заснованій на традиції, силі та ритуалі.

Погляди на публічну сферу громадянського суспільства Ю. Габермаса отримали розвиток в роботі американських вчених Джин Л. Коен і Ендрю Арата «Громадянське суспільство і політична теорія». Під «громадянським суспільством» вони розуміють сферу соціальної взаємодії, розташовану між економікою і державою, що складається з сім'ї, об'єднань, соціальних рухів і різних форм публічної комунікації. Отже, основою громадянського суспільства виступають добровільні асоціації неpolітичного плану.

Американський політолог Марк Уоррен розглядає проблеми внеску асоціацій у розвиток демократії, тобто, якою мірою вони здатні до формування громадянина, до ініціювання політичних дебатів, до створення публічних інститутів і до стимулювання ринкової активності.

Громадянське суспільство він визначає як сферу соціальної організації, всередині якої переважають взаємини між добровільними асоціаціями. Це визначення дозволяє виключити з визначення громадянського суспільства взаємини між друзями або родиною, оскільки ці відносини є приватними. Відносини всередині громадянського суспільства носять неpolітичний характер, вони спрямовані на досягнення суспільно корисних цілей.

Інший американський дослідник Марк Ховард наголошує на тому, що чим більше люди беруть участь в організаціях громадянського суспільства, тим успішніше вони освоюють норми, цінності та навички демократії і сприяти функціонуванню демократичного уряду. І лише за умов демократичного політичного режиму організації виявляються спроможними утримати державу від прийняття законів, які суперечили б організованим інтересам громадян. Громадянське суспільство М. Ховард визначає як найважливішу частину суспільного сектора, що займає місце між державою і сім'єю, втіленого в різних добровільних організаціях громадян. Це організації із захисту миру і прав людини, екологічні групи, спортивні та рекреаційні клуби, жіночі, ветеранські, молодіжні, інвалідні товариства, організації літніх людей, захисту тварин, групи самопомоги та ін.

Визначаючи громадянське суспільство, сучасний польський вчений Е. ВнукЛипинський характеризує його як сукупність недержавних інститутів, організацій і громадських об'єднань, що діють у публічній сфері. Структури громадянського суспільства відрізняються від інших структур та інститутів відносною автономією по відношенню до держави, створенням «знизу» і добровільною участю в них членів. Громадянське суспільство, за словами ВнукЛипинського, займає соціальний простір, що розташований між рівнем держави і домашніх господарств.

В моделі американського вченого О. Хайнца до опису громадянського суспільства застосовується така категорія, як «громадська солідарність». Громадянське суспільство складається з об'єднаних відчуттям солідарності інститутів, корпорацій, клубів, судів та засобів масової інформації, включаючи Інтернет. Ця ж ідея про роль соціальної солідарності як цементуючої основи громадянського суспільства розгорнута в працях Джеффри Александера. Воно постає як сфера солідарності індивідів і їх асоціацій, яку підтримують громадську думку, культурні коди, ЗМІ, організації та асоціації, а також специфічні практики громадянськості, критики і взаємного поваги.

Тема 3. СУТНІСТЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА, ЙОГО СТРУКТУРА, ОЗНАКИ ТА ФУНКЦІЇ

1. Поняття, ознаки громадянського суспільства.
2. Структура громадянського суспільства.
3. Ознаки та функції громадянського суспільства.

1. Поняття, ознаки і структура громадянського суспільства

Поняття “громадянське суспільство” своїм корінням зобов’язане ідеї “полісу” Арістотеля, “*societas civilis*” (громадянське суспільство) Цицерона та природному праву.

Проте слід пам’ятати, що мислителі того часу по суті розуміли під поняттям громадянського суспільства політичну державу, яка поєднувала найважливіші сфери суспільства: сім’ю, релігію, освіту, культуру, мистецтво тощо. Ці сфери були тісно пов’язані з державою, з якою вони становили єдине ціле.

Інакше кажучи, в античності, а особливо за феодалізму, усі найважливіші інститути суспільного життя – власність, сім’я, стани, корпорації – набули статусу елементів державного життя.

Такий підхід залишався незмінним аж до XVIII ст. Навіть відомі мислителі Нового часу Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо, І. Кант користувалися словами “громадянське суспільство” і “державна” як синонімами.

Водночас перехід від Середньовіччя до Нового часу ознаменувався визріванням громадянського суспільства та відокремленням його від держави. Поступово формувалося переконання в тому, що надмірно розширена держава стримує розвиток особистості та заважає її вільному волевиявленню. Тема протистояння громадянського суспільства й держави найширше висвітлювалася в працях Т. Спенсера, Х. Ходжскіна, Ж. Сійєса й особливо в програмному документі Великої Французької революції – Декларації прав людини і громадянина.

Найрадикальнішу концепцію запропонував Т. Пейн у памфлеті “Права людини”. Цей мислитель вважав державу необхідним злом: що воно менше, то краще для суспільства.

Більш помірковано висловлювалися з цього приводу А. де Токвіль, Дж. Мілль та ін., які вважали розмежування між державою і громадянським суспільством постійною характеристикою демократичної соціальної й політичної системи.

Проте існувала й інша течія політичної думки в особі І. Бентама, Ж. Сімонді, П. Пфіцера, ідеї яких набрали закінченої форми у працях Л. фон Штейна і Г. Гегеля. Ці дослідники вважали надмірну свободу громадянського суспільства джерелом інтенсифікації конфліктів і обґрунтовували необхідність жорсткішого державного регулювання й контролю.

Основна заслуга в розробці концепції громадянського суспільства, безумовно, належить Г. Гегелю, який систематизував суспільно-політичну

спадщину французької, англосаксонської й німецької думки. Він вважав, що громадянське суспільство є особливою стадією в діалектичному русі від сім'ї до держави в складному процесі історичної трансформації від Середньовіччя до Нового часу.

За Гегелем, ідеальна держава, визначаючи громадянське суспільство та утримуючи його під своїм контролем (при забезпеченні його свободи), спрямовує його на побудову високорозвиненого суспільства, яке зорганізоване політично.

Особливий підхід до громадянського суспільства був у марксистів. У цій доктрині політична держава віддзеркалює політичний інтерес, а громадянське суспільство – приватний. По суті К. Маркс та його послідовники спростили структуру гегелівської моделі громадянського суспільства до сфери праці, виробництва й обміну. Що ж стосується відносин між державою й громадянським суспільством, то їх марксизм практично не досліджував, бо декларував побудову комуністичного суспільства, де не буде держави. Відтак у царстві свободи немає сенсу говорити про свободи.

Чим це закінчилося в тоталітарній комуністичній державі – ми вже знаємо.

За Марксом, у комуністичному суспільстві не буде панування влади як такої. А раз немає влади – немає й потреби у владі народу, себто демократії. Тому й не дивно, що громадянське суспільство як таке в марксистській доктрині не досліджувалося. Це ми бачимо і у В. Леніна, який взагалі не користувався поняттями “правова держава” й “громадянське суспільство”. Як наслідок, в умовах так званого реального соціалізму держава практично повністю поглинула громадянське суспільство, що призвело до застою, а потім і краху соціалістичної системи.

Щоправда, і в західному суспільствознавстві цей термін не вживали практично до 70-х років ХХ ст. По суті, досліджуючи громадянське суспільство, вчені користувалися терміном просто “суспільство”.

Суспільство формується раніше держави. На певній стадії воно перебуває в аморфному стані. Держава, набираючи силу, у деякій мірі поглинає його. Із загостренням соціальних протиріч прискорюється розвиток громадянського суспільства і формування його різних, у тому числі захисних, структур.

Громадянське суспільство **створюється** в результаті взаємодії трьох принципів: 1) принципу **загально визнаного права**, що передбачає певний мінімум свобод кожної людини, закріплення законом рівності прав, обов'язків і відповідальності громадян (правова сфера); 2) принципу **приватної власності** (економічна сфера); 3) принципу суспільно визнаної **внутрішньої свободи** людини (сфера особистого, духовного). Громадянське суспільство забезпечує права людини; держава – права громадянина (політичні права). Становлення громадянського суспільства залежить від **ступеню розвитку** економічних і правових відносин, реальності особистих

та економічних свобод індивідів, дієвості механізму суспільного контролю за державно-владними структурами.

Громадянське суспільство **визначають**: як суспільство **вільних** індивідів – вільних економічно, соціально, політично; як відкрите **соціальне** суспільство; як складно-структуровану плюралістичну **систему**, що характеризується різними формами власності, суспільними формуваннями, світоглядними свободами; як **правове демократичне** суспільство, де визнаються, забезпечуються, захищаються природні і набуті права людини і громадянина. Правова держава розглядається як результат **розвитку** громадянського суспільства.

Узагальнюючи сказане, можна визначити **основні ознаки** громадянського суспільства: 1) відокремлена від держави структура суспільства, яка складається з громадян, їх добровільних об'єднань; 2) вільні відносини між суб'єктами громадянського суспільства; 3) цінування громадянських прав вище за державні закони; 4) забезпечення прав і свобод особистості; 5) існування приватної власності, вільної конкуренції, вільних відносин обміну діяльністю та її продуктами (ринку); 6) саморегуляція відносин між людьми, їх добровільними об'єднаннями на основі соціальних і психічних норм – регуляторів суспільного життя; 7) багатство соціальних ініціатив; 8) збереження культури і традицій тощо. Тому громадянське суспільство – це вільне, демократичне, правове суспільство, орієнтоване на конкретну людину.

Громадянське суспільство – поняття, що вживається для позначення **всієї сукупності** відносин у суспільстві, які **не є державно-політичними**, для позначення такого боку життєдіяльності суспільства та окремих індивідів, який перебуває **поза сферою впливу** держави, за межами її директивного регулювання та регламентації.

2. Структура громадянського суспільства

Структура громадянського суспільства – це його внутрішня будова, яка складається з таких **систем**: 1) **соціальна** – сукупність об'єктивно сформованих спільнот людей та взаємовідносин між ними; 2) **економічна** – сукупність реалізації відносин власності; 3) **політична** – держава, політичні партії, суспільно-політичні рухи, об'єднання та відносини між ними; 4) **духовно-культурна** – відносини з приводу духовно-культурних благ; 5) **інформаційна** – спілкування людей безпосередньо та через засоби масової інформації.

Соціальна система охоплює сукупність об'єктивно сформованих спільностей людей і взаємовідносин між ними. Це первинний шар громадянського суспільства, що чинить визначальний вплив на життєдіяльність інших його підсистем. Насамперед слід визначити блок відносин, зв'язаних з продовженням роду людського, **відтворенням людини**, продовженням її життя, вихованням дітей. Це інститут сім'ї і відносини, обумовлені її існуванням, що забезпечують поєднання біологічного та

соціального в суспільстві. Другий блок складають відносини, що відтворюють **соціальну** суть людини. Це конкретні відносини людини з людиною як безпосередньо, так і в різноманітних колективах (клубах, громадських об'єднаннях тощо). Третій блок утворюють опосередковані відносини між **великими** соціальними спільнотами людей (групами, шарами, прошарками, класами, націями, расами). Тобто соціальна система громадянського суспільства **включає**: 1) родини; 2) громадські організації і рухи, інші організаційно оформлені та не оформлені об'єднання; 3) органи громадського самоврядування; 4) механізм виявлення, формування і вираження громадської думки, а також вирішення соціальних конфліктів; 5) недержавні засоби масової інформації, практику інституціонального оформлення інтересів, що виникають у суспільстві, і вираження їх у ненасильницькій, культурній, цивілізованій формі в рамках культури і законів держави.

Економічна система – це сукупність економічних інститутів та відносин, в які вступають люди у процесі реалізації відносин власності, виробництва, розподілу, обміну, споживання сукупного суспільного продукту. В якості первинного шару тут виступають відносини власності, що пронизують усю тканину економічних відносин і весь цикл суспільного виробництва і споживання. Відносини виробництва матеріальних і нематеріальних благ складають другий найбільш важливий для суспільної системи структурний шар. В основі виробництва лежить творча праця суспільства, тому невід'ємною частиною економічних відносин є трудові відносини. Структурними елементами економічної системи виступають приватні, комунальні, акціонерні, кооперативні та інші підприємства, фермерські господарства, асоціації та інші добровільні об'єднання громадян у сфері господарської діяльності.

Політичну систему складають цілісні самоврядні елементи (організації) – держава, політичні партії, суспільно-політичні рухи, об'єднання та відношення між ними. Індивід політично виступає в якості громадянина, депутата, члена партії, організації. Глибинним, сутнісним шаром тут є відносини з приводу влади. Особливе місце займають відносини, що складаються у зв'язку з діяльністю політичних партій, кінцевою ціллю якої є завжди політична (державна) влада.

Духовно-культурна система складається з відносин між людьми, їх об'єднаннями, державою і суспільством у цілому з приводу духовно-культурних благ і відповідних матеріалізованих інститутів, закладів (освітніх, культурних, релігійних) через які реалізуються ці відносини. Базовий блок у цій сфері складають відносини, що зв'язані з освітою. Без освіти не може нормально функціонувати не тільки духовно-культурна сфера, а і суспільна система в цілому.

Інформаційна система складається в результаті спілкування людей один з одним безпосередньо і через засоби масової інформації. В якості її **структурних** елементів можуть виступати громадські, комунальні і приватні

організації, заклади, підприємства, а також громадяни та їх об'єднання, що створюють і випускають засоби масової інформації, **формують і пропaгуують** загальні ідеї і принципи, які лежать в основі будь-якого громадянського суспільства незалежно від специфіки тієї чи іншої країни. До цих **ідей і принципів** належать: 1) **економічна** свобода, різноманітність форм власності, ринкових відносин; 2) безумовне визнання і захист **природних прав** людини та громадянина; 3) легітимність та демократичний характер **влади**; 4) **рівність** усіх перед законом та правосудцям, надійний юридичний захист особи; 5) **правова** держава, заснована на принципі розділу та взаємодії влад; 6) свобода **слова та друку**, незалежність засобів масової інформації; 7) **невтручання держави** у власне життя громадян, їх взаємні обов'язки та відповідальність; 8) **партнерство** і національна злагода; 9) ефективна **соціальна** політика, яка забезпечує гідний рівень життя людей; 10) політичний та ідеологічний **плюралізм**, наявність легальної опозиції (профспілки, партії), що дозволяють виразити та реалізувати різні потреби й інтереси індивідів.

Виходячи з факту існування різних і суперечливих інтересів у громадянському суспільстві виникає **ідея держави** як втілення, здійснення **всезагального** інтересу, як інституції гарантування й захисту прав людини. Правова держава є передумовою розвитку громадянського суспільства. Громадянське суспільство передбачає існування правової держави як його підґрунтя, але тільки існування розвиненого, стабільного громадянського суспільства робить можливим утворення правової держави.

Ідея громадянського суспільства заснована на необхідності ефективного **регулювання взаємовідносин** людини з політичною владою, суспільства з державою. Сенс ідеї правової держави полягає в тому, щоб **зв'язати** політичну владу, державу з правом, підпорядковувати її дії закону. Сенс ідеї громадянського суспільства – **підпорядкувати державу суспільству**, обмежити свавілля державної влади. Обидві ці ідеї тісно пов'язані між собою – правова держава і громадянське суспільство **взаємно передбачають** одне одного.

Умовами формування правової держави і громадянського суспільства є існування ряду **попередніх чинників**. Найголовнішими з них є **консенсус**, згода між різними соціальними суб'єктами відносно **суспільних цінностей** (економічних, політичних, соціальних, духовних). Виключно важливою передумовою є **закріплення** зі згоди всіх соціальних сил суспільних цінностей в **конституції** держави. Умовою розвитку громадянського суспільства є також **вільне функціонування** засобів масової інформації. Вважається, що **передумовами** громадянського суспільства є **ринкова економіка** з властивою їй багатоманітністю форм власності, розмаїття незалежних **політичних сил і партій**, незалежно сформована **громадська думка** і, найголовніше, **вільна особистість** з розвиненим почуттям власної гідності.

Слід мати на увазі, що: 1) громадянське суспільство не існує *до держави і поза державою*; 2) саме держава, у межах якої існує певне громадянське суспільство, дає йому належний *захист* у тому, що стосується добробуту громадян і їхніх особистих цілей, якщо останні не суперечать законам; 3) від держави громадянське суспільство *вправі вимагати* захисту життя, здоров'я, безпеки тощо; 4) на державу покладається обов'язок здійснення *соціальних* програм, що можуть пом'якшити протиріччя між матеріальним достатком одних і убогістю інших; 5) державою, її зовнішньою політикою та оборонною міццю можуть бути забезпечені *саме існування* даного суспільства, його матеріальне і духовне зближення з іншими народами.

Взаємодія держави з громадянським суспільством: 1) держава сприяє створенню громадського суспільства і спрямовує свою діяльність служінню громадянському суспільству; 2) держава забезпечує для всіх людей рівні можливості у сферах їх діяльності, базуючись на принципах соціальної справедливості; 3) держава чітко окреслює межі свого впливу чи втручання у справи людини і суспільства; 4) регулювання суспільних відносин здійснюється за допомогою права, а влада поділяється на законодавчу, виконавчу і судову; 5) суспільство і держава функціонують для задоволення інтересів і потреб людини.

У найбільш загальній формі громадське суспільство найчастіше визначається як суспільство, *відокремлене* від держави (як політичного інституту), сфера *недержавних* суспільних інститутів і відносин. Відокремленість громадянського суспільства від держави зовсім не означає, що воно перебуває поза сферою державного впливу. Так чи інакше *держава регулює* всі суспільні відносини – від сімейних до політичних. Ідея громадянського суспільства дозволяє розглядати суспільство і державу як *партнерів*, визначає в цьому партнерстві *пріоритет суспільства*, утверджує, що держава існує для суспільства, а не навпаки. Становлення громадянського суспільства саме й має на меті поставити державу *під контроль* суспільства, звести до мінімуму її негативний вплив, обмежити свавілля державної влади.

Контроль за державою громадянське суспільство здійснює в різних формах і за допомогою різноманітних засобів. Основою відмежування і незалежності громадянського суспільства від держави, обмеження свавілля останньої є конституційне проголошення і законодавче забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Громадянське суспільство існує і функціонує в діалектичній, суперечливій *єдності* з державою, з політичною сферою життєдіяльності людей. При демократичному режимі воно тісно стикається і *взаємодіє* з державою, при авторитарних, тоталітарних режимах перебуває в пасивній чи активній *опозиції* до режиму та його політичної сфери.

Виходячи з розглянутого генезису і з огляду на сучасні соціально-політичні реалії, *громадянське суспільство* це: 1) найвища стадія і найбільш

досконала **форма людської спільності**, що включає як структурні елементи добровільно сформовані первинні спільності людей – родини, коаліції, асоціації, господарські корпорації, громадські організації, різні об'єднання і соціальні спільності, але не державні і політичні структури; 2) сукупність недержавних, неполітичних **відносин** у суспільстві: економічних, соціальних, сімейних, національних, духовних, моральних, релігійних та інших; це виробниче і приватне життя особистостей, їхні звичаї, традиції; 3) сфера **самовираження** вільних індивідів та їхніх організацій, обмеження законами від прямого втручання і довільної регламентації їхньої діяльності з боку державної влади.

Громадянське суспільство є **системою забезпечення** життєдіяльності соціальної, соціокультурної і духовної сфер, їх самовідновлення та передавання від покоління до покоління, системою незалежних від держави суспільних інститутів та відносин, що мають створити умови для самореалізації індивідів і груп. У цьому і полягає призначення громадянського суспільства.

3. Ознаки та функції громадянського суспільства

У сучасному розумінні **громадянське суспільство** – це сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами держави, її директивного регулювання й регламентації, але гарантуються та охороняються державою.

Інакше кажучи, громадянське суспільство є системою забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної й духовної сфер, їх самовідновлення та передавання від покоління до покоління, системою незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що мають створити умови для самореалізації окремих індивідів і груп. У цьому, власне кажучи, і полягають функції громадянського суспільства.

Узагальнюючи, назовемо **ознаки громадянського суспільства**:

- відокремлена від держави структура суспільства, яка складається з громадян, їх добровільних асоціацій і об'єднань;
- вільні відносини між суб'єктами громадянського суспільства;
- цінування громадянських прав вище за державні закони;
- забезпечення прав і свобод особистості, можливостей реалізації її інтересів і прагнень, політичного, ідеологічного плюралізму;
- наявність приватної власності, вільної конкуренції, вільних відносин обміну діяльністю та її продуктами між незалежними власниками, тобто ринку;
- саморегуляція відносин між людьми, їх асоціаціями та добровільними об'єднаннями на основі соціальних і психічних норм регуляторів суспільного життя;
- багатство соціальних ініціатив;
- збереження відповідних традицій, культури тощо.

У розвиненому громадянському суспільстві, яке характеризується високим рівнем політичної організованості, активно функціонують суспільні організації. До останніх належать політичні партії, громадські організації, об'єднання й рухи, конфесії і т. ін., які разом з окремими громадянами становлять структуру громадянського суспільства.

Найголовніші **функції громадянського суспільства** наступні:

1. Це є засіб самовиразу індивідів, їхньої самоорганізації та самостійної реалізації власних інтересів. Значну частину суспільно важливих питань громадські спілки та об'єднання розв'язують самотужки або на рівні місцевого самоврядування. Тим самим вони полегшують виконання державою її функцій.

2. Інститути громадянського суспільства виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, дають їм впевненість у власних силах, служать опорою у їхньому можливому протистоянні з державою, формують “соціальний капітал” – ті невід’ємні риси особистості, завдяки яким вона стає здатною до кооперації та ефективних солідарних дій.

3. Інститути громадянського суспільства систематизують, впорядковують, надають регульованості протестам і вимогам людей, які в іншому випадку могли б мати руйнівний характер, і в такий спосіб створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади.

4. Захист інтересів певної групи в її протистоянні з іншими групами інтересів. Завдяки чому кожна група отримує шанс “бути почутою на горі” владної піраміди.

Функціональна характеристика вказує на роль громадянського суспільства у суспільній системі, на те, чому його розглядають як опору демократії і як вияв свободи. Але громадянське суспільство не зможе повноцінно виконувати названі функції, якщо у ньому відсутній бодай один з найголовніших його атрибутів, до яких можна віднести:

1. Наявність публічного простору, засобів і центрів комунікації, наслідком чого є формування сфери громадського (цивільного) життя і громадської думки;

2. Організоване громадське (публічне) життя вільних і рівних індивідів, чий права захищені конституцією та законами;

3. Незалежні від держави, добровільні асоціації, автономність яких усвідомлена на індивідуальному і колективному рівні;

4. Зорієнтована на громадські інтереси та публічну політику діяльність, наслідком якої є кооперація та солідарність між людьми, спілкування на засадах взаємної довіри і співробітництва.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Тема 4. БАГАТОУКЛАДНА РИНКОВА ЕКОНОМІКА І ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ – МАТЕРІАЛЬНА ОСНОВА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1. Сутність, основні риси та переваги ринкової економіки.
2. Поняття власності та її різновиди.
3. Приватна власність: поняття, особливості, нормативно-правові засади захисту та функціонування.
4. Право на власність як одне з фундаментальних природних прав людини.
5. Зв'язок інституту приватної власності з демократичними правами людини.

1. Сутність, основні риси та переваги ринкової економіки

Ринкова економіка виникла кілька століть тому, пройшла різні етапи розвитку, зазнавши якісних та сутнісних змін. З'ясування економічної природи кожного з цих етапів – важлива умова вибору Україною основних шляхів та напрямів формування високорозвинутої економічної системи, входження держави до структури сучасного світового господарства.

Ринкова економіка (ринкове господарство) – тип економіки, заснований на приватній власності, в якому відбувається вільна гра ринкових сил (принцип *laissez-faire*).

У ринковій економіці державі належить другорядна роль, вона виконує ті функції, які не може виконати або виконує економічно неефективно окремий індивід, зокрема організація громадського порядку, державної поштової служби, запровадження обов'язкового шкільного навчання, забезпечення національної оборони, емісія банкнот великого номіналу, будівництво деяких громадських споруд (доріг, мостів тощо) й утримання їх в належному стані.

З часом теорія ринкової економіки зазнала істотних змін. Так, концепція соціального ринкового господарства, основоположниками якої є західнонімецькі економісти А. Мюллер-Армак, Л. Ерхард та В. Ойкен, значно відрізняється від теорії класичного ліберального господарства (тобто від концепції ринкової економіки), в якій державі відводилася роль «нічного сторожа». Ці вчені переконані, що перед державою стоять величезні завдання, а можливість звільнити державу від її обов'язків малоімовірна, хоча одним із найважливіших завдань держави Л. Ерхард вважає забезпечення вільної конкуренції. Однак вільна власна ініціатива й конкуренція повинні поєднуватися з активною роллю держави в господарському житті. Головним критерієм свободи, за Л. Ерхардом, є свобода споживання, що «логічно доповнюється у свободі підприємця виробляти та продавати ті продукти, які відповідають попиту...» Головною

небезпекою для соціального ринкового господарства вважались монополії, які руйнували ціновий механізм.

Один із найважливіших критеріїв соціального ринкового господарства (поєднання соціального з ринковим) – досягнення ефективного господарського порядку, коли із зростанням продуктивності праці знижуються ціни, підвищується реальна заробітна плата. Через конкуренцію (як найефективніший засіб досягнення та забезпечення добробуту) можна досягти соціалізації прогресу і прибутку. Роль держави Л. Ерхард також порівнював з діями судді на футбольному полі, хоча таке порівняння більше відповідає реаліям нижчої стадії капіталізму.

Другим важливим критерієм соціального ринкового господарства є оптимальне поєднання ринкової економіки та планового господарства (централізовано регульована система економіки). У зв'язку з цим Г. Ортліб (один із прихильників сучасного неолібералізму) писав: «Ми повинні розуміти, що давня суперечка про те, чому надати перевагу – плановому чи ринковому господарству, нині не становить інтересу. Важливішою є комбінація того й іншого, тобто регульована економіка». У пізніших виданнях інших німецьких авторів «соціальне ринкове господарство» визначається як сучасна форма економічної організації ринкового типу з налагодженим механізмом державного регулювання, відповідною інституціональною структурою і системою соціального захисту населення. Проте таке регулювання повинно бути непрямим.

Ринкова економіка вільної конкуренції існувала у XVII-XIX ст. у розвинутих на той час країнах і до сьогодні її механізм вважається однією із загальнолюдських цінностей, оскільки міг забезпечити максимальну економічну ефективність та раціональне використання ресурсів на основі дії об'єктивних економічних законів. Її **характерні риси:**

1. Приватна власність на всі види економічних ресурсів.
2. Вільний доступ на ринок та вільний вихід з нього, тому кількість учасників ринку нічим не обмежується.
3. Масовий характер ринку, вільна конкуренція великої кількості виробників, що веде до вирівнювання та стабільності ринкової ціни.
4. Повна свобода в переміщенні матеріальних, фінансових і людських ресурсів.
5. Право кожного учасника ринкових відносин на повну інформованість про попит та пропозицію, про ціну, прибуток, специфікацію товару, що дозволяє кожному виробнику та споживачу зробити найкращий вибір з наявних можливостей.
6. Виключення будь-яких привілеїв для будь-яких груп продавців.
7. Обмеження ролі держави в регулюванні економічних процесів на ринку.

Сукупність цих характеристик показує, що ринкова економіка вільної конкуренції була заснована на приватній власності і правах господарських суб'єктів вільно володіти, користуватися, розпоряджатися своїми ресурсами.

Відносини між виробниками склалися на основі вільної конкуренції – економічного змагання, в якому виживали ті, хто постійно вдосконалював технологію виробництва, економив витрати, орієнтувався на задоволення потреб споживачів. Існувала свобода вибору і свобода підприємницької діяльності, яка проявлялася у тому, що: 1) власники економічних ресурсів могли використовувати ресурси за власним розсудом; 2) робітники мали право вибирати такий вид діяльності, на який вони здатні; 3) споживачі вибирали такі товари і послуги, які вважали найбільш придатними для задоволення своїх потреб. Із цих трьох виборів найважливішим був вибір споживача. Виробники виробляли такі товари та послуги, які відповідали потребам споживача, а власники ресурсів постачали на ринок такі ресурси, із яких можна виготовити споживчі блага, що відповідали потребам споживачів (попит на ресурси – похідний від попиту на споживчі блага). Розподіл ресурсів відбувався на основі системи ринків і цін. Ресурси вкладалися у виробництво лише тієї продукції, на яку попит перевищував пропозицію. Співвідношення попиту і пропозиції визначає ринкову ціну. Коли пропозиція зростає, попит насичується, ціна зменшується і знову ведеться пошук більш прибуткових галузей. Кожний виробник намагається економити ресурси, зменшувати витрати нижче за ринкову ціну. Виробники мали можливість вільно переливати капітал із галузі в галузь, в економіку інших країн. Це характеризувало відкритість економіки. У той період уряд виконував роль „нічного сторожа», що полягала у захисті майнових прав господарських суб'єктів. Чисто ринкова економіка проіснувала до останньої третини XIX ст.

Критерії класифікації сучасних економічних систем. Загалом визначальною характеристикою основних типів суспільства (зокрема, економіки), які пройшло у своєму розвитку людство, є характеристика з погляду власності, насамперед власності на засоби виробництва. За такого підходу виокремлюють первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний і соціалістичний (останній почав формуватися в розвинутих країнах світу три-чотири десятиліття тому) типи суспільства, а отже, економіки.

Пріоритет критерію власності визначають такі обставини:

- «власність» є багатоплановою соціологічною категорією, в якій виокремлюють низку аспектів, а отже, у власності відображається майже весь спектр відносин, у які вступають між собою індивіди, колективи, класи, держави та інші суб'єкти;

- тип економічної власності (на засоби виробництва, результати праці, управління власністю тощо) впливає на соціально-економічний прогрес у суспільстві, формування найпотужніших стимулів до праці;

- всебічний розвиток людини передбачає прогрес не лише людини-працівника, а й людини-власника.

Така схема характеризує здебільшого держави Західної Європи і не поширюється на Індію та інші країни. Проти такої характеристики не заперечують окремі західні учені (наприклад, американський соціолог

Д. Белл), зазначаючи при цьому, що критерієм розмежування типів суспільства є вісь власності. Водночас такий критерій він вважає недосконалим, пропонуючи замість нього вісь виробництва і використання різних видів знань.

Конкретизацією критерію власності є наявність і ступінь розвитку товарно-грошових відносин. У зв'язку з цим розрізняють натуральне виробництво, товарне виробництво, ринкову економіку, командну економіку (зокрема, й дефіцитну), або командно-адміністративну економіку, тощо. У такій класифікації водночас використовується критерій централізованого або ринкового регулювання економіки.

Основними ознаками командно-адміністративної системи є:

1) майже тотальне одержавлення економіки (частка державної власності в СРСР становила понад 92%);

2) безпосереднє управління з єдиного центру всіма підприємствами, використання директивного планування, централізований розподіл ресурсів, що значно послаблює економічну самостійність підприємств, товарно-грошові відносини між ними;

3) використання переважно адміністративних важелів регулювання економіки, що посилює бюрократичний апарат.

Беручи за критерій розвитку суспільства розвиток промисловості, застосування науки, західні науковці виділяли доіндустріальне (аграрне) суспільство, індустріальне і постіндустріальне. У класифікації з погляду окремих нових елементів або компонентів продуктивних сил західні вчені розмежовували «інформаційне суспільство», «кібернетичне суспільство», «технотронне суспільство» та ін. Така характеристика є однобічною, не відповідає вимогам системного підходу, оскільки за основу виокремлення певного типу суспільства береться окремий елемент продуктивних сил (наука, техніка або компоненти останньої), але ігноруються або спрощено тлумачаться відносини власності.

Те саме стосується визначень, в яких робляться спроби поєднати характеристику економічної системи з боку окремих елементів продуктивних сил та окремих сторін власності. У цьому випадку виділяють «організований капіталізм», «народний капіталізм» (в якому критерієм класифікації є поширення акцій серед частини найманих працівників). Отже, можна зробити висновок про доцільність використання інтегруючого критерію з погляду відносин економічної власності та системи продуктивних сил (за основу класифікації береться розвиток продуктивних сил). В останньому випадку розвинутіша економічна система повинна перевершити попередню за рівнем продуктивності праці.

2. Поняття власності та її різновиди

Власність — складна і багатогранна категорія, яка виражає всю сукупність суспільних відносин — економічних, соціальних, правових, політичних, національних, морально-етичних, релігійних тощо. Вона займає

центральне місце в економічній системі, оскільки зумовлює спосіб поєднання робітника із засобами виробництва, мету функціонування і розвитку економічної системи, визначає соціальну і політичну структуру суспільства, характер стимулів трудової діяльності і спосіб розподілу результатів праці. Виражаючи найглибинніші зв'язки і взаємозалежності, власність, таким чином, розкриває сутність соціально-економічного буття суспільства.

Спочатку власність розглядалась як відношення людини до речі, тобто як фізична наявність цієї речі у людини і можливість її використання. Однак із розвитком суспільства та накопиченням наукових знань уявлення про власність змінювалось, ставало обсяговішим і змістовнішим. Речі самі по собі не власність, так само як золото чи срібло за своєю природою не є грошима. Вони перетворилися в гроші лише за певних економічних відносин. Це стосується і власності. Головною її характеристикою є не річ і не відношення людей до речей, а те, *ким і як* привласнюється річ, як таке привласнення зачіпає інтереси інших людей. Певна річ стає власністю, тобто економічною категорією, лише тоді, коли з приводу її привласнення люди вступають між собою в певні економічні відносини. Відповідно, власність виражає відносини між людьми з приводу привласнення речей. Соціально-економічна сутність власності розкривається і реалізується не в системі зв'язків «людина – річ», а в площині взаємодії «людина – людина» з приводу привласнення об'єктів власності.

Привласнення – процес, що виникає у результаті поєднання об'єкта і суб'єкта привласнення, тобто це конкретно-суспільний спосіб оволодіння річчю. Воно означає відношення суб'єкта до певних речей як до власних. Привласнення формує і виражає конкретну рису тієї або іншої форми власності та її видів. Відносини привласнення охоплюють всі сфери відтворювального процесу – від виробництва до споживання. Вихідним моментом привласнення є сфера виробництва. Саме тут створюється об'єкт власності і його вартість. Кому належать засоби виробництва, той і привласнює результат виробництва. Після цього процес привласнення продовжується через сфери розподілу і обміну, які виступають як вторинна і третинна форми привласнення. Головним об'єктом привласнення в економічній системі, який визначає її соціально-економічну форму, цілі й інтереси є – *привласнення засобів виробництва і його результатів*.

Власність – це сукупність відносин між суб'єктами господарювання з приводу привласнення засобів виробництва та його результатів. Категорія «*привласнення*» породжує свій антипод – категорію «*відчуження*».

Відчуження – це позбавлення суб'єкта права на володіння, користування і розпорядження тим чи іншим об'єктом власності. Отже, процес привласнення і відчуження – це дві діалектичні сторони сутності відносин власності. Суперечність в системі «привласнення – відчуження» є внутрішнім джерелом саморозвитку відносин власності. Саме в цьому полягає могутній позитивний заряд цього діалектичного зв'язку.

Відносини власності утворюють певну систему, що містить у собі три види відносин *відносини з приводу привласнення об'єктів власності*;

- *відносини з приводу економічних форм реалізації об'єктів власності (тобто одержання від них доходу)*;

- *відносини з приводу господарського використання об'єктів власності*.

Відносини власності виявляються через **суб'єкти** та об'єкти власності.

Об'єкти власності – це все те, що можна привласнити чи відчужити:

– засоби виробництва в усіх галузях національного господарства;
– нерухомість (будинки і споруди, відокремлені водні об'єкти, багаторічні насадження тощо);

– природні ресурси (земля, її надра, ліси, води тощо);

– предмети особистого споживання та домашнього вжитку;

– гроші, цінні папери, дорогоцінні метали та вироби з них;

– інтелектуальна власність, тобто духовно-інтелектуальні, інформаційні ресурси та продукти (твори літератури і мистецтва, досягнення науки і техніки, відкриття винаходи, ноу-хау, інформація, комп'ютерні програми, технології тощо);

– культурні та історичні цінності;

– робоча сила.

Суб'єкти власності – це персоніфіковані носії відносин власності:

– окрема особа (індивідуум) – людина як носій майнових і немайнових прав та обов'язків;

– юридичні особи – організації, підприємства, установи, об'єднання осіб усіх організаційно-правових форм;

– держава в особі органів державного управління, муніципалітети (органи місцевого управління та самоврядування);

– декілька держав.

Власність має і правовий аспект, виступаючи як юридична категорія. Юридичний аспект власності реалізується через **право власності**.

Право власності – це сукупність узаконених державою прав та норм економічних взаємовідносин фізичних і юридичних осіб, які складаються між ними з приводу привласнення й використання об'єктів власності.

Право власності визначається ще з часів римського права трьома основними правочинностями – володіння, користування і розпорядження. Це так звана тріада власності. Відповідно, повна реалізація прав власності можлива лише за наявності і взаємозв'язку відносин володіння, користування й розпорядження. Суб'єкти, які тимчасово отримують право на володіння і користування чужою власністю (наприклад, орендар) без права на розпорядження, не є повними власниками.

У сучасній економічній науці й господарській практиці розвинутих країн Заходу застосовується ширша і більш деталізована система прав власності. Так, англійським юристом представником інституціоналізму А. Оноре запропонована система прав власності, яка складається з 10 елементів.

1. Право володіння. 2. Право користування. 3. Право управління. 4. Право на дохід (право на володіння результатами використання благ). 5. Право на капітальну вартість (право на використання, відчуження, зміну чи знищення блага). 6. Право на безпеку (право на захист від експропріації або від пошкодження в навколишньому середовищі). 7. Право на передачу благ у спадок. 8. Право на безстроковість володіння благом. 9. Заборона на використання шкідливим способом. 10. Право на відповідальність (можливість стягнення блага на сплату боргу).

Отже, між власністю як економічною і як юридичною категоріями є тісний взаємозв'язок.

Власність як *економічна категорія* виражає відносини між людьми з приводу привласнення об'єктів власності й перш за все засобів виробництва та його результатів.

Власність як *юридична категорія* відображає законодавче закріплення економічних відносин між фізичними і юридичними особами з приводу володіння, користування й розпорядження об'єктами власності через систему юридичних законів і норм. Таким чином, власність характеризує діалектичний взаємозв'язок економічних та юридичних відносин, у якому економічні відносини власності є первинними, базисними, а юридичні - вторинними, похідними, оскільки зумовлюються економічними відносинами.

Приватна власність – це такий тип власності, коли виключне право на володіння, користування і розпорядження об'єктом власності та отримання доходу належить приватній (фізичній чи юридичній) особі. Приватний тип власності виступає як сукупність *індивідуально-трудової, сімейної, індивідуальної з використанням найманої праці, партнерської і корпоративної форм власності*.

Приватна власність в усіх її формах є потужним фактором розвитку суспільства, оскільки стимулює у власника підприємницьку ініціативу, інтерес до збільшення особистого, а отже, й суспільного багатства, надає йому економічну свободу вибору, певний статус у суспільстві, самоповагу, право успадкування, утворює реальну майнову відповідальність тощо.

Індивідуально-трудова власність характеризується тим, що фізична особа в підприємницькій діяльності одночасно використовує власні засоби виробництва і свою робочу силу. Якщо в господарстві використовується праця членів сім'ї, така власність має вигляд сімейної трудової власності (наприклад, фермерське сімейне господарство). Індивідуальний приватний власник може використовувати в господарстві й працю найманого робітника (постійно чи на сезонних роботах).

Партнерська власність є об'єднанням капіталів або майна кількох фізичних чи юридичних осіб. З метою здійснення спільної підприємницької діяльності кожний учасник партнерського підприємства зберігає свою частку внесеного ним капіталу чи майна у партнерській власності.

Корпоративна (акціонерна) власність – це капітал, утворений завдяки випуску і продажу акцій.

Об'єктом власності акціонерного товариства, крім капіталу, створеного за рахунок продажу акцій, є також інше майно, придбане в результаті господарської діяльності.

Закон України «Про власність» від 1994 року декларує 4 форми власності в Україні:

- індивідуальна (особиста і приватна);
- колективна;
- державна;
- власність іноземних держав, спільних підприємств, іноземних громадян.
- власність іноземних юридичних осіб;
- власність іноземних держав та міжнародних організацій для здійснення дипломатичних місій.

Роздержавлення це поняття, що відображає цілий комплекс відносин щодо передачі державної власності в інші форми. Для ефективного роздержавлення повинні бути вирішені такі проблеми:

- подолання соціально-економічної монополії держави;
- забезпечення альтернативності трудових відносин замість безальтернативного державного найму;
- перехід до багатоканальних формувань економічного регулювання;
- утворення соціальних гарантій і соціального захисту трудящих.

Приватизація це лише етап роздержавлення, який передбачає передання працівникам символу власності на частину засобів виробництва або продаж їх у приватну власність.

Роздержавлення може проходити такими шляхами:

- передача державних підприємств у власність колективу;
- розподіл державної власності чи певної її частини між усіма членами суспільства;
- продаж державного майна громадянам і недержавним юридичним особам.

Способи приватизації:

- викуп об'єктів малої приватизації це спосіб, за яким власником об'єкта стає товариство покупців, створене його працівниками. Цей спосіб приватизації не передбачає конкуренції серед працівників;
- викуп державного майна підприємства згідно з альтернативним планом продукції це спосіб приватизації, за яким власником об'єкту стає товариство покупців, яке запропонувало план, альтернативний тому, який розробила комісія з приватизації;
- викуп державного майна, зданого в оренду, це спосіб, за яким власником майна стає орендар відповідно до договору оренди;
- продаж на аукціоні та за контрактом (конкурсом) це спосіб, за яким власником майна стає покупець, який на аукціоні запропонував максимальну ціну або на конкурсі найкращі умови для подальшої експлуатації об'єкта, а за рівних умов найбільшу ціну;

- продаж акцій відкритих акціонерних товариств це спосіб, за яким власниками акцій державних підприємств, перетворених на ВАТ на конкурсних засадах, стають ті покупці, які запропонували найбільшу ціну за найбільшу кількість акцій після реалізації частини їх на пільгових умовах.

3. Приватна власність: поняття, особливості, нормативно-правові засади захисту та функціонування

В процесі свого історичного розвитку суспільство використовує два основних типи власності – суспільну і приватну.

Форми її прояву в історичній перспективі постійно змінюються й вдосконалюються відповідно до змін, що відбуваються в продуктивних силах суспільства.

Приватна власність на засоби виробництва була історично першим типом власності, який породив право індивідуального розпорядження товаровиробників продуктами своєї праці і їх економічне відокремлення (на цій основі) один від одного й від суспільного виробництва.

Приватна власність – одна з форм власності, яку розуміють як абсолютне, захищене законом право фізичної або юридичної особи, чи групи осіб на об'єкт власності: продукти праці, засоби виробництва, гроші та цінні папери, інше рухоме та нерухоме майно тощо.

Приватна власність характеризується тим, що засоби виробництва, а отже, й вироблений продукт, належать приватним особам. Вони можуть привласнити продукт як своєї, так і чужої праці. Тому розрізняють два види приватної власності – трудову й нетрудову.

Трудова приватна власність оснований на власній праці власника або членів його сім'ї.

Основною формою такого виду власності є дрібнотоварне фермерське, ремісниче, одноосібне господарство, де власник і робітник виступають в одній особі. Йому ж належить і вироблений продукт.

Нетрудова приватна власність оснований на використанні найманої (чужої) праці. Вона передбачає відокремлення власника від безпосередньої участі в процесі виробництва (працює найманий робітник), а безпосереднього робітника (найманого) – від засобів виробництва (бо вони йому не належать). Тобто, власник і робітник – це різні особи. Цим закладаються основи малоефективної праці робітника, тому що продукт виробництва належить не йому, а власникові засобів виробництва.

Формами нетрудової приватної власності історично були рабовласницька, феодальна, приватнокапіталістична.

Право приватної власності є непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості.

Способи захисту права власності

Відповідно до статті 392 Цивільного кодексу України, власник майна може пред'явити позов про визнання його права власності, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності.

Судовий захист права власності здійснюється шляхом розгляду справ за такими позовами:

- про визнання права власності на майно;
- про витребування майна з чужого незаконного володіння чи відшкодування його вартості;
- про поділ спільного майна або виділ з нього частки;
- про визначення порядку володіння, користування та розпорядження майном, що є спільною власністю;
- про визнання недійсними правочинів про відчуження майна;
- про визнання незаконними актів державних органів, органів місцевого самоврядування про неправомірне втручання у здійснення власником правомочностей щодо володіння, користування та розпорядження майном;
- про переведення прав та обов'язків покупця за договором купівлі-продажу, укладеним учасником спільної часткової власності щодо своєї частки з порушенням права іншого учасника даної спільної власності на переважне право купівлі;
- про передачу в приватну власність майна, яке за законом підлягає відчуженню;
- про визнання недійсними правочинів про відчуження квартир з громадського житлового фонду з порушенням, наприклад, права наймача на придбання цього приміщення у власність або переведення на нього прав та обов'язків набувача за цим договором;
- про відшкодування шкоди, заподіяної майну, або збитків, завданих особі порушенням її права власника (включаючи і не одержані доходи);
- про виключення майна з опису тощо.

Залежно від характеру посягання на права власника і змісту захисту, який надається власнику, юридичною наукою традиційно виділяються речово-правові та зобов'язально-правові засоби захисту права власності.

Речові засоби захисту права власності та інших речових прав, що покликані захищати ці права від безпосереднього неправомірного впливу будь-яких осіб, закріплені в розділі VIII Закону України «Про власність».

До речово-правових позовів відносяться:

- вимоги не володіючого власника до незаконного володільця про витребування майна (віндикаційний позов);
- вимоги власника щодо усунення порушень права власності, які не пов'язані з володінням (негаторний позов);
- вимоги власника про визнання права власності.

Зобов'язально-правові позови базуються, як правило, на договорах, але можуть ґрунтуватися і на недоговірних зобов'язаннях.

До зобов'язально-правових позовів відносяться позови про:

- відшкодування збитків, які настали внаслідок невиконання чи неналежного виконання договору;
- повернення речей, які були надані у володіння (за договором схову, застави, перевезення);
- про визнання правочинів недійсними;
- про захист права власності в деліктних зобов'язаннях;
- про повернення безпідставно набутого чи збереженого майна.

Засади захисту права власності

Відповідно до статті 386 Цивільного кодексу України, держава забезпечує рівний захист прав усіх суб'єктів права власності.

Власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню.

Власник, права якого порушені, має право на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди.

Згідно з статтею 388 Цивільного кодексу України, встановлено право власника на витребування майна від добросовісного набувача. Якщо майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати (добросовісний набувач), власник має право витребувати це майно від набувача лише у разі, якщо майно:

- було загублене власником або особою, якій він передав майно у володіння;
- було викрадене у власника або особи, якій він передав майно у володіння;
- вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом.

Майно не може бути витребувано від добросовісного набувача, якщо воно було продане у порядку, встановленому для виконання судових рішень.

Якщо майно було набуто безоплатно в особи, яка не мала права його відчужувати, власник має право витребувати його від добросовісного набувача у всіх випадках.

Відповідно до статті 22 Цивільного кодексу України, особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування.

Збитками є:

- втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);

– доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі.

Якщо особа, яка порушила право, одержала у зв'язку з цим доходи, то розмір упущеної вигоди, що має відшкодовуватися особі, право якої порушено, не може бути меншим від доходів, одержаних особою, яка порушила право.

На вимогу особи, якій завдано шкоди, та відповідно до обставин справи майнова шкода може бути відшкодована і в інший спосіб, зокрема, шкода, завдана майну, може відшкодовуватися в натурі (передання речі того ж роду та тієї ж якості, полагодження пошкодженої речі тощо).

Як встановлює норма статті 390 ЦК України, власник майна має право вимагати від особи, яка знала або могла знати, що вона володіє майном незаконно (недобросовісного набувача), передання усіх доходів від майна, які вона одержала або могла одержати за весь час володіння ним.

Власник майна має право вимагати від добросовісного набувача передання усіх доходів від майна, які він одержав або міг одержати з моменту, коли дізнався чи міг дізнатися про незаконність володіння ним, або з моменту, коли йому було вручено повістку до суду у справі за позовом власника про витребування майна.

Добросовісний або недобросовісний набувач (володілець) має право вимагати від власника майна відшкодування необхідних витрат на утримання, збереження майна, здійснених ним з часу, з якого власникові належить право на повернення майна або передання доходів.

Добросовісний набувач (володілець) має право залишити собі здійснені ним поліпшення майна, якщо вони можуть бути відокремлені від майна без завдання йому шкоди. Якщо поліпшення не можуть бути відокремлені від майна, добросовісний набувач (володілець) має право на відшкодування здійснених витрат у сумі, на яку збільшилася його вартість.

Відповідно до статті 394 ЦК України, власник земельної ділянки, житлового будинку, інших будівель має право на компенсацію у зв'язку із зниженням цінності цих об'єктів у результаті діяльності, що призвела до зниження рівня екологічної, шумової захищеності території, погіршення природних властивостей землі.

Тема 5. РОЗВИТОК СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ Й ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ – НЕОБХІДНІ ЗАСАДИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1. Соціально-класова структура суспільства і критерії його стратифікації.
2. Середній клас: поняття, ознаки, роль і значення в соціально-економічному розвитку.

1. Соціально-класова структура суспільства і критерії його стратифікації

Поняття та види соціальної структури суспільства

Оскільки суспільство – система, воно має структуру, тобто внутрішній порядок.

Соціальна структура суспільства – сукупність соціальних (група, верства, клас), соціальнодемографічних (діти, молодь, пенсіонери), професійно-кваліфікаційних, територіальних й етнічних спільнот, пов'язаних між собою відносно сталими стосунками.

Основні елементи соціальної структури суспільства:

1. **Індивіди**, що займають визначені соціальні позиції в суспільстві (статуси) і виконують певні соціальні функції (ролі); кожен індивід в суспільстві має свій *статусно-рольовий набір*, залежно від того, до яких соціальних груп належить індивід, стільки соціальних статусів він має (студентська соціальна група надає статус студент, сім'я – син, донька, спортивна команда – член спортивної команди, споживче товариство – асоційований член споживчого товариства). Чим розвинуте суспільство, тим більше в ньому статусів. В сучасному суспільстві одних тільки професійних статусів біля 40000, багато сотень політичних, релігійних, економічних, демографічних. Соціальні статуси взаємопов'язані один з одним, але не взаємодіють між собою. Взаємодіяти між собою можуть тільки суб'єкти (носії цих статусів). Статуси визначають зміст і характер соціальних відносин.

2. **Соціальні групи** – сукупність людей, які мають спільні соціальні ознаки і виконують суспільно необхідні функції у загальній структурі суспільного розподілу діяльності. Члени однієї соціальної групи можуть мати спільні соціальні інтереси, цінності, норми. Соціальна група – фундамент людського суспільства, та й саме суспільство – одна з соціальних груп, найбільша. Соціальну групу можна вважати своєрідним посередником між людиною і суспільством в цілому. Кожний індивід так чи інакше живе за законами групи.

3. **Соціальні класи** – великі соціальні групи, які розрізняються по їх ролі в усіх сферах життєдіяльності суспільства, які формуються та функціонують на основі докорінних соціальних інтересів. Класи можуть мати

загальні соціально-психологічні характеристики, ціннісні орієнтації, свій «кодекс» поведінки.

4. Соціальні верстви – сукупність індивідів, об'єднаних на основі будь-яких приватних інтересів, зайнятих економічно і соціально рівноцінними видами праці (наприклад, середній клас поділяється на такі верстви, як інтелігенція, середні підприємці, висококваліфіковані робітники технічного профілю, військовослужбовці та ін.). Соціальні верстви утворюють внутрішню структуру класів.

Соціальну структуру суспільства доцільно описувати за допомогою соціально-класової моделі, однак соціологія виділяє і інші **види соціальних структур**:

- *соціально-демографічна структура* включає спільності, які утворюються на основі соціальнодемографічних ознак (діти, молодь, пенсіонери, чоловіки, жінки);

- *соціально-професійна структура* – включає спільності, що утворюються на основі професійної діяльності в різних галузях народного господарства (медичні працівники, педагоги, підприємці);

- *соціально-територіальна структура* – територіальні спільноти розподіляються за місцем проживання (мешканці міста, села, певних регіонів);

- *соціально-етнічна* – спільності людей, об'єднаних за етнічною ознакою (народи, нації).

Також, можна виділити сімейно-побутову, соціально-освітню, соціально-релігійну структуру, залежно від того, за якими критеріями структурується суспільство.

Соціальна структура – явище історичне. Її становлення та розвиток відображають процеси еволюції суспільства.

Соціальна стратифікація

Розглядаючи соціальну структуру як сукупність соціальних груп, що розрізняються своїм становищем у суспільстві, соціологія має відповісти на питання, як відрізнити ці групи одну від одної. Інструментом у досягненні цього є теорія соціальної стратифікації. Її було створено на початку **40-х років ХХ ст.** американськими вченими **Т. Парсонсом і Р. Мертоном**, які вважали, що соціальну стратифікацію спричинив розподіл функцій у суспільстві.

Термін «**стратифікація**» походить від лат. слова ***stratum*** (прошарок). Дане поняття запозичене з геології, де воно означає розташування пластів різних порід по вертикалі.

Поняття стратифікації відбиває систему соціальної нерівності в суспільстві. Кожне суспільство має свою систему стратифікації. В основі теорії стратифікації є об'єднання людей у групи та протиставлення їх іншим групам за статусними ознаками: політичними, майновими, професійними, освітніми.

В історії соціології існувало і існує декілька підходів до пояснення причин соціальної стратифікації:

I підхід запропонував німецький соціолог **Р. Дарендорф**. З його точки зору критерієм соціальної стратифікації є **авторитет**. На основі даного критерію він поділяв все сучасне суспільство на керівників і підлеглих.

II підхід запропонував німецький соціолог **М. Вебер**. Він помітив, що існують дефіцитні за своєю природою ресурси, через які люди вступають у боротьбу: **багатство** (породжує майнову нерівність), влада і авторитет.

III підхід запропонував відомий російсько-американський соціолог **П. Сорокін**. Він виділив три основні види стратифікації і, відповідно, три види критеріїв: **економічні, політичні і професійні**:

1) економічна стратифікація – розподіл суспільства за критерієм прибутку;

2) політична – розподіл суспільства за критерієм авторитету, влади;

3) професійна – розподіл суспільства за критерієм престижу діяльності, компетентності.

IV підхід запропонував сучасний французький соціолог **А. Турен**. Він вважав, що основним критерієм стратифікації сучасного цивілізованого суспільства є не власність, престиж, влада чи освіта, а **доступ до інформації**.

Існує багато різноманітних підходів до пояснення **критеріїв соціальної стратифікації**:

- влада;
- багатство;
- престиж;
- освіта;
- доступ до інформації.

Існує два різновиди стратифікації:

1. **Закрита** (жорстка) стратифікація: припускає дуже жорсткі межі страт (прошарків), заборону переходу з однієї страти до іншої (залишки кастового устрою в Індії).

2. **Відкрита** стратифікація: немає формальних обмежень для переходу з однієї страти до іншої, немає заборони змішаних шлюбів, на заняття тією чи іншою професією (суспільства цивілізованих країн).

Соціальна стратифікація має різноманітні форми залежно від історичного часу та конкретного суспільства.

Соціальна стратифікація безпосередньо впливає на всі сфери суспільства, чому є наукове підтвердження.

Останні зміни соціально-економічного та соціально-політичного характеру значно відобразилися на стратифікації суспільства:

- були зруйновані традиційні для України зв'язки між соціальним статусом та рівнем освіти (сьогодні, наявність вищої освіти не забезпечує входу до середнього класу);

- стрімке падіння рівня життя великої частини населення та формування безробіття призвели до маргіналізації осіб з вищою освітою;

- поляризація населення за доходами формує промітну соціальну напругу у суспільстві.

2. Середній клас: поняття, ознаки, роль і значення в соціально-економічному розвитку

Проблема формування середнього класу в Україні останнім часом активно обговорюється фахівцями та експертами. Основою соціальної стабільності в сучасному світі є потужний і численний середній клас. У більшості країн з розвинутою економікою він охоплює понад **60%** населення.

У всьому цивілізованому світі середній клас виступає основним внутрішнім інвестором держави, піклуючись про майбутнє процвітання своєї країни і подальших поколінь. Підтримка фінансового ринку інвестиціями в державні цінні папери, страхові, пенсійні, інвестиційні і взаємовигідні фонди забезпечують його представникам певний рівень доходу. Через накопичення і участь в різних системах страхування середній клас забезпечує інвестиційний потенціал країни.

Середній клас виконує функцію найпотужнішого економічного “донора” шляхом сплати податків, формування фінансової основи діяльності державної і місцевої влади. Як основний платник податків він формує державний та місцеві бюджети, фінансує необхідні соціальні трансферти, створює можливості розширення фінансування науки, освіти, охорони здоров’я, культури. Сплачуючи податки, середній клас здатний підтримувати соціально пасивне населення і тим самим виступати гарантом реалізації державних соціальних програм.

Середній клас перебирає на себе відповідальність за стабільний розвиток суспільства та зміцнення основних принципів демократії, оскільки порушення цих принципів може привести до згортання демократичних процесів і встановленню в країні тоталітарного або авторитарного режиму. Його представники справедливо вважають демократію ефективним компромісом між інтересами різних верств населення, своєрідною формою соціально-політичного консенсусу суспільства.

Ознаки та критерії оцінки реальної і потенційної чисельності середнього класу

Поняття “середній клас” навіть на сьогодні розглядається як неоднозначне і не має єдиних підходів до його визначення в світовій і вітчизняній практиці.

До ознак відносяться: отримані доходи, наявність об’єктів власності, соціальний статус, професійно-кваліфікаційний та освітній рівень, наявність достатньо вільного часу, само ідентифікація. У розвиненій економіці ці критерії взаємозв’язані, оскільки вищий дохід і рівень споживання нерозривно пов’язані з якісною освітою і кваліфікацією, а також відповідним статусом людини в суспільстві, його самоідентифікацією.

Критерії, що характеризують західний середній клас, не можна повною мірою використовувати для аналізу структури суспільства в Україні.

1. Використання показника рівня доходів у країнах з розвинутою економікою пояснюється, перш за все, його статистичною доступністю і можливістю розгляду середнього класу не тільки на рівні відносин виробництва, але і у сфері споживання економічних, соціально-культурних благ. Різні параметри, що дають представникам середнього класу можливість отримувати високий рівень достатку для власного процвітання, – рівень професійно-освітньої підготовки, політичний статус, потенціал соціальної мобільності, дотримання соціально-етичних норм та інші – з часом придбали певну самостійність і розглядаються як окремі характеристики середнього класу.

Зрозуміло, що немає сенсу співвідносити доходи українських громадян з рівнем доходів в країнах з розвинутою економікою, бо на сьогодні Україна значно відстає від розвинених країн в економічному плані. Отже, при використанні як критерію ідентифікації середнього класу рівня доходу, потрібно враховувати особливості вітчизняної економіки.

З іншої сторони маємо ненадійність критерію доходу ще й з причин перебування великої частини доходів населення в “тіні”, що істотно ускладнює визначення середнього класу. Офіційна статистика не має в своєму розпорядженні достовірних даних про розміри доходів і реальний рівень населення, отже, не відображає реальних процесів, що відбуваються в суспільстві.

В Україні для більшості громадян мінімально необхідний для життя рівень доходів забезпечує додаткова зайнятість, яка часто не має нічого спільного із професією та кваліфікацією, а у більшості випадків є незареєстрованою, тобто «тіньовою».

2. Наявність житла, землі, предметів довготривалого користування, засобів виробництва, іншої нерухомості виступає одним з критеріїв приналежності до середнього класу і певна частина наших громадян дійсно може буде віднесена до цієї категорії населення. Та це не стосується значної більшості наших громадян.

3. Наряду з майновими критеріями одною з найважливіших характеристик середнього класу також виступає рівень освіти і професійної підготовки. У країнах з розвинутою економікою прослідковується тісний зв'язок цих двох показників. Представників середнього класу відрізняє високий професійно-освітній рівень, оскільки наявність вищої освіти дає можливість отримати більш високооплачувану роботу.

На відміну від більшості розвинених країн в Україні знання та університетські дипломи сьогодні не гарантують у більшості видів економічної діяльності відповідної винагороди, а в окремих (освіта, культура, охорона здоров'я та соціальне забезпечення) навіть середнього рівня заробітної плати. Навіть більше, отримання освіти не гарантує отримання роботи за фахом із перспективами професійного зростання.

За останніми даними обстежень робочої сили в Україні, не за фахом працюють 70,0% осіб із вищою освітою у сфері фізичних, математичних та технічних наук, 46,0% – біологічних, агрономічних та медичних наук, 76,0% – прикладних наук і техніки.

4. До критеріїв середнього класу як активної суспільної групи можна віднести наявність достатньо вільного часу. Це поняття означає не стільки час, вільний від роботи чи хатнього клопоту, скільки час, вільний від турбот про забезпечення власного добробуту та суспільного статусу. Отже, у такий час можна вийти за межі щоденних соціальних обов'язків і займатися тим, що зветься приватним і громадським життям. Та для наших громадян життєвою нормою стало праця за сумісництвом в кількох місцях та неофіційна або тіньова зайнятість, яка і забирає цей час.

5. Наряду з цим критерій само ідентифікації пов'язаний з уявленнями самої людини про своє матеріальне положення та соціальний статус. Ось тут ми і маємо розрив між реальним станом справ і прагненнями більшості українців належати саме до середнього класу та сповідувати його цінності.

Наприклад, працівники бюджетних сфер економіки за своїм соціальним статусом не можуть бути віднесені сьогодні в Україні до середнього класу через їх мізерне бюджетне фінансування. Так, у минулому році майже кожен четвертий працівник освіти отримав зарплату, нижчу за прожитковий мінімум, а в системі охорони здоров'я – майже 22% працівників. Якщо лікарі, вчителі, інженери у Європі належать саме до цього класу, то в Україні більшість із них має доходи нижчі за ті, які гарантують стабільний добробут.

У світі існує ціла група соціальних стандартів, які пов'язані зі стандартизацією рівня життя в країні. Ці стандарти мають, у першу чергу, характеризувати мінімальні соціальні норми, що гарантують пристойний рівень життя та можуть увійти до моделі формування середнього класу. Так, із групи стандартів можна визначити такі:

- 1) грамотність населення – 100 %;
- 2) середня тривалість навчання – 15 років;
- 3) реальний місячний ВВП на душу населення (у купівельній спроможності до американського долара) – від 300 (мінімум) до 40 тис. (максимум);
- 4) співвідношення доходів 10,0 % найбагатших до 10,0 % найбідніших верств населення – 10:1;
- 5) співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати – не менше як 1: 3;
- 6) мінімальний рівень погодинної заробітної плати – 3 дол.;
- 7) рівень безробіття (з урахуванням його прихованого сегменту) – до 8,0-10,0 %.

Структура та потенціал середнього класу в Україні

Для розуміння образу середнього класу важливе виділення його сучасної структури. До *представників середнього класу* відносять стійкий прошарок людей - власників нерухомості, земельних ділянок, акцій, дрібних і

середніх підприємців, фермерів, науково-технічну, військову та гуманітарну інтелігенцію, висококваліфікованих робітників (“білі” й “золоті” комірці), фахівців середньої ланки керування, фінансистів, менеджерів. Його складають представники виробничої і невиробничої сфер, що одержують середній по своїх розмірах дохід у вигляді прибутку або заробітної платні.

В *країнах із соціально зорієнтованою економікою до середнього класу* належать навіть так звані “вразливі верстви населення” – пенсіонери, інваліди, багатодітні та неповні сім’ї. До середнього класу, як за рівнем доходу, так і за якістю життя, їм дозволяє увійти існуюча розгалужена та диверсифікована система соціального забезпечення.

У *Польщі середній клас* – це люди, які заробляють більше середнього рівня, налаштовані позитивно до усіх змін, які відбуваються у державі. Загалом до середнього класу зараховуються польські родини, в яких місячний дохід на одну особу сягає 500 євро.

При наявності достатньо заможних громадян *середній клас в Сполучених Штатах Америки* – це той клас, який живе на свої заробітки, не потребує жодної допомоги від суспільства, добре влаштований, як правило, має свої власні помешкання, машину або дві, або й три. Він навіть розподіляється на кілька категорій: нижчий, середній і вищий. Нижчий середній клас – це, як правило, люди, які заробляють некваліфікованими роботами, наприклад швейцари. Якщо людина заробляє 35-40 тисяч доларів на рік, то це вважається як нижчий середній клас.

Утвердження такого про шарку в Україні відбувається надто повільно і весь час штучно гальмується державною економічною політикою.

Інститутом проблем управління було проведено соціологічне дослідження процесів, що характеризують становлення середнього класу в Україні. До середнього класу суб’єктивно відносять себе 33,6% респондентів. За даними дослідження, більшість представників середнього класу проживає в обласних центрах та великих містах Сходу, Південного Сходу, в Криму та в м. Києві. Натомість у західних областях відповідна частка населення є нижчою. Наведені цифри засвідчують бажання громадян віднести себе до середнього класу більш за звичкою, аніж це відповідає дійсності.

Аналіз соціальної структури сучасного українського суспільства свідчить про інше – наявність лише невеликого про шарку населення, який можна класифікувати як середній клас. Використання вище зазначених міжнародних критеріїв призводить до висновку про те, що в сучасній Україні так можна класифікувати лише **до 10%** населення. Його основу складають в першу чергу вище керівництво транснаціональних компаній, які зараз діють в Україні, вітчизняних фінансово-промислових груп, керівництво холдингових компаній, крупних і середніх підприємств, державні службовці вищого рангу. Специфіка середнього класу в Україні полягає в тому, що він по-перше був створений не на базі розвитку реального виробництва, а внаслідок «вміло» проведеної приватизації і необхідного доступу до

бюрократичних інституцій, що здійснювали це роздержавлення, і по-друге, зорієнтований переважно на обслуговування класу багатих.

Пошук прототипів середнього класу серед елементів соціальної структури суспільства виявляє певний прошарок, який має достатній освітній, культурний та економічний потенціал і претендує на виконання відповідних функцій. Оцінки такого потенціалу визначають приблизно 40-45% українських громадян, які мають потенційні можливості входження до середнього класу – належну освіту, професійну підготовку, бажання працювати і, не очікуючи від когось допомоги, самостійно забезпечити прийнятний рівень життя собі і своїй родині.

Таким чином, перспективи створення процвітаючої української держави багато в чому пов'язані з формуванням середнього класу як активної суспільної сили, що виражає і відстоює інтереси всього суспільства. Становлення масового середнього класу повинно йти паралельно з перетворенням інституту держави і формуванням інститутів громадянського суспільства.

Тема 6. ДЕМОКРАТІЯ ТА ЇЇ РОЛЬ В УТВЕРДЖЕННІ МЕХАНІЗМІВ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1. Політичний режим: його сутність та типологія.
2. Базові принципи та моральні переваги демократії.

1. Політичний режим: його сутність та типологія

Політичний режим (від франц. *regime*) – державний суспільний устрій, спосіб правління. Це функціонування політичного життя, що складається внаслідок політичних дій соціальних суб'єктів у системі певних політичних владних інститутів, структур, політичних відносин і взаємодії людини і суспільства. **Політичний режим** – сукупність засобів і методів, що визначають спосіб здійснення влади, склалися стосовно державної влади та суспільства як найбільш показові, і які відображають становище прав та свобод громадян, відношення владних структур до правових основ діяльності, державних форм та ідеологій, соціальних і класових взаємовідносин, становища політичної культури. Французький політолог Моріс Дюверже с. Нині ж визнане визначення політичного режиму проф. Жан-Луї Кермонна, який розумів під політичним режимом сукупність елементів ідеологічного інституційного і соціологічного порядку, що сприяють формуванню політичної влади певної країни на певний період. Політичний режим – це порядок взаємовідносин громадянського суспільства і політичної влади. Політичний режим - система конституційних (законних) порядків і конкретне втілення політичної системи та політичної організації суспільства.

Політичний режим – система засобів та методів здійснення політичної влади, форма взаємодії державно-владних структур та населення. Будь-який політичний режим визначається, по-перше, процедурами та способами організації владних інститутів та безпосереднім здійсненням влади; по-друге, стилем прийняття суспільно-політичних рішень; по-третє, взаємовідносинами між політичною владою та громадянами (населенням) країни. Суверенність і соціальний зміст політичної системи, політичної організації суспільства, структура влади, способи, методи та засоби її здійснення і характеризують політичний режим суспільства. *Якщо в політичному курсі відображена мета суспільства, держави, то в політичному режимі – організаційні засоби та методи їх досягнення.* Курс, як відображення політичної мети, має пріоритет перед політичним режимом. Який політичний курс, які політична система і організація суспільства, такий і зміст, характер політичного режиму. Однак в такій субординації режим зберігає одну *привілею*: якщо політичний режим невірний визначений за змістом і характером відносин, що склалися в суспільстві, або невміло реалізується, то будь-який, навіть найрозумніший, науково вивірений політичний курс може схибити. Будь-який політичний режим є те або інше поєднання двох полярно протилежних принципів

людських взаємодій: авторитарності, тобто безвідмовного, безумовного підкорення законам і розпорядженням влади, жорсткій, міцній дисципліні та відповідальності, і **демократизму**, під яким розуміється рівноправність сторін, їх згода, вільний вибір, самоуправління та ін. Практично неможливо позбавити політичний режим форм реалізації одного принципу і побудувати його на формах реалізації тільки другого принципу. Такі політичні режими можливі як аномальні, руйнівні для суспільства, і тому ефемерні, тобто швидкоплинні, недовговічні. Фактично в кожному політичному режимі переважає та чи інша сторона, риса в управлінській діяльності, але урівноважуюча її сторона, що визначає її риси, має певне значення. Тут, у здійсненні управління державою, очевидно, дуже важлива конституційна система. Проте положення конституції не завжди відповідають реальності.

Природно, політичний режим – політичне явище, що створюється органічним поєднанням трьох політичних інститутів - політичної організації суспільства, системи прав і свобод людини, системи методів і механізму здійснення влади. **Основними компонентами політичного режиму є:** принцип легітимності (законності), структура інститутів, система політичних партій і рухів, і, нарешті, форма і роль держави у здійсненні влади. *Принцип легітимності* передбачає відповідність політичної влади цінностям, на яких базується той або інший режим, і які відповідають інтересам, потребам і сподіванням населення. Практично законність політичного ладу відображається через відповідність походження та дій влади вимогам демократії. Протягом декількох століть створювалась формула західної плюралістичної демократії. Політолог Жан-Луї Кермонна відмічав, що «політична влада народу, яка відправляється вільно, відображається більшістю, що поважає права меншості». Тут чітко визначено: демократія завжди є політичною владою більшості над всім народом, і завжди незмінні повага думки меншості і її право вільно конституювати опозицію.

Якщо форми державності визначаються трьома категоріями: *формою правління або відносинами між центральними органами держави; політичним режимом як сукупністю способів і методів існування державної політичної влади; державним устроєм або структурою органів державного управління* (відносини між центральною владою і владою на місцях, а також системоутворюючий принцип державної побудови), то *політичний режим* визначається трьома основами: *економічною, політичною та ідеологічною*. **Економічною основою** виступає власність на основні засоби виробництва в різноманітних формах (в чийх руках власність, в інтересах того класу, соціальної спільності і створюються сприятливі умови політичного і економічного життя). **Політичною основою** є держава, що має законодавчі та виконавчі функції влади, встановлює і підтримує в суспільстві порядок, вигідний можновладцям. **Ідеологічною основою** є ідеологія панівного класу, політичної еліти, що утверджує у свідомості людей думку про доцільність саме існуючого суспільного устрою. Але на практиці визначеність виявляється, *по-перше*, в тому, що держава – головний інститут диктатури

панівного класу – по-різному підпорядковує йому волю всіх елементів соціальної структури. *По-друге*, клас – носій диктатури – самоорганізується, перетворюючи свою волю на волю державну. Такий самовплив є не що інше як демократичний метод здійснення влади. Та, залежно від розчленування панівного класу і характеру внутрішньокласових відносин, демократичний метод може проявлятися в межах від повної самоорганізації до примусу окремих соціальних спільностей, панівних верств. Все вирішує ступінь єдності загальнокласового інтересу. В ставленні ж до трудящих і соціальних верств держава - влада заможних – виступає органом насилля, застосовуючи до них диктаторський метод здійснення влади. Ступінь і рівень диктаторства, насильства залежить не тільки від сили їх опору, а й від зростання людського фактора у виробничому процесі: чим більше від нього залежить підвищення продуктивності праці, тим меншим є ступінь прямого насилля. В сучасних умовах це змушує правлячі кола вдаватися до консенсусу, до допуску елементів самоорганізації частіше, аніж до насильницького підкорення. Утвердження системи прав та свобод – не самомета, а засіб досягнення економічних та політичних інтересів.

Звичайно ж, на практиці політичний режим виступає одночасно демократичним (для імущих) і тоталітарним (для неімущих), що ставить трудящих під повний (тотальний) контроль держави. Подвійність політичного режиму проявляється на всіх етапах розвитку людського суспільства (в рабовласницькій державі, в давніх Вавилоні, Римі, Афінах та ін., у феодальних суспільствах, у капіталістичному тощо). Відповідно до нових форм правління змінювалися і методи здійснення влади. Однак основну роль у наданні політичному режиму демократичного фасаду відіграє ***система політичних прав і свобод***. Безліч визначень політичного режиму, що найчастіше не виключають, а доповнюють одне одне, говорить про те, що природа політичного режиму досить складна, але має ряд тісно пов'язаних один з іншим вимірів.

Головним виміром змісту політичного режиму виступає міра здійснення влади і реалізація суб'єктами, що володарюють, принципів легітимності в політичній діяльності. Інші виміри змісту політичного режиму наступні: засіб і порядок формування представницьких установ; взаємовідносини законодавчої, виконавчої і судової влад; становище і умови діяльності політичних партій і масових рухів; правовий статус особистості, гарантії здійснення людських прав; співвідношення допустимого і забороненого; порядок функціонування правоохоронних і каральних органів; політична стабільність суспільства; характер політичної свідомості. ***Політичний режим*** – це концентрована характеристика системи, що функціонує, з позицій конкретно-історичних принципів її легітимності.

Типи політичних режимів

Наука про політику не зупиняється на констатації наявних політичних реалій, а прагне науково розробляти їх розвиток, використовуючи різноманітні методи, засоби, системи тощо для аналізу всієї політичної

сфери. Найчастіше використовуються засоби класифікації, виділення та узагальнення типів. Класифікація ґрунтується на виділенні якої-небудь загальної ознаки в сукупності різноманітних явищ дійсності. Наявність безлічі властивостей дає можливість виділити ряд підстав для класифікації – універсальні взаємозв'язки в природі і суспільстві дозволяють виявляти загальне в різноманітних предметах і явищах.

На відміну від класифікації, мета типології – відобразити узагальнений спосіб сукупності. Створюється **особлива абстракція** – *тип, що дозволяє відобразити сукупність не в обмежено-загальному вигляді і не з якого-небудь одного боку, а в «чистому» вигляді, без другорядних деталей*. Класифікацію чистих або ідеальних типів визначають терміном *тип, типологія*. Термін «ідеальний тип» ввів Макс Вебер. «Ідеальний» не означає «досконалий», це – «чистий», «простий». У такому сенсі світ політики багатший, ніж політичні переконання, що, певно, спрощені, є результатом типологізації. В дійсності держави та режими часто-густо – комбіновані типи, що включають елементи більш ніж одного ідеального типу. Сучасні політичні режими поділяються на два великих типи: демократичні та *антидемократичні*. При аналізі політичних режимів ряд політологів (Борис Курашвілі, Андронік Мігранян) використовують якісну шкалу, що включає шість об'єктивно можливих режимів: тоталітарний (надмірно, сфальсифіковано авторитарний, звичайно терористичний, тиранічний) режим; жорстко авторитарний; авторитарно-демократичний; демократично-авторитарний; розгорнуто-демократичний; анархо-демократичний (надмірно, сфальсифіковано демократичний, що веде до дезорганізації суспільного життя), переростає в тоталітарний або просто жорстко авторитарний режим. Недемократичні режими сучасного світу, за пропозицією іспанського політолога Хуана Ліндса, поділяються на два типи: тоталітарні та авторитарні. Концепція тоталітаризму привнесена як аналітична концепція 50-х років ХХ ст., коли ще жива пам'ять про нацистську Німеччину та фашистську Італію. Саме тоді американські політологи, в основному емігранти з Європи, почали формувати концепцію тоталітарних політичних структур і державних систем.

В сучасних умовах у типології політичних режимів йде уніфікація. Виділяється **чотири типи політичних режимів**: *тоталітаризм, авторитаризм, ліберально-демократичний та демократичний*. Кожний політичний режим має свої властивості та ознаки, які складають суть основи їх відмінності один від одного.

2. Базові принципи та моральні переваги демократії

Демократія (грец. *demokratia* – влада народу, від *demos* – народ і *kratos* – влада) може і розглядається фактично в трьох основних інтерпретаціях.

Перша інтерпретація: демократія подається і пояснюється як народовладдя. В історичному плані, як зазначалося, вважається, що демократія, як влада народу, виникла у Давній Греції (в Іонії) і спиралася на відповідні, прогресивні на той час господарські і національні відносини.

Класичною у Давній Греції вважали демократію, створену в VI ст. до н. е. Клісфеном. Вона, головним чином, спрямовувалася проти замкнених соціальних станів (родових, рабовласницьких), угруповань та їх економічної влади. Крім того, визнавалося, що державна влада належить спільності громадян віком понад 30 років. Такі громадяни як мінімум раз на місяць не в народних зборах вирішували різноманітні державні питання.

Друга інтерпретація: демократія це те, що пов'язане і характеризується відповідним державним влаштуванням. Йдеться про визнання народом джерела влади на принципах рівності і свободи. Пізніше, й особливо у XX–XXI ст., демократію розуміють як владу більшості при дотриманні одночасно прав меншості, з одночасним верховенством закону, розподілом влади, виборністю основних органів держави, наявністю широких прав і свобод громадян. При цьому розрізняють демократії: безпосередню і представницьку. *Безпосередня демократія* – це прийняття основних рішень щодо державних питань і проблем безпосередньо усіма громадянами на сходах, виборах, референдумах і т. ін. Якщо рішення приймаються виборними установами – радами, парламентами, сеймами тощо, – то така демократія характеризується як *представницька*.

Третя інтерпретація демократії має місце тоді, коли йдеться про колективну діяльність усіх громадян, їхні рівні права та обов'язки скажімо в партії, об'єднанні, групі тощо.

Наведені інтерпретації поняття (і сутності) “демократії” не поодинокі. Наприклад, українські дослідники *Б. Кухта* і *Л. Климаська* вирізняють **чотири основних значення поняття “демократія”**:

- перше, яке вважають класичним, пов'язане з народовладдям. До такого поняття найчастіше вдаються представники влади, розуміючи його так, як головним чином воно було сформульоване філософами Греції та Риму;

- друге поняття вживається тоді, коли намагаються трактувати демократичною будь-яку організацію, структуру, установу, де нібито є рівноправні відносини між усіма її членами. Наприклад, партійна, виробнича демократії;

- третє поняття має відношення до демократії, як ідеалу суспільного устрою. Складниками такого ідеалу вважають певні суспільні цінності, як-то: свобода, рівність, братерство, права людини, народний суверенітет тощо;

- четверте поняття розглядається як соціальний та політичний рух за народовладдя, за здійснення демократичних цілей та ідеалів. У боротьбі з абсолютизмом цей рух виник у Європі як спроба забезпечити рівність усіх соціальних станів, а особливо третього стану.

У найзагальнішому плані поняття “демократія” використовується як:

- а) характеристика історичних типів державно-політичного устрою;
- б) означення політичного процесу з відповідними методами і процедурами, що забезпечують участь народу в управлінні державою, всіма

суспільними справами; стосовно організації та діяльності окремих політичних і соціальних структур у різних сферах суспільного життя.

Термін “демократія” саме як соціальне явище можна пояснювати кількома основними значеннями, що мають пряме відношення до її практичного функціонування (реалізації):

- демократія, як влада народу, “правління народу, обране народом і для народу” (А. Лінкольн);

- демократія, як форма устрою будь-якої організації, де існують рівноправні можливості щодо участі в організації й управлінні діяльності такої організації;

- демократія, як ідеал суспільного устрою, що ґрунтується на таких цінностях, як свобода, рівність, справедливість, права людини, народний суверенітет;

- демократія, як суспільно-політичний рух, народовладдя, здійснення демократичних цінностей та ідеалів.

В іншій інтерпретації, як соціальне явище, “демократію” можна пояснювати і в таких її значеннях:

- влада народу. Тобто це форма політичного, державного устрою, відповідно до якого народ визнається основним носієм суверенітету і єдиним джерелом влади на основі принципів свободи, рівності та запровадження відповідних процедур, правових гарантій їх реалізації у всіх сферах життя суспільства;

- конкретно-історичне втілення і реалізація ідей рівності та справедливості у процедурах прийняття рішень відповідно до волі більшості, з одночасним правом меншості на протистояння більшості;

- заперечення монополії будь-чого, будь-якої групи, частини соціуму на точку зору, дію і т. ін.

Сучасна політологічна література містить немало й інших визначень поняття “демократія”. Так, автори ґрунтовної праці “Основи демократії” дають таке початкове визначення цього поняття: “Демократія – це суспільне самоврядування, яке здійснюють рівноправні громадяни через безпосередню участь в обговоренні й вирішенні громадських справ шляхом вільного вибору (голосування)”.

Розуміння демократії може бути і як нормативного феномену, і як емпіричного явища.

Нормативне розуміння демократії має місце, коли йдеться про участь громадян в управлінні державними справами, хоча демократія, в ідеалі, ніколи не була владою народу. Максимально, вона була владою більшості над меншістю, а частіше – добре організованою і здійснюваною владою меншості.

Емпіричне розуміння демократії мають тоді, коли досліджують демократію без будь-якої ідеалізації, тобто такою, якою вона є насправді, незалежно від цінностей, проголошених державою.

Відтак демократія є одночасно і результатом абстрактних роздумів і бажань, і відображенням реально існуючих у суспільстві соціальних, політичних процесів.

Розпочинаючи розгляд феномену “демократія”, мабуть усі фахівці звертаються до висловлювань, думок і точок зору Платона, Аристотеля та інших філософів Стародавнього світу. Однак і вони, а точніше, найперше **вони не розглядали демократію у якомусь статичному, однозначному визначенні, як певний ідеальний рецепт.** Тут треба брати до уваги кілька складових.

Перша складова. Філософи давнини розрізняли форми правління у великій залежності від того, хто править – одна людина, небагато людей чи весь народ. Звідси і три основних стани (форми) правління: монархія, аристократія і демократія.

Друга складова. Політичну форму правління Платон, Аристотель та їхні сучасники завжди розглядали як динаміку, змінність залежно від конкретного суспільно-політичного розвитку суспільства. Оскільки така форма правління є рухливою, подвижною, то і демократія не може не мінятися. Тож демократією можна вважати і таку модель політичної системи, де помітною є саме участь народу в управлінні усіма соціальними справами: це ситуація, коли народ визнається вищим джерелом влади; існує виборність усіх основних інститутів держави та їх періодична звітність перед народом за свою діяльність; рівність виборчого права усіх громадян; підпорядкування меншості більшості в ситуації прийняття рішень. Демократія будь-де існує у двох основних формах: пряма і представницька.

Пряма (безпосередня) демократія має місце тоді, коли забезпечена найповніша участь громадян певної держави в управлінні державними справами. До реального вияву прямої демократії відносять, зокрема, референдуми, всенародні голосування при прийнятті окремих законодавчих, нормативних актів, плебісцити – як форма опитування населення для вирішення питань регіонального, територіального масштабу.

Представницька демократія є ядром теорій демократії, що ґрунтуються на ліберальних, плюралістичних та інших теоріях. Вважають, що представницька демократія має ті переваги, що унеможливорює, або зменшує необхідність встановлення тоталітарних режимів. У такій формі демократія досить поширена в Європі, де панує лібералізм. Водночас представницька демократія надає можливості для перекручування волі та інтересів народу, створює умови для монополізму на істину. Представництво є також джерелом відчуження мас від влади, оскільки передавання повноважень позбавляє багатьох людей безпосередньо впливати на вирішення багатьох питань загальносуспільного значення. І все ж саме представницька демократія набула великого поширення.

З демократією, як цілісною соціально-політичною сентенцією, надто тісно поєднується суверенітет.

Суверенітет (від франц. *souverainete* – верховенство, найвища влада) – незалежність суб'єкта, організації, що полягає у праві самостійно розв'язувати свої внутрішні справи без втручання в них будь-якої особи, установи.

Стосовно демократії важливо мати на увазі, що таке суверенітет народний, національний і державний.

Суверенітет народний – це повновладдя народу. Воно ґрунтується на визнанні народу єдиним джерелом влади у цій державі та на реальному, а не теоретичному володінні народом політичними та соціально-економічними засобами для участі в управлінні справами суспільства.

По суті суверенітет народний є природним правом народу, самих людей сповна розпоряджатися своєю долею, створювати такий суспільний лад, устрій, який відповідає його волі. Відтак влада народу не може ніким бути обмеженою, якщо народ сам добровільно не йде на обмеження. Таке обмеження може мати місце шляхом вступу у відносини з іншими народами, створення різноманітних міжнародних організацій і об'єднань. Врешті воля народу і є тим справжнім базисом, на якому ґрунтується правова, демократична держава.

Суверенітет національний нерідко плутають із суверенітетом народним, однак це суверенітет іншого виду. Йдеться про повновладдя окремої нації, її політику і волю. Часто, коли говорять про владу народу, вживають термін **народна демократія**. Така демократія, на думку *А. Толстоухова*, **ґрунтується на наступних суверенних підходах і принципах:**

- принципи суверенної демократії. Це ситуація, за якої неможливо “імпортувати політичні стандарти” й зловживати “світовим ринком” демократичних процедур;

- принципи федералізму (самоуправління та самоврядності). У цьому випадку народ керує сам через механізм здійснення влади, які на конституційному рівні називають державою;

- принцип відповідальності перед народом;

- принцип інформаційної відкритості та прозорості і передбачуваності дій влади;

- принцип рівних можливостей. Йдеться про три основних гілки влади та наявність системи стримань і противаг з метою запобігання узурпації влади будь-якою її гілкою, політичною силою чи політиком;

- принцип забезпечення прав меншості. Йдеться не про звичайне представництво меншості в парламенті, як опозиційної сили, а про реальну діяльність і можливість меншості колись стати більшістю. Це також умова задля того, щоб у країні не запанувала “тиранія більшості”;

- принцип змінності влади та посадових осіб;

- принцип політичного плюралізму. Це зовсім не означає можливість будь-якої політичної сили мати владу, але заперечується узурпація влади такою силою, коли зникає політичне багатоманіття;

- принцип забезпечення прав і свобод людини;
- принцип гуманізму. Мається на увазі, що за справді демократичного народовладдя будь-яке насильство над людиною неможливе і не припустиме, а основним засобом політичного протистояння і боротьби є переконання;
- принцип верховенства права. Усі рівні перед законом і суворо дотримуються закону.

В ідеалі усі ці принципи мають сприяти функціонуванню справжньої демократії, існуванню демократичних режимів.

Поняття “народна демократія” не можна усвідомити більш-менш чітко без розуміння сутності (головним чином розбіжностей) між поняттями “народ”, “маси”, “натовп”. *О. М. Вергун* справедливо вважає, що від розрізнення вказаних понять залежить вирішення питання, хто ж насправді є суб’єктом, а хто об’єктом влади.

Під терміном “народ” розуміють: а) усіх людей будь-якої країни; б) трудящих, які створюють матеріальні та духовні цінності; в) соціальну цілісність, що характеризується певною загальною історичною долею, історичною пам’яттю, загальною вірою, єдиною ідеєю та загальною історичною перспективою. Відтак “народ” – це: а) населення країни, держави; б) поєднана однаковим походженням і мовою культурно-історична спільність людей. Російський політолог *В. Ф. Халінов* до викладених двох характеристик поняття “народ” додає і третю: у демократично влаштованій державі – це суб’єкт влади і одночасно її об’єкт.

Завершуючи розгляд основних теоретично-концептуальних підходів до визначення поняття “демократія”, розглянемо найголовніші його аспекти.

Перше. Демократичність (рівень демократії) завжди є важливим критерієм зрілості будь-якого суспільства. Тобто демократію цілком справедливо називати органічною і виразною ознакою цивілізованості суспільства.

Друге. Демократія завжди розглядається і пояснюється як обов’язкова передумова, засада формування стабільної політичної системи суспільства, хоча в ідеалі така взаємозалежність не завжди має місце. Справа в тому, що можна формально мати правове закріплення у суспільстві основних принципів демократії, прав і свобод громадян, однак суспільство реально може бути недемократичним, оскільки в цьому випадку вирішальне значення має реальна взаємодія держави з громадським суспільством – партіями, профспілками, громадськими об’єднаннями, групами тиску і групами інтересів, опозицією і т. ін. Фактично така ситуація склалася за роки незалежності і в Україні, коли маємо юридичне закріплення багатьох політичних інститутів та елементів громадянського суспільства і, одночасно, – відсутній діалог держави і громадянського суспільства, що є важливою ознакою справжньої демократії.

Третє. Концептуально стосовно демократії виокремилися нормативний і емпірично-описовий підходи.

Перший (нормативний) підхід пов'язаний з аналізом, обґрунтуванням, поясненням сутнісного характеру демократії як цілісного духовно-політичного, соціального явища ("в ідеалі"). Тут беруться за основу аргументи стосовно того, що демократія, мовляв, є природним потягом, очікуванням кожної людини, її бажанням долучатися до державних, суспільних справ.

Другий емпірично-описовий підхід до демократії за філософською методологією є позитивістським. Його прибічники виходять з того, що усі відомі нам види демократії, які виникли давно, існують і нині, однак до демократичного ідеалу ми навряд чи наблизилися і, мабуть, ніколи не наблизимося.

Йдеться, таким чином, зовсім не проти протистояння чи неспівставності нормативного і описового підходів до розуміння сутності демократії, а про те, що вони взаємопов'язані, взаємозалежні.

Четверте. Значна кількість спеціалістів різних галузей знань сходяться на тому, що реальне функціонування демократії пов'язане головним чином з міжпартійною боротьбою за владу, з виборчими кампаніями. Це – досить звужене розуміння демократії. По суті демократія, на думку *Д. Дьюї*, – це спосіб життя соціального й індивідуального. Звідси стає зрозумілим і те, що демократія не є своєрідним безконфліктним суспільством. Навпаки, справжня демократія – це протиставлення, зіткнення інтересів різних політичних сил, і, одночасно, пошук консенсусу в таких інтересах.

П'яте. Класифікувати моделі демократії надто складно, оскільки більш-менш єдиних, усталених критеріїв практично не існує. Так, *С. Хантінгтон* пропонував використовувати для такої класифікації історико-культурний підхід, в основі якого історичні витоки, генеза демократії, її духовно-культурні особливості. Своєю чергою *О. Арін*, навпаки, за основу класифікації демократій брав соціально-економічні ознаки і характеристики.

Скоріше за все можна погодитися з пропозицією українського філософа *Анатолія Толстоухова* щодо виокремлення десяти основних демократичних і недемократичних формацій, а саме:

- японська модель. Основу цієї моделі становить підпорядкування приватних, у тому числі й соціально-економічних інтересів, загальним. Така модель демократії називається колективістською, хоча спирається на ринок і відповідне державне регулювання економічних відносин. Водночас домінування історичних, кращих зразків японської культури у таких відносинах має відчутне і помітне значення;

- модель демократії країн Південної та Східної Азії ("Азійські дракони"). Це моделі Гонконгу, Південної Кореї, Тайваню та інших країн, де існує специфічна демократія так званого азійського зразка. Їх основу становлять давньоісторичні буддиська етика і конфуціанство. У країнах з цією моделлю демократії, однак, існує досить помітне соціальне розшарування, високий рівень злочинності тощо;

- моделі демократії країн арабського Сходу. Зазвичай у таких країнах помітним є зосередження влади і власності в руках династій, а самі собою громадські, демократичні інститути більш-менш помітної ролі не відіграють. Значущим є авторитет мусульманської релігії. Хоча загальний рівень життя людей тут досить високий, однак соціальне розшарування також помітне;

- модель демократії африканських країн. У таких країнах домінує економіка феодально-воєнного типу, аграрно-сировинна. Поляризація між багатими і бідними тут надто велика і виразна. Таку “демократію” іноді ще називають кланово-племінною;

- моделі демократії латиноамериканських країн. У цих країнах економіка переважно сільськогосподарського характеру, високим є рівень соціального розшарування, процвітає криміналітет, а форми державного правління головним чином – диктаторські;

- демократія США. Оскільки її часто подають і цитують, як “зразкову”, то у світі багато країн намагаються, або ж хоча б стверджують, що вони таку демократію наслідують. Тут функціонує “класична” ринкова економіка, досить помітною є роль і значення в економічному і політичному житті держави. Самі американці надто пишаються своєю демократією і багато з них справді вірять у те, що інші країни неодмінно мають обирати її, як зразок для свого розвитку;

- Канадська модель демократії. Хоча багато в чому, починаючи з класичної моделі ринкової економіки, і подібна на американську демократію, однак, дещо відмінна від неї. Дається взнаки досить високий рівень безробіття, наявність достатньо гострих міжнаціональних проблем (Квебек). Помітними є імміграційні та міграційні (до США) питання;

- моделі демократій європейських країн. Таких моделей існує кілька, бо різні країни цього регіону в багатьох аспектах є досить неподібними. Тому вирізняють моделі: соціал-демократичні (особливо країни скандинавського регіону); соціально-ринкові моделі країн старого світу (Італія, Франція, Німеччина та ін.); реформаційні моделі демократії (Румунія, Болгарія, Югославія та ін.)

Тема 7. БАГАТОПАРТІЙНІСТЬ – ЦИВІЛІЗОВАНИЙ ФОРМАТ АГРЕГАЦІЇ, ВИРАЗУ ТА ЗАХИСТУ ІНТЕРЕСІВ У СУЧАСНОМУ БАГАТОСКЛАДОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

1. Політична партія: сутність, типи, зміст діяльності, функції та місце в політичній системі.
2. Партійні системи. Переваги і недоліки багатопартійності.
3. Багатопартійність в Україні: становлення, проблеми та перспективи подальшого розвитку.

1. Політична партія: сутність, типи, зміст діяльності, функції та місце в політичній системі

Поняття політичної партії. Політичне життя в сучасному суспільстві не мислиме без партій. Партії надають йому динаміки, оскільки вони є ареною змагання політичних курсів, ідей, які виражають інтереси різних суспільних груп. Знання про партії як суспільний інститут, їх місце і роль у суспільно-політичному житті мають не лише теоретичне, а й практичне значення.

Термін «**партія**» (від лат. *partio* – ділю, розділяю) у перекладі з латини означає частину великої спільноти. Сучасним політичним партіям передували їх прообрази – протопартії. Існує думка, що партії виникли водночас із політикою, тобто в рабовласницькому суспільстві. З розвитком рабовласницьких відносин, поглибленням соціальної диференціації суспільства, в тому числі й самого панівного класу, для здійснення влади вже було недостатньо державних політичних структур.

В VI ст. до н. е. в Греції діяли:

- партії великих землевласників – *педієї*;
- торгово-реміснича поміркована партія – *парамії*;
- селянська партія – *діакрії*.

В Стародавньому Римі у II – I ст. до н. е. протистояли партії оптиматів (знаті) і популарів (простого народу).

В епоху Середньовіччя виникали та діяли партії: в Італії XII–XV ст. між собою ворогували гвельфи (прихильники світської влади папи римського) та гібеліни (прихильники сильної королівської влади). Партії античного світу і європейського середньовіччя найчастіше поставали як клієнти – тимчасові об'єднання для підтримки певних знатних осіб, сімей. Суперництво політичних груп, об'єднаних навколо впливових сімей, популярних лідерів, упродовж багатьох століть було суттєвою ознакою політичної історії. Особливого імпульсу розвитку партій надали буржуазні революції в Англії, Франції та інших європейських країнах.

У Європі в другій половині XIX ст. виникли масові партії. Їх появі сприяли два основні чинники:

- розширення виборчих прав;
- розвиток робітничого руху.

Масові політичні партії як інститут європейської культури у сучасному розумінні сформувалися лише в середині ХХ ст. і поступово поширилися й закріпилися в культурах країн і народів інших континентів.

Партії як соціальний феномен постійно еволюціонують. Нині урізноманітнилися причини і способи їх виникнення, багато в чому змінюються їхні форми і сутність, уявлення про їхню роль у суспільстві та й сама ця роль, методи діяльності та функції.

Ознаки політичних партій:

- добровільність об'єднання;
- певна тривалість існування в часі;
- наявність організаційної структури;
- прагнення влади;
- пошук народної підтримки.

Причинами виникнення партій є необхідність захисту соціально-класових, національних, а нерідко й плеємінних, релігійних, регіональних інтересів, а також цілі, пов'язані з виборчою боротьбою. Різноманітними є способи виникнення партій. Свого часу М. Вебер в історії становлення партій вирізняв три етапи: аристократичне угруповання, політичний клуб, масова партія. Партії виростали з депутатських клубів і фракцій у парламенті, орієнтованих на інтереси різних кіл нової політичної та економічної еліти.

Політичні партії утворюються:

- внаслідок об'єднання гуртків і груп однакового ідейно-політичного спрямування, які виникли та існували окремо в різних місцях країни;
- у надрах масових рухів;
- внаслідок розколу однієї партії на дві та більше чи об'єднання двох та більше партій в одну;
- під впливом міжнародної партійної системи;
- як своєрідне відродження партій, які існували раніше, що підвищує їхню легітимацію, створює певну наступність політичного розвитку;
- внаслідок діяльності лідерів, які організували партії «під себе»;
- на основі регіональних організацій партії, яка існувала раніше;
- з ініціативи профспілок (лейбористські партії у Великобританії, Австралії, Канаді та інших країнах, які переважно виражають інтереси робітників, було створено саме з ініціативи профспілок, що стали колективними членами цих партій і фінансують їх).

Утворення партій, як і громадсько-політичних рухів, відбувається на установчих з'їздах або конференціях. Усні заяви про появу нової громадсько-політичної організації не вважаються достовірною інформацією. Нею є факт реєстрації партії державним органом – в Україні, наприклад, Міністерством юстиції.

Щодо тлумачення поняття «політична партія» серед політологів немає однастайності, що зумовлено складністю та багатоманітністю партій як об'єкта дослідження, різними підходами до вирішення цієї проблеми та різними традиціями національних політологічних шкіл. Попри те можна

визначити спільні ознаки, які характеризують партію. Серед них найважливіша – добровільність об'єднання.

Політична партія – організована група однодумців, яка виражає інтереси частини народу, класу, класів, соціальної верстви, верств, намагається реалізувати їх завдяки здобуттю державної влади або участі в ній.

Кожна партія повинна мати:

- ідеологію;
- політичну платформу;
- організаційну структуру;
- певні методи й засоби діяльності;
- соціальну базу;
- електорат (виборців, які голосують за неї).

Основна мета діяльності політичної партії – здобути політичну владу в державі та реалізовувати свої програмні цілі – економічні, політичні, ідейно-теоретичні, моральні за допомогою законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.

Свої програмні цілі політичні партії проводять у життя через ідейно-політичну, організаційну, пропагандистську, державну (коли оволодівають державною владою) діяльність, виробляючи стратегію й тактику своєї поведінки на різних історичних етапах розвитку і за різних політичних умов.

Структура політичної партії:

- ядро (керівні органи вищої і нижчої ланок, партійні лідери, активісти);
- рядові члени партії;
- прибічники.

Організаційно партія поділяється на партійний апарат та партійну масу, способи зв'язку апарату з цією масою, партії та політичного середовища, партії та суспільства. Часто партійна система охоплює створювані партією молодіжні, жіночі, іноді військові організації, які є засобом проведення партійної політики серед відповідних груп населення.

Сприйняття партій та їхньої ролі в житті суспільства тривалий час було негативним. Європейська політична думка радикально змінила ставлення до них у XVII– XVIII ст. Нині остаточно утвердилася думка, що без сильних політичних партій, альтернативних політичних рухів демократична природа влади неможлива. Політичні партії забезпечують зв'язок між народом і представницьким механізмом правління. Саме через партії уряд може звернутися до мас за підтримкою, а маси через партії можуть критикувати керівництво і висувати вимоги до нього.

Класифікація політичних партій

Політичні партії відрізняються одна від одної походженням, місцем і роллю в політичній системі, соціальною базою, ідеологією, програмою і т. д.

Існує ***декілька класифікацій політичних партій за різними ознаками:***

- За класовою визначеністю: буржуазні, селянські, робітничі (у т. ч. комуністичні), соціалістичні та соціал-демократичні.
 - За ставленням до суспільного прогресу: радикальні (у т. ч. революційні), реформістські, консервативні, реакційні, контрреволюційні.
 - За ставленням до влади: правлячі, опозиційні, нейтральні або центристські (умовно, позаяк абсолютно нейтральних до влади партій не існує).
 - За формами і методами правління та характером політичної поведінки: ліберальні, демократичні, диктаторські, тоталітарні.
 - За принципами організації та членства: кадрові та масові.
 - За місцем у системі влади: легальні, напівлегальні, нелегальні.
 - За ідеологічним спрямуванням: комуністичні, соціалістичні, фашистські, неофашистські, ліберально-демократичні, націоналістичні, анархістські та ін.
 - За віросповіданням: християнські, мусульманські.
- Деякі політологи виділяють партії: прагматичні (виборчі), парламентські, харизматично-вождистські та ін.

Політичні партії в Україні можна класифікувати за такими критеріями:

- ставлення до державного суверенітету;
 - соціально-економічні пріоритети;
 - ідейно-політичні засади тощо.
- За ідейно-політичним спрямуванням виокремлюють:
- національно-радикальні,
 - національно-демократичні,
 - загальнодемократичні,
 - соціалістичного спрямування,
 - національних меншин.

2. Партійні системи. Переваги і недоліки багатопартійності

Поняття і типологія партійних систем

Залежно від багатьох обставин, а надто від політичного режиму, в кожній країні формується певна партійна система.

Партійна система – це сукупність політичних партій, характер їх взаємодії, а також місце і вплив у державному механізмі.

Політична наука (згідно Дж. Сарторі) виокремлює такі **типи партійних систем**, кожна з яких відображає конкретні особливості певного суспільства:

- **Однопартійна** (в країні є одна правляча партія, а діяльність інших не допускається; партійний апарат зрощується з державним. Така система існувала в 20-40-х роках ХХ ст. у фашистській Італії, у 30-40-х роках – у гітлерівській Німеччині, у 20-80-х роках – у Радянському Союзі. Сьогодні –

на Кубі, в Північній Кореї, та деяких країнах Африки: Кенії, Малі, Лівії та ін.);

- *Домінантна* (з переважаючою партією, яка за підсумками виборів незмінно залишається при владі протягом десятків років; уряд формується лише домінуючою партією);

- *Двопартійна* (біпартизм) (дві найбільші, найвпливовіші партії в країні поперемінно внаслідок виборів здійснюють владу; впливова опозиція партії, що програла вибори);

- *Трипартійна*, яку ще називають двох-з-половинною (2,5) партійною системою (характеризується тим, що жодна з двох найбільших партій країни самостійно не може сформувати уряд, а тому потребує для цього підтримки третьої партії, значно меншої від них, але яка постійно представлена в парламенті);

- *Чотиріпартійна*, або двоблокова (відзначається наявністю правого та лівого блоків партій, що змагаються між собою за владу);

- *Партійна система обмеженого* (поміркованого) *плюралізму* (відсутні анти системні партії двосторонньої опозиції; притаманна орієнтованість на участь в уряді, коаліційних кабінетах, незначна ідеологічна різниця між партіями);

- *Партійна система крайнього* (поляризованого) *плюралізму* (їй властиві наявність антисистемних партій, двосторонньої опозиції зліва і справа, стан перманентного конфлікту між опозицією зліва і справа, сильне ідеологічне розмежування між ними);

- *Атомізована партійна система* (не передбачає необхідності точного підрахунку числа партій, всі вони не впливові; тут виникає поріг, за яким кількість партій не має значення; уряд формується на позапартійній основі, або на засадах широкої коаліції).

Роль і функції партій у суспільно-політичному житті

Політичні партії активно впливають на діяльність органів державної влади, економіку, соціальні процеси, відносини між країнами. Вони є одним із базових інститутів сучасного суспільства, без якого не можливе функціонування представницької демократії, яка потребує розвинутих і добре організованих партій. За їх відсутності посилюється загроза виникнення авторитарного режиму.

Демократія забезпечується участю партій у виборах, позаяк на багатопартійних виборах зіштовхуються не амбіції особистостей, а інтереси суспільних груп. Партії нині є невід'ємною частиною всієї демократичної системи, особливо парламентської демократії, оскільки парламентська робота здійснюється переважно через партії.

Багатопартійність є певною гарантією проти корупції, зловживань владою, своєрідним способом контролю державних діячів.

Перспективи посттоталітарного розвитку колишніх соціалістичних країн, у тому числі України, пов'язані зі становленням політичних партій. Відсутність сильних партій, які легітимне представляють інтереси основних

соціальних груп у відносинах з державою, нібито ставить державу над суспільством і розв'язує їй руки у виборі політики. Однак це ілюзія, бо замість політично організованих опонентів, з якими можна вести діалог і шукати консенсус, владі за таких обставин протистоїть стихійна маса людей. Слабкість партій неминуче обертається безсиллям держави, яка позбавляється зворотного зв'язку з масами і втрачає контроль над політичним процесом.

Вплив політичних партій на маси, а отже, і завоювання владних позицій у суспільстві ***визначається такими чинниками***:

- наявністю приваблюючих ідеологій, які визначають цілі розвитку, відображають інтереси мас;
- організаційною оформленістю, мобільністю організаційних структур, здатних реалізовувати намічені цілі;
- рівнем компетентності, авторитетності партійних керівників (вождів, лідерів, функціонерів);
- достатньою масовістю й активністю рядових членів партії;
- вмінням практично організувати діяльність партії в конкретній історичній ситуації;
- вмінням відобразити гострі суспільні проблеми в зрозумілих масам конструктивних лозунгах;
- наявністю достатніх коштів для діяльності ідейно-пропагандистських і культурних центрів партії, для оприлюднення її політики через засоби масової інформації.

Суспільно-політична роль партій виявляється в їхніх функціях. У політології існують різні підходи щодо обсягу, змісту і суті функцій політичних партій. *Американський політолог Дж. Брайс виділяє такі функції партій*:

- підтримка однаковості між членами партії;
 - рекрутування нових прихильників;
 - стимулювання ентузіазму виборців, акцентуючи увагу на численності партії та важливості її мети;
 - інформування виборців про політичні питання, які вирішує партія, про особисті достоїнства вождів і недоліки суперників;
 - відбір кандидатів на певну посаду.
- У політології фігурують й інші функції партій:
- організація громадської думки з питань, які торкаються життєвих інтересів нації;
 - мобілізація виборців навколо партійних кандидатів;
 - виховання громадської думки і дедалі активніше виконання партіями загальноосвітньої ролі в процесі політичної соціалізації;
 - забезпечення неперервності політичних зв'язків між парламентом і народом;
 - формування разом з іншими політичними інститутами механізму державного і громадського управління, забезпечення стабільності влади;

– створення сприятливих умов для послідовної зміни складу уряду за дво- і багатопартійної системи.

Особливу роль у життєдіяльності партії відіграє функція політичного рекрутування (кадрова). Вона передбачає підбір і висунення кадрів як для партії, так і для інших організацій, які належать до політичної системи, у тому числі висунення кандидатів у представницькі органи влади й у виконавчий апарат держави. Авторитет партії в суспільстві залежить від того, наскільки ефективно вона реалізовує функцію вироблення політики і здійснення політичного курсу. Обсяг і ефективність реалізації цієї функції залежить від місця партії в політичній системі.

Отже, до **основних функцій партій** належать:

– **Соціальна.** (З'ясування, формулювання і обґрунтування інтересів великих суспільних груп).

– **Активізацій та об'єднання.** (Представлення інтересів великих суспільних груп на державному рівні).

– **Ідеологічна.** (Формування ідеології та політичних доктрин: теоретичних концепцій, партійної програми, оцінок подій, закликів, соціально-політичних стратегій тощо).

– **Політична.** (Участь у формуванні політичних систем, їх спільних принципів, компонентів; участь у боротьбі за владу в державі і формування програм її діяльності).

– **Управлінська.** (Участь у здійсненні державної влади).

– **Електоральна.** (Організація політичної боротьби, спрямування її в цивілізоване русло).

– **Виховна.** (Інституалізація політичних конфліктів; формування громадської думки; політичне виховання суспільства або його частини).

– **Кадрова.** (Формування політичної еліти: підготовка й висунення кадрів для апарату держави, керівників громадських організацій, зокрема профспілок; рекрутування та соціалізація нових членів).

– **Становлення багатопартійності в сучасній Україні.** Перспектива утворення партійної системи.

З проголошенням у колишньому СРСР, у тому числі в Україні, політики перебудови, почали створюватися політичні структури, які спершу обстоювали послідовну соціалістичну демократію, а відтак – просто демократію, зосереджуючись на культурно-просвітницькій діяльності (Український культурологічний клуб у Києві 1987 р.), товариство Лева та молодіжний дискусійний політклуб у Львові, 1987 р.). Згодом почали формуватися організації політичного спрямування.

3. Багатопартійність в Україні: становлення, проблеми та перспективи подальшого розвитку

У становленні української багатопартійності виділяють три етапи:

1. Допартійний етап (з весни 1988 р. до весни 1990 р.).

На цьому етапі виникають політизовані й політичні організації, що своєю діяльністю підготували умови і дали поштовх процесові творення партій. Розпочався він зі створення в березні 1988 р. Української Гельсінської спілки (УГС), яка першою заявила про необхідність побудови самостійної української держави. У тому ж році виникли Демократичний союз та Народна спілка сприяння перебудові. А в січні 1989 р. відбувся перший з'їзд Українського християнсько-демократичного фронту, через рік – установча конференція Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка, дещо пізніше – Українського товариства «Меморіал».

Політичне життя активізувалося після опублікування 16 лютого 1989 р. у газеті «Літературна Україна» проекту програми сприяння перебудові Народного Руху України (НРУ). У вересні 1989 р. в м. Києві відбувся установчий з'їзд НРУ як політизованого громадського об'єднання, у жовтні заявила про себе нечисленна, але надрадикальна Українська національна партія.

2. Етап початкової багатопартійності (кінець 1990 р. – до подій 19–24 серпня 1991р.).

Започаткував його установчий з'їзд Союзу трудящих України за перебудову, що відбувся 24 лютого 1990 р. У квітні того ж року було засновано партію Державна самостійність України (ДСУ), Український християнсько-демократичний фронт реформувався в Українську християнсько-демократичну партію (УХДП), Українська Гельсінська спілка – в Українську республіканську партію (УРП). У травні відбувся установчий з'їзд Об'єднаної соціал-демократичної партії України (ОСДПУ), а через місяць заявила про себе Українська селянська демократична партія (УСДП) та Українська народно-демократична партія (УНДП).

1 липня 1990 р. в Києві відбулася перша сесія Української міжпартійної асамблеї (УМА), яку заснували партії та об'єднання національно-демократичного спрямування: УМА оголосила реєстрацію громадян Української Народної Республіки (УНР) на основі закону про громадянство УНР 1918 р. і скликання національного конгресу, виступила за створення Національних Збройних сил, Національної Служби Безпеки та Національної поліції.

Восени 1990 р. політичний спектр України розширили Селянський Союз України, Народна партія України, Ліберально-демократична партія України. У грудні 1990 р. члени КПРС, які утворювали демократичну платформу в тодішній КПУ, створили Партію демократичного відродження України (ПДВУ), тоді ж відбувся установчий з'їзд Демократичної партії України (ДПУ).

3. Посткомуністичний етап (від серпневих подій 1991 р. до виборів до Верховної Ради України в березні 1994 р.).

Відзначається принципово новими політичними і соціально-економічними умовами. Після серпневих подій 1991 р. КПРС та її регіональне відділення в Україні КПУ були заборонені. 24 серпня 1991 р.

було проголошено незалежність України, що уможливило демократичні перетворення в ній. Процес творення партій отримав нові можливості й стимули. У вересні 1991 р. відбувся установчий з'їзд Ліберальної партії України (ЛПУ), у жовтні – установчий з'їзд Соціалістичної партії України (СПУ). На основі Української міжпартійної асамблеї було створено Українську Національну Асамблею (УНА).

У 1992 р. в Києві було створено Українську консервативну республіканську партію (УКРП), Християнсько-демократичну партію України (ХДПУ). Внаслідок об'єднання Української національної та Української народно-демократичної партії утворилася Українська національна консервативна партія (УНКП). Активно виникали нові партії в 1993–1994 рр., серед яких Народний Рух України (НРУ), Комуністична партія України (КПУ).

Багатопартійність в Україні стала фактом. «Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії...» – так записано у ст. 36 Конституції України. З формуванням багатопартійності процес творення нових партій не припиняється. Так, якщо на час виборів до Верховної Ради в березні 1998 р. в Україні було 52 політичні партії, то на початку 2001 р. їх уже налічувалося 110, а на початок виборів 2002 р. – 132.

Відбуваються типові для багатопартійності міжпартійна та внутріпартійна боротьба, розколи в партіях, об'єднання партій, утворення міжпартійних блоків. Процес групування партій особливо активізувався у зв'язку з підготовкою виборів до Верховної Ради в березні 2002 р.

Багатопартійність в Україні відтворює весь ідейно-політичний спектр партій, який існує у світі. Так, за ідеологічним спрямуванням в Україні діють комуністичні, соціал-демократичні, ліберально-демократичні, консервативні, християнські, націоналістичні партії. За політичним спрямуванням – ліві, центристські, праві.

Партії комуністично-соціалістичного спрямування. До них належать Партія комуністів (більшовиків) України (ПК (б) У), Комуністична партія України (КПУ), Комуністична партія (трудящих) (КП (т), Комуністична партія України (оновлена) (КПУ (о), Соціалістична партія України (СПУ), Селянська партія України (СелПУ), Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ), Партія Всеукраїнське об'єднання лівих «Справедливість».

Ці партії відрізняються своїм чисельним складом, впливом на політичне життя, політичним змістом програм. Але всі вони сповідують марксизм, є прибічниками соціалізму, суспільної власності, влади трудящих, соціалістичної системи господарювання і розподілу, загалом негативно ставляться до приватної власності, ринкових відносин, виступають проти співробітництва України з МВФ і МБРР, НАТО.

Партії соціал-демократичного спрямування. До них належать Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ (о), Соціал-

демократична партія України (СДПУ), Українська соціал-демократична партія (УСДП), Партія праці (ПП), Всеукраїнська партія трудящих (ВПТ).

Вони, попри певні відмінності в програмах, висловлюють свою прихильність до цінностей демократичного соціалізму, є прибічниками багатоукладної соціально орієнтованої ринкової економіки, сильної соціальної політики держави, соціальної справедливості, солідарності, багатопартійності, політичного плюралізму, обстоюють ринкові перетворення в Україні, зміцнення і розвиток Української держави, відродження і розвиток української нації, її культури, мови, входження України в європейське і світове співтовариство.

Партії ліберально-демократичного спектру. Вони становлять більшість, серед них: Ліберальна партія України (ЛПУ), Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ), Демократична партія України (ДПУ), Народно-демократична партія (НДП), Демократичний Союз (ДС), Українська партія промисловців і підприємців (УППП), Партія регіонів України (ПРУ), Партія «Яблуко», Партія Зелених України (ПЗУ), Аграрна партія України (АПУ), Міжрегіональний блок реформ (МБР), Партія «Реформи і порядок» (ПРП), Партія праці України, Українська партія солідарності і соціальної справедливості.

Вони сповідують ліберальні, демократичні цінності, виступають за домінування приватної власності, вільний ринок, рішуче прискорення ринкових реформ, прозору приватизацію з чітко визначеним приватним власником, розвиток місцевого самоврядування, розширення прав регіонів, вільний розвиток культури і мови українського і всіх інших народів України, свободу особи, входження України в європейські і світові структури.

Консервативні партії України. До них належать Народний Рух України (НРУ), Український Народний Рух (УНР), Народний Рух України «За єдність», Українська консервативна республіканська партія (УКРП), Українська національна консервативна партія (УНКП), Українська республіканська партія (УРП).

Їх об'єднує боротьба за розвиток Української держави, традицій українського народу, його культури, мови; за дотримання національно-культурних прав усіх інших етнічних груп, що входять до складу українського народу, за зміцнення сім'ї, моральних норм. Вони є прибічниками ринкових перетворень, приватної власності, політики добросусідства і взаємної вигоди з усіма державами.

Християнські партії. До них належать Християнсько-демократична партія України (ХДПУ), Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Християнсько-ліберальний союз (ХЛС), Партія «Християнсько-народний союз» (ПХНС), Республіканська християнська партія (РХП), Всеукраїнське об'єднання християн (ВОХ).

Вони обстоюють цінності християнської моралі в суспільному й особистому житті людей, пріоритет духовних начал, підпорядкованість політичної діяльності моральним нормам, повагу людської гідності, є

прибічниками ринкової економіки, приватної власності, створення системи соціального захисту. Виступають за міжконфесійний мир, за створення в Україні єдиної православної помісної церкви. Розглядають релігійні організації як повноправні суб'єкти суспільного життя, виступають за участь церков у суспільне значущих акціях.

Партії національного спрямування. Це Конгрес Українських Націоналістів (КУН), Організація українських націоналістів (ОУН), Організація українських націоналістів-державників (ОУН (д)), Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ), Українська національна асамблея (УНА), Соціал-національна партія України (СНПУ).

Основним для них є втілення національної ідеї в усіх сферах життєдіяльності української нації. Виступають за розвиток національної свідомості українців, за ринкові реформи, приватну власність, могутню Українську державу, втілення в життя ідеї величі української нації, утвердження її слави, багатства і добробуту в умовах державного життя; за плідне її співжиття в колі волелюбних народів світу, за вирішення соціальних проблем. Деякі з них висловлюються за забезпечення українцям пріоритетних прав, зокрема, щоб безпосередніми керівниками української держави були українці.

Причинами малочисельності партій і їх недостатнього впливу у загальнонаціональному вимірі є:

- зневіра багатьох громадян у демократичних інститутах як наслідок стрімкого зниження рівня життя;
- відсутність у нашому суспільстві сталих політичних традицій, функціонування механізмів плюралістичної демократії;
- наявність старої соціальної структури, яка все ще перебуває у стані незавершеного розпаду, коли нові соціальні прошарки ще остаточно не викристалізувалися через недостатні економічні мотиви і стимули їх консолідації.

Залежно від обставин та інтересів політичної боротьби діяльність деяких партій не цілком адекватна ідейно-політичній суті, зафіксованій у їхніх назвах і програмних документах. Трапляються розходження між проголошуваними суспільно-політичними цілями партії та конкретними поточними інтересами її лідерів.

В Україні спостерігаються ознаки атомізованої партійної системи та ознаки партійної системи поляризованого плюралізму. Але вірогідність того, що невдовзі в Україні сформується партійна система поляризованого плюралізму, достатньо очевидна.

Багатопартійність в Україні стала реальністю і виводить її на шлях сучасного демократичного цивілізованого розвитку. Нині українська багатопартійність є передумовою утворення партійної системи, що сприятиме утвердженню міцної, стабільної, демократичної системи влади в державі.

Партії як суспільний інститут, конкуруючи між собою, шукачі нових рішень і підтримки нових прихильників. Змінюються їхні організаційні форми, внутрішньопартійне життя, характер зв'язків з масами, методи діяльності. Сприяючи розвитку плюралізму і демократії в суспільстві, партії також демократизуються. Взаємодіючи між собою, вони, залежно від влади, участі в ній або неучасті, утворюють різні типи партійних систем. Сучасне плюралістичне, демократичне суспільство, що формувалось як багатопартійне, демонструє свою життєздатність. Очевидно, партії як невід'ємний елемент сучасного цивілізованого суспільства мають майбутнє.

Тема 8. ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ, ОБ'ЄДНАННЯ, РУХИ ТА ДОБРОВІЛЬНІ АСОЦІАЦІЇ ЯК СФЕРА РОЗГОРТАННЯ ІНІЦІАТИВИ ТА ПРОСТІР САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ІНДИВІДА В ГРОМАДСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

1. Поняття громадського об'єднання, принципи утворення і діяльності.
2. Типи та види добровільних об'єднань населення.
3. Асоціація як форма добровільного об'єднання.
4. Держава і громадські об'єднання.

1. Поняття громадського об'єднання, принципи утворення і діяльності

У статті 1 «Поняття громадського об'єднання» Закону України «Про громадські об'єднання» зазначено:

Громадське об'єднання – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів.

Громадське об'єднання за організаційно-правовою формою утворюється як громадська організація або громадська спілка.

Громадська організація – це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи.

Громадська спілка – це громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи.

Громадське об'єднання може здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи або без такого статусу. Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи є непідприємницьким товариством, основною метою якого не є одержання прибутку.

Громадські об'єднання утворюються і діють на **принципах**:

- 1) добровільності;
- 2) самоврядності;
- 3) вільного вибору території діяльності;
- 4) рівності перед законом;
- 5) відсутності майнового інтересу їх членів (учасників);
- 6) прозорості, відкритості та публічності.

Добровільність передбачає право особи на вільну участь або неучасть у громадському об'єднанні, у тому числі в його утворенні, вступі в таке об'єднання або припиненні членства (участі) в ньому.

Самоврядність передбачає право членів (учасників) громадського об'єднання самостійно здійснювати управління діяльністю громадського об'єднання відповідно до його мети (цілей), визначати напрями діяльності, а також невтручання органів державної влади, інших державних органів,

органів місцевого самоврядування в діяльність громадського об'єднання, крім випадків, визначених законом.

Вільний вибір території діяльності передбачає право громадських об'єднань самостійно визначати територію своєї діяльності, крім випадків, визначених законом.

Рівність перед законом передбачає, що громадські об'єднання є рівними у своїх правах та обов'язках відповідно до закону з урахуванням організаційно-правової форми, виду та/або статусу такого об'єднання.

Відсутність майнового інтересу передбачає, що члени (учасники) громадського об'єднання не мають права на частку майна громадського об'єднання та не відповідають за його зобов'язаннями. Доходи або майно (активи) громадського об'єднання не підлягають розподілу між його членами (учасниками) і не можуть використовуватися для вигоди будь-якого окремого члена (учасника) громадського об'єднання, його посадових осіб (крім оплати їх праці та відрахувань на соціальні заходи).

Для громадських об'єднань, які мають статус організації колективного управління відповідно до Закону України «Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав», відсутність майнового інтересу їхніх членів передбачає здійснення виплат на користь членів (правовласників) після розподілу організацією колективного управління доходу від прав.

Прозорість, відкритість передбачає право всіх членів (учасників) громадського об'єднання мати вільний доступ до інформації про його діяльність, у тому числі про прийняті громадським об'єднанням рішення та здійснені заходи, а також обов'язок громадського об'єднання забезпечувати такий доступ. Публічність означає, що громадські об'єднання інформують громадськість про свої мету (цілі) та діяльність.

Засновниками громадської організації можуть бути громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, які досягли 18 років, а молодіжної та дитячої громадської організації – 14 років.

Засновниками громадської спілки можуть бути юридичні особи приватного права, у тому числі громадські об'єднання зі статусом юридичної особи. Засновниками громадської спілки не можуть бути політичні партії, а також юридичні особи, щодо яких прийнято рішення щодо їх припинення або які перебувають у процесі припинення.

Кількість засновників громадського об'єднання не може бути меншою, ніж дві особи.

Засновниками громадської спілки не можуть бути юридичні особи приватного права, єдиним засновником яких є одна і та сама особа.

Засновником громадської спілки не може бути юридична особа приватного права, якщо засновник (власник істотної участі) цієї юридичної особи внесений до переліку осіб, пов'язаних зі здійсненням терористичної діяльності, або щодо яких застосовано міжнародні санкції.

Засновником громадської організації не може бути особа, яку визнано судом недієздатною.

Повноваження засновника громадського об'єднання закінчуються після державної реєстрації громадського об'єднання в установленому законом порядку.

Членами (учасниками) громадської організації, крім молодіжної та дитячої, можуть бути особи, визначені частиною першою статті 7 цього Закону, які досягли 14 років. Вік членів молодіжної, дитячої організації визначається її статутом у межах, встановлених законом.

Членами (учасниками) громадської спілки, крім молодіжної та дитячої, можуть бути юридичні особи приватного права, у тому числі громадські об'єднання зі статусом юридичної особи, фізичні особи, які досягли 18 років та не визнані судом недієздатними. Вік членів молодіжної, дитячої спілки визначається її статутом у межах, встановлених законом.

Найменування громадського об'єднання визначається рішенням установчих зборів під час його утворення.

Найменування громадського об'єднання складається з двох частин – загальної та власної назв. У загальній назві зазначається організаційно-правова форма громадського об'єднання («громадська організація», «громадська спілка»).

Найменування громадського об'єднання викладається державною мовою. Громадське об'єднання може також викласти свою власну назву, поряд з державною мовою, іноземною мовою або мовою національної меншини.

Власна назва громадського об'єднання не повинна бути тотожною власним назвам інших зареєстрованих громадських об'єднань.

Отже, **громадське об'єднання** – за українським законодавством це добровільне об'єднання фізичних і/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів. За організаційно-правовою формою може бути громадською організацією або громадською спілкою.

Громадське об'єднання може здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи або без такого статусу. Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи є непідприємницьким товариством, основною метою якого не є одержання прибутку.

2. Типи та види добровільних об'єднань населення

Громадські об'єднання можна класифікувати за кількома типами:

1. За необхідністю формалізації створення:

а) підлягають легалізації (офіційному визнанню) державою:

- *громадські організації*;
- *профспілки*;
- *організації роботодавців*;

- *органи самоорганізації населення;*
- б) не підлягають легалізації:
 - *батьківські комітети;*
 - *органи учнівського самоврядування;*
 - *колективи фізкультури на підприємствах.*

2. За метою і функціями:

а) мають загальну мету і завдання, створюються без будь-яких спеціальних особливостей відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян»;

б) мають спеціальну мету (прямо передбачену Законами):

- *громадські організації інвалідів, “чорнобильців”, ветеранів війни;*
- *Національний Олімпійський комітет України;*
- *Українське товариство охорони пам'яток історії та культури;*
- *саморегульвні громадські організації;*
- *організації професійного спрямування;*
- *організації професійного самоврядування.*

3. За характером повноважень:

а) мають визначені Законами спеціальні повноваження:

- *громадські організації споживачів;*
- *громадські організації з охорони громадського порядку і державного кордону;*

- *Українське товариство охорони пам'яток історії та культури*

б) мають загальну мету і завдання, створені без будь-яких спеціальних особливостей відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян».

4. За територією діяльності:

- а) *всеукраїнські громадські організації;*
- б) *міжнародні громадські організації;*
- в) *місцеві громадські організації.*

Кожне із громадських об'єднань охоплює своєю діяльністю певні сектори суспільного життя, які, на відміну від політичних партій чи профспілок, не обмежуються політичною діяльністю чи захистом соціально-економічних прав працюючих. Їх діяльність також поширюється і на гуманітарну, інформаційну, екологічну, безпекову та інші сфери суспільного та державного життя України.

Прикладами такої діяльності може слугувати, зокрема: активна взаємодія та співпраця з громадськими організаціями, в т.ч. і міжнародними, з питань гендерної політики, сприяння розвитку проектів гуманітарної допомоги в Україні, з питань вирішення проблеми ВІЛ/СНІДу, маркетингу ринку нерухомості; культурно-просвітницька діяльність, проведення заходів, спрямованих на відродження та розвиток національних, історичних, духовних традицій; діяльність, спрямована на розвиток освіти, науки і техніки; діяльність у галузі охорони здоров'я та пропаганди здорового способу життя, у галузі екології.

Діяльність цих та інших активно діючих громадських організацій відіграє помітну роль у процесах, що відбуваються в суспільстві.

Таким чином, розглядаючи громадянське суспільство як органічну систему, громадські організації можна визначити первинними і універсальними елементами, своєрідними «клітинами» цієї системи.

Законодавством України досить повно визначена адміністративна правосуб'єктність громадських організацій, що дає широкі можливості залучення громадських організацій до державного управління.

Проте, самі інститути громадянського суспільства ці механізми майже не використовують; їм бракує солідарності, цілеспрямованості, ініціативності та усвідомлення власної значущості у досягненні завдань громадянського суспільства.

Для прикладу, статистична кількість легалізованих органами юстиції громадських організацій не відповідає кількості фактично функціонуючих організацій.

Як свідчать результати контролю органів юстиції, що здійснюються на підставі статті 25 Закону України «Про об'єднання громадян», під час перевірок громадських організацій не знаходяться за юридичною адресою близько 20% всеукраїнських та міжнародних та місцевих громадських організацій; у діяльності 20% громадських організацій виявляються порушення законодавства України та статуту; більше 20% перевірених організацій органами юстиції щорічно виносяться попередження.

Органи виконавчої влади приділяють увагу правоосвітній роботі з інститутами громадянського суспільства, щоб допомогти їм використовувати створені державою механізми їх залучення до правотворчої, правозастосовчої та правоохоронної діяльності держави.

3. Асоціація як форма добровільного об'єднання

Асоціація – це одна з найдієвіших інституцій громадянського суспільства.

Незважаючи на тривалу історію застосування в різних наукових галузях, поняття асоціації не лише не виходить з наукового обігу, а набуває подальшої актуальності.

Поняття **асоціація** виникло досить давно. Історично його пов'язують з іменами Аристотеля та Платона. Так, Платон згадував про випадки пригадування за схожістю та суміжністю. Аристотель говорив, що образи, які виникають без видимої зовнішньої причини, є продуктами асоціацій. Науковця вважають і творцем першої класифікації асоціацій за подібністю, частковою послідовністю та контрастом. Така давня Аристотелівська класифікація стала основою для наступних багаточисельних класифікацій і типологій. Протягом століть у поняття «асоціація» вкладали різноманітний зміст. Його по-різному трактували та вивчали і Р. Декарт, і Б. Спіноза, і Т. Гоббс, і Д. Гартлі. Останнього вважають творцем першої закінченої асоціативної психології.

Власне термін «асоціація» в наукову парадигму ввів Джон Локк під час опису виникнення упереджень та «хибних ідей». Науковець вважав, що завдяки утворенню складних ідей через асоціації виникають достатньо випадкові і невимушені об'єднання ідей (страх, забобони).

У сучасній науці термін «асоціація» використовується в усіх сферах життєдіяльності людини і є суб'єктивним образом існуючих поза свідомістю людини зв'язків між явищами і предметами реального світу.

Асоціація (латин. *asso- ciatio* – з'єднання від *associo* – з'єдную) – добровільне об'єднання фізичних або юридичних осіб для досягнення спільної мети на засадах взаємовигідної співпраці при збереженні самостійності, правової та майнової незалежності її членів.

У господарській практиці в асоціації об'єднуються виробничі, торговельні чи інші підприємницькі структури. Вони створюються з метою координації комерційної діяльності, реалізації спільних програм, спільного захисту інтересів членів асоціації, фінансової підтримки спільних комерційних програм, розподілу (спеціалізації) виробництва.

Асоціація є юридичною особою, може мати самостійний баланс, розрахунковий та інші рахунки, товарні знаки, власну символіку. Асоціація не відповідає за зобов'язання своїх членів і навпаки. Керівництво асоціацією здійснюється обраною загальними зборами радою (правлінням), оперативне керівництво – виконавчою дирекцією, яку призначає рада. Контроль за діяльністю асоціацій, виконавчої дирекції здійснює наглядова рада (ревізійна комісія).

Господарські об'єднання утворюються як *асоціації, корпорації, консорціуми, концерни, інші об'єднання підприємств, передбачені законом (ст. 120 Господарського кодексу України)*.

Асоціація – договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися, шляхом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій, розвитку спеціалізації і кооперації виробництва, організації спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових та матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників асоціації.

У статуті асоціації повинно бути зазначено, що вона є господарською асоціацією. Асоціація не має права втручатися у господарську діяльність підприємств – учасників асоціації. За рішенням учасників асоціація може бути уповноважена представляти їх інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами та організаціями.

Господарські асоціації – договірні об'єднання підприємств і організацій, які створюються для спільного виконання однорідних функцій та координації загальної діяльності. Асоціації належать до м'яких форм об'єднання, мінімально обмежуючи дії членів асоціації, які входять до них. Учасники асоціації володіють правом входити до будь-яких інших асоціацій.

Серед асоціацій можна назвати Українську асоціацію студентів (УАС), яка захищає, представляє права студентів з 1999 р. З 2007 року дана спільнота є членом Європейського союзу студентів.

УАС – це Незалежний національний студентський союз України, що на добровільних засадах об'єднує осіб, які навчаються у ЗВО, а також органи студентського самоврядування, інші самоврядні студентські організації. Місія: захищати права та спільні інтереси, здійснювати просвітництво та представляти студентів України.

Напрями роботи УАС (сайт: <https://telegra.ph/%D0%86stor%D1%96ya-UAS-z-1999-roku-02-25>).

1. Захист прав здобувачів вищої та фахової передвищої освіти.
2. Просвітницька діяльність для учасника освітнього процесу.
3. Представництво інтересів здобувачів вищої та фахової передвищої освіти:

За час своєї діяльності Асоціація накопичила великий практичний досвід у сфері розвитку студентського самоврядування та захисту прав студентів.

Найбільш успішними адвокаційними кампаніями стали:

– прийняття змін до Закону України «Про вищу освіту» щодо студентського самоврядування, які є унікальним досягненням студентського самоврядування. Асоціація з 2002 року розробляла текст змін до Закону України «Про вищу освіту» щодо студентського самоврядування у тісній співпраці з національними об'єднаннями студентів Австрії, Нідерландів, Словаччини та Угорщини.

– **участь у розробці нової редакції Закону України «Про вищу освіту» (2014)**, у якому, зокрема, зазнала змін стаття про студентське самоврядування, до якої були включені норми, які значно посилювали повноваження ОСС та убезпечували їх від втручання адміністрацій ВНЗ та ін.

З 2011 року УАСС починає брати участь у міжнародних проектах у рамках:

TRUST – розробка єдиної прозорої бази забезпечення якості української системи вищої освіти, яка відповідає загальноєвропейській академічній культурі та підтримує як національну реформу вищої освіти, так і інтеграцію України до Європейського освітнього простору.

IMPRESS – основною метою проекту є вдосконалення «студентського досвіду» у вищій освіті в Україні, що надасть змогу українським студентським службам набути європейських стандартів і відповідати сучасним стандартам забезпечення якості освіти згідно до вимог Болонського процесу.

ALIGN – (Досягнення та перевірка відповідності між академічними програмами та кваліфікаційними рамками) – трирічний багаторічний проект, в рамках Реформи управління, EACEA N 35/2012, 6-й заклик Національних

пріоритетів для спільних проєктів. Проєкт тривав з грудня 2013 року по 30 листопада 2016 року та фінансувався за підтримки Європейської комісії.

З 2015 р. УАСС бере участь у проєкті QUAERE у рамках програми ERASMUS+.

Проєкт про формування внутрішньої та зовнішньої систем забезпечення якості вищої освіти внутрішньої та зовнішньої. В межах даного проєкту за ініціативи Асоціації близько 20 студентів пройшли навчання щодо участі в процесі акредитації на базі Вроцлавської Політехніки (Польща).

З 2019 року Асоціація бере участь в проєкті DESTIN: Журналістська освіта задля демократії в Україні: розробка стандартів, доброчесність та професіоналізм.

Національне об'єднання студентських експертів з питань якості вищої освіти QA Pool

Структурним підрозділом Асоціації є **Національне об'єднання студентських експертів з питань якості вищої освіти**. Національне об'єднання створюється з метою забезпечення участі здобувачів вищої освіти у процесах забезпечення якості вищої освіти, зокрема у діяльності галузевих експертних рад Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, акредитаційних комісій, незалежних установ оцінювання та забезпечення якості вищої освіти.

В грудні 2020 року Асоціація оновила стратегію якою визначила свою візію, місію та напрями роботи на наступні 3 роки.

Візія:

1. Думка студентів України має силу.
2. Свідомі студенти в якісному освітньому середовищі
3. Консолідовані студенти заради реалізації спільних інтересів

Місія:

Захищати права та спільні інтереси, здійснювати просвітництво та представляти студентів України.

Напрямки:

1. Захист прав здобувачів вищої та фахової передвищої освіти:
 - 1.1. в рамках освітнього процесу закладів освіти.
 - 1.2. щодо отримання послуг від закладів освіти.
 - 1.3. у випадках порушення права свободи зібрань щодо освітньої політики.
 - 1.4. у реалізації права на самоврядування.
 - 1.5. у взаємодії з органами влади у сфері державної освітньої політики. (можливе видалення)
2. Просвітницька діяльність для учасника освітнього процесу.
 - 2.1. Підвищення обізнаності здобувачів вищої та фахової передвищої освіти щодо їх прав, можливостей участі у самоврядуванні та процесах забезпечення якості освіти.
 - 2.2. Розвиток навичок, що забезпечують лідерство, захист прав студентів та представлення їх спільні інтереси.

2.3. Підвищення обізнаності серед викладачів та адміністративного персоналу закладів вищої та фахової передвищої освіти щодо ролі студентів в освітньому процесі.

3. Представництво інтересів здобувачів вищої та фахової передвищої освіти:

3.1. Посилити представництво інтересів здобувачів вищої та фахової передвищої освіти на національному рівні.

3.2. Посилити представництво інтересів здобувачів вищої та фахової передвищої освіти на міжнародному рівні.

3.3. Посилити представництво інтересів здобувачів вищої та фахової передвищої освіти у коаліціях та іншими об'єднаннями неурядових організацій, членами яких є УАС.

3.4. Посилити представництво інтересів здобувачів вищої та фахової передвищої освіти на місцевому рівні.

4. Організаційний розвиток:

4.1. Підвищити внутрішню і зовнішню комунікаційну спроможність Асоціації.

4.2. Підвищення якості органів студентського самоврядування (далі за текстом ОСС).

4.3. Підвищити мотивацію та фаховості людських ресурсів Асоціації.

4.4. Забезпечити фінансову спроможність Асоціації.

4.5. Інституційна пам'ять.

4. Держава і громадські об'єднання

Згідно чинного законодавства України держава забезпечує додержання прав громадських об'єднань.

Станом на початок 2018 року за даними Державної служби статистики України, в Україні налічується 25988 громадських організацій. В нашій Миколаївській області – 1291, в Одеській – 1629, в Херсонській – 314, в м. Києві – 1538.

Культура розвитку та активності громадських організацій є різною в різних регіонах України. Зокрема Львівська міська рада взаємодіє з понад 150 громадськими організаціями.

В Україні також діють галузеві громадські організації, серед яких, наприклад, Туристична асоціація України.

Діяльність громадських об'єднань повинна бути гласною, а інформація про їх установчі документи та програми – загальнодоступною. Забороняється створення і діяльність громадських об'єднань, цілі чи дії яких спрямовані на насильницьку зміну основ конституційного устрою і порушення цілісності України, підрив безпеки держави, створення військових формувань, розпалювання соціальної, расової, національної ворожнечі.

Втручання органів державної влади і посадових осіб у діяльність громадських об'єднань, як і втручання громадських об'єднань у діяльність органів державної влади та їх посадових осіб, неприпустиме, за виключенням

випадків, передбачених законом. Держава забезпечує дотримання прав і законних інтересів громадських об'єднань, підтримує їх діяльність, законодавчо регулює надання їм податкових та інших пільг і переваг. Державна підтримка може виражатися у вигляді: цільового фінансування окремих суспільно корисних програм громадських об'єднань; укладання договорів щодо виконання різних державних програм на конкурсній основі. Питання, що торкаються інтересів громадських об'єднань, у передбачених законом випадках вирішуються органами державної влади і органами місцевого самоврядування за участю відповідних об'єднань чи за погодженням з ними.

Багато питань життя суспільства, його політичної системи повинні вирішуватися органами держави з урахуванням думки громадських об'єднань чи разом з ними.

Взаємовідносини держави і громадських об'єднань свідчать, наскільки спільними є їх кінцеві цілі та завдання, єдині принципи побудови і функціонування.

Громадські об'єднання не є «філіями» держави. Це – самостійні ланки суспільної системи, що мають свої функції та соціальне призначення.

Громадські об'єднання діють у рамках правового режиму, встановленому державою.

Якщо держава – це суверенна політична організація всього народу, то партії, інші громадські об'єднання – лише учасники здійснення політичної влади. Вони виражають волю своїх членів, груп людей, певних верств суспільства, діють у рамках закону і не мають державно-владних повноважень.

Держава сприяє розвиткові активності та творчої ініціативи громадян, створює рівні умови для діяльності всіх громадських організацій. Спільними для всіх громадських організацій ознаками є принципи добровільного членства, рівноправності, самоврядування, законності і гласності. Громадські організації вільно обирають напрям своєї діяльності. Разом з тим належність чи неналежність до тієї чи іншої громадської організації не може бути приводом для обмеження прав і свобод або надання державою будь-яких пільг та переваг. Залежно від територіальних меж діяльності створюються громадські організації із загальноукраїнським, місцевим та міжнародним статусом. Усі вони можуть також на добровільних засадах створювати або вступати у спілки (асоціації тощо), укладати між собою угоди про співробітництво та взаємодопомогу.

Варто звернути увагу на те, що в Україні до січня 2013 року, згідно із Законом України «Про об'єднання громадян» засновниками громадських організацій могли бути громадяни України та інших країн, особи без громадянства, які досягли 18 років, а щодо молодіжних та дитячих організацій – 14 років. Членами громадських організацій, за загальним правилом, могли бути особи, які досягли 14 років. Вік членів молодіжних і дитячих громадських організацій повинен відповідати характеру їхньої

діяльності. Учасниками деяких громадських організацій, наприклад, наукових, могли бути також колективні члени. Громадські організації діють на підставі статутів, прийнятих на загальних зборах їх членів.

Офіційне визнання (легалізація) громадських організацій здійснювалось реєстрацією в органах, зазначених у статті 14 Закону «Про об'єднання громадян», або повідомленням про створення цих органів.

Відмова в реєстрації могла бути оскаржена в судовому порядку. З моменту реєстрації громадська організація визнавалась юридичною особою, тобто могла бути учасником цивільно-правових відносин, набувати від свого імені майнових та особистих прав, а також бути носієм інших прав, передбачених статті 20 Закону «Про об'єднання громадян». З цього моменту вона набувала права засновувати підприємства, а також інші господарські організації із статусом юридичної особи, які необхідні для виконання її статутних цілей.

Власністю громадських організацій були кошти та інше майно, передані їй засновниками, членами або державою, набуті від вступних внесків, пожертвувані громадянами та організаціями, а також набуті внаслідок діяльності створених підприємств, господарських організацій, за рахунок власних коштів або на інших засадах, не заборонених законом.

За порушення законодавства до громадських організацій могли бути застосовані покарання у вигляді попередження, штрафу, тимчасової заборони діяльності або окремих видів її примусового розпуску (ліквідації).

В Україні ведеться Єдиний реєстр громадських формувань, а також створено урядовий вебсайт «Громадянське суспільство і влада».

З 1 січня 2013 року набрав чинності Закон України «Про громадські об'єднання». Згідно з Законом, права та обов'язки, встановлені законами України для **громадських організацій**, поширюються на всі громадські об'єднання. Громадські організації, створені раніше, не потребують перереєстрації. Статути (положення) громадських організацій, спілок громадських організацій мають бути приведені у відповідність із цим Законом протягом п'яти років (до 2018 року). Спілки громадських організацій (союзи, асоціації, інші об'єднання громадських організацій), створені раніше, визнаються громадськими спілками, утвореними на підставі цього Закону.

Засновниками і учасниками громадських об'єднань відповідно до Закону можуть бути не тільки фізичні особи (як індивідуальні або колективні члени), але і юридичні особи приватного права, крім того, Закон скасував обмеження території діяльності громадських об'єднань, і ввів принцип вільного вибору території діяльності.

Тема 9. ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ЇХ РОЛЬ В АРТИКУЛЯЦІЇ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ РОЗМАЇТТЯ ІНТЕРЕСІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1. Види та функції засобів масової інформації. ЗМІ як засіб формування громадської думки.
2. ЗМІ в демократичному суспільстві. Участь ЗМІ у формуванні суспільної думки та громадянського суспільства.
3. «Четверта влада». ЗМІ як засіб формування громадської думки.

1. Види та функції засобів масової інформації. ЗМІ як засіб формування громадської думки

Існує декілька визначень поняття “засоби масової інформації”. Так, за законодавчими актами, **засоби масової інформації** – це установи, створені для відкритого, публічного поширення за допомогою спеціального технічного інструментарію різноманітних відомостей будь-яким особам. Ми будемо розглядати ЗМІ як комплекс організаційних структур та комунікаційних каналів, які виробляють та поширюють інформацію, призначену для масової аудиторії. Відомо, що сам термін “засоби масової інформації” вперше з’явився в офіційних документах після його внесення до преамбули статуту ООН з питань освіти, науки та культури у 1946 р.

Науковцями запропоновано **кілька класифікацій ЗМІ**. Найбільш поширеною є традиційна, за якою виокремлюють **чотири види самостійних ЗМІ**: *друковані, радіо, телебачення, мережні* (бо комп’ютерні). За **іншою класифікацією**, інформаційний простір будь-якої держави утворюють **два типи інформаційних ресурсів**: *традиційні; бінарнокодовані*. До **традиційних інформаційних ресурсів** належать *друковані та аудіовізуальні ЗМІ, книги, фільмограми, оригінали та копії витворів образотворчих мистецтв* тощо. **Новітніми, або бінарнокодованими**, ресурсами вважають *такі, якими оперують за допомогою засобів обчислювальної техніки та систем комунікацій*, що останнім часом набувають усе більшого поширення.

Більш традиційно друковані ЗМІ поділяються на газети та журнали.

Газети – це періодичні видання, котрі виходять раз на тиждень або частіше, матеріали яких мають оперативний характер і повідомляють поточну інформацію.

Журнали – це періодичні видання, котрі виходять раз на тиждень або рідше, їх матеріали здебільшого не мають оперативного характеру, відзначаються великими розмірами та аналітичним або художньо-публіцистичним характером. Розподіл всіх друкованих ЗМІ на газети й журнали склався історично, протягом століть.

Існують такі **класифікації друкованих ЗМІ**:

- 1) за методом відображення дійсності (інформаційні, інформаційно-аналітичні, аналітичні, художньо-публіцистичні);

2) за засновником видання (урядові або регіонально-урядові, незалежні, партійні та інших громадських організацій, корпоративні);

3) за метою видання (політичні, суспільно-політичні, наукові та науково-просвітницькі, розважальні, спеціальні: жіночі та чоловічі, ділові, галузеві та професійні, етнічні, релігійні, рекламні та такі, що відображають додаткові потреби чи захоплення читачів);

4) за віком читачів (дитячі, молодіжні, для зрілого віку, для літніх людей, сімейні);

5) за територією розповсюдження (транснаціональні, центральні або всеукраїнські, регіональні, локальні);

6) за періодичністю виходу (ранкові й вечірні, щоденні, тижневики, щомісячні, видання, що виходять за спеціальними нагодами).

Характерні риси ЗМІ:

- публічність (необмежене, неперсоніфіковане коло споживачів);
- наявність спеціальних технічних засобів;
- непряма, розділена в часі та просторі взаємодія комунікаційних партнерів;
- непостійний характер аудиторії;
- переважна односпрямованість впливу від комунікатора до реципієнта.

До ЗМІ належать друкована, аудіовізуальна, електронна преса, масові довідники, кіно- , відео- , аудіо- носії інформації, супутникові, кабельні, комп'ютерні мережі – усе, що може нагромаджуватися й передавати важливу для суспільного життя інформацію.

Це дає підстави виділити **види ЗМІ: друковані** (газети, журнали, довідники) та **недруковані** (радіомовлення, телебачення, кіно, звукозапис, відеозапис, Інтернет).

ЗМІ – не лише засоби оперативного повідомлення інформації в різні куточки світу, це найбільш ефективний спосіб впливу на свідомість та емоції людей. Оскільки йдеться про владний потенціал мас-медіа, неможливо обійтись без такого поняття, як свобода преси. З появою перших газет виникла проблема свободи преси, яка стає предметом полеміки, а згодом і загострюється у XVIII ст. у роки Французької буржуазної революції. У ці часи була сформульована **демократична буржуазна концепція свободи преси**, яка ґрунтувалась на *трьох основних тезах*:

- відокремлення новин від коментарів;
- відкритість урядової інформації;
- відсутність цензури.

Свободу преси в сучасних умовах варто розглядати як свободу діяльності ЗМІ, оскільки поняття преси у XX ст. радикально змінилось.

Отже, свобода ЗМІ є життєвонеобхідною умовою не лише для волевиявлення людьми своїх думок і прагнень. Без її реалізації не можна говорити про побудову громадянського суспільства, гарантування конституційності демократичного ладу.

Існують дві основні доктрини свободи ЗМІ:

- *західноєвропейська* (на базі французької Декларації прав людини і громадянина);
- *північноамериканська* (на базі американського «Білля про права»).

Ці доктрини осучаснились, пройшовши шлях від ліберального максималізму до соціальної відповідальності. Однак цей процес ще й досі не завершився. Свідченням цього є проблеми «папарацци» та «орал-гейт», що активно дискутувались громадськістю після загибелі британської принцеси Діани та скандального процесу Б. Клінтон – М. Левінські.

Існує ще **доктрина «свободи преси»** – авторитарна, коли мас-медіа можуть говорити про те, що дозволяє влада (комунізм, націонал-соціалізм, радикал-конфесіоналізм). Проте це вже, певна річ, мало поєднується зі словом «свобода» взагалі.

Мас-медіа є невід'ємною складовою механізму функціонування демократії, її ціннісних і нормативних засад. Саме ЗМІ можуть допомогти індивіду вийти за межі його безпосереднього життєвого досвіду і включитись в політичну діяльність.

Історія становлення та функціонування мас-медіа виокремила основні концепції ЗМІ:

- авторитарна – сформувалась у XVI – XVII ст., визначила основне покликання преси – підтримка і сприяння політиці уряду та служіння державі;
- «правдива» – кінець XVII ст., ґрунтувалась на свободі волі та декларувала наступні цілі преси: інформування, продаж, сприяння дозвіллю, контроль за діями уряду;
- тоталітарна – кінець XIX – початок XX ст. (Й. Сталін, А. Гітлер, Й. Геббельс, Мао Цзедун), передбачала необхідність ведення ідеологічної боротьби з ворогом;
- концепція соціальної відповідальності преси – середина XX ст., виходила з таких цілей мас-медіа: інформування, продаж, сприяння дозвіллю, переведення конфліктів у план дискусії.

Функції ЗМІ:

- інформативна – інформування громадян про найважливіші для них і влади події;
- освітня – доповнює діяльність спеціальних навчальних закладів;
- критики й контролю – реалізація її спирається на громадську думку і закон;
- артикуляції та інтеграції – сприяє об'єднанню та згуртуванню суспільних інтересів, є умовою для формування впливової опозиції;
- мобілізації – спонукає людей до певних політичних дій (або свідомо бездіяльності);
- інновації – виявляється в ініціюванні політичних змін шляхом постановки важливих проблем перед владою і громадськістю;
- оперативна;

- формування громадської думки з ключових питань суспільного життя;
- зворотного зв'язку;
- футурологічна.

Один із найважливіших засобів політичного впливу ЗМІ – добір інформації.

Принципи, за якими добираються теми публікацій і передач:

- важливість для громадян;
- неординарність;
- новизна фактів;
- політичний успіх;
- високий суспільний статус.

Структура ЗМІ в кожній країні може бути різною. Головне полягає в тому, щоб усі вони мали рівні права, а інформаційний простір не був надмірно монополізований. Лише тоді можна говорити про інформаційну владу як справді рівноправну четверту владу поряд із законодавчою, виконавчою та судовою.

2. ЗМІ в демократичному суспільстві. Участь ЗМІ у формуванні суспільної думки та громадянського суспільства

Засоби масової інформації перебувають під контролем певних структур (як державних, так і недержавних), безперервно продукують величезну кількість знаків – мільйони слів і тисячі зорових образів, які несуть ідеологічне навантаження, орієнтують величезні аудиторії людей на досить визначене світосприйняття та поведінку. Через ЗМІ здійснюють, передусім, пропагандистський вплив. Але є й інший напрям їх використання – просвітницький вплив, хоча загальний обсяг повідомлень такого спрямування дещо менший.

Демократичний процес неможливий без обміну інформацією. Важливе значення має політична інформація, тобто відомості, необхідні для прийняття рішень у сфері державної влади, а також здійснення відповідних дій. Інформацію необхідно розглядати і як передумову дій політичного суб'єкта, і як необхідний ресурс, що дозволяє досягати у політичній сфері тих чи інших цілей. Свідоме сприйняття, тлумачення та засвоєння інформації носить назву комунікації. У масових інформаційно-комунікативних процесах особливе місце належить засобам масової інформації (ЗМІ, мас-медіа).

Засоби масової інформації – сукупність сучасних каналів зв'язку (преса, телебачення, радіомовлення, кіно, відео, Інтернет тощо), за допомогою яких поширюється різноманітна інформація у суспільстві.

Отже, засоби масової інформації активно беруть участь у формуванні громадської думки та подіях що супроводжують передвиборчий процес. Вони як забезпечують суспільство всебічною інформацією про діяльність органів державної влади, кандидатів на пост Президента та їх представників, подій що відбуваються в суспільно-політичному житті країни; так і надають

оплатні рекламні площі або ефірний час кандидатам у Президенти для проведення перевиборчої агітації, яка формує певні ідеї та думки у громадян.

Роль ЗМІ в сучасному демократичному процесі помітно зростає, і особливого значення набуває рівень їх політичної культури, що забезпечує зважений діалог різних політичних сил. Засоби масової інформації можуть стримувати політичну конфронтацію в суспільстві, переводячи її у площину діалогу з метою заміни небезпечного протистояння корисним для суспільства порозумінням та співробітництвом різних політичних сил.

Найбільшу роль у формуванні й поширенні громадської думки відіграють засоби масової інформації – сукупність сучасних каналів зв'язку (преса, телебачення, радіомовлення, кіно, відео, Інтернет тощо), за допомогою яких поширюється різноманітна інформація у суспільстві.

Формуючи громадську думку, засоби масової інформації, з одного боку, акумулюють досвіді волю мільйонів, а з іншого – впливають не тільки на свідомість, а й на вчинки, групові дії людей. В Україні вони значно впливають на формування громадської думки населення.

Це можна пояснити звичкою людей довіряти засобам масової інформації, які є основним джерелом суспільно-важливого інформування.

Звісно, що до читача, глядача чи слухача ЗМІ лівова частка інформації потрапляє у вторинному вигляді, й містить авторську оцінку ситуації, події, яка нав'язується аудиторії.

Обтяжений щоденними проблемами й турботами пересічний громадянин сучасного інформаційного суспільства, перетворюється у зручну мішень для інформаційного впливу, схилиючись до заданої певною соціальною групою суб'єктивної точки зору, вміло поданої за допомогою ЗМІ.

Мас-медіа не тільки інформують, розважають та просвіщають. Вони володіють маніпулятивно-управлінським потенціалом змінюючи установки, моделі поведінки та сприйняття дійсності. Установка – це сформовані під впливом пропаганди, виховання й досвіду відносно стійкі знання, почуття та мотиви, що викликають відповідне відношення людини до ідейних, політичних і суспільних явищ реальної дійсності та проявляються в дії у(широкому розумінні цього слова).

Установка визначає напрям дії і одночасно спосіб сприйняття і мислення. Але різні установки не є рівнопорядковими для детермінації пояснення. Орієнтація особистості залежить від безлічі соціальних установок, що співвідносяться з визначеними сторонами суспільного буття. Вони мають певну цінність з точки зору їхнього значення для індивідуума, а також різною стабільністю. В ієрархії установок політичні установки займають верхню сходинку. Вони мають високу стійкість стосовно змін. Політичні установки утворюють загальне підґрунтя для всіх інших установок, обумовлює внутрішню стійкість орієнтації. Звідси випливає, що поведінка людини за різних умов значною мірою визначається її політичною орієнтацією.

Таким чином, демократичне суспільство, якщо воно хоче залишитися самим собою, змушене балансувати між двома крайнощами: з одного боку, без свободи слова відсутня демократія, з іншого – існує небезпека використання свободи слова для маніпулювання масовою свідомістю.

Преса повинна зважено і критично оцінювати події. Держава в свою чергу повинна контролювати засоби масової інформації відповідно до Конституції та чинних законів, щоб нейтралізувати можливі прояви інформаційної шкоди для своїх громадян.

Найбільш відомий та простий засіб владного впливу й контролю над інформаційними процесами – цензура. Держава за допомогою спеціально призначених й відповідальних перед нею чиновників регулює зміст друкованих та інших інформаційних матеріалів. Результатом такого контролю нерідко є настільки значне втручання у діяльність засобів масової інформації що вона втрачає багато своїх функцій щодо відображення соціальної дійсності.

В цілому громадська думка формується під впливом усіх засобів масової інформації (радіо, преса, телебачення, Інтернет). Маючи на меті привернути увагу громадськості до актуальних проблем, ЗМІ намагаються повніше відтворити у своїх матеріалах такі елементи змісту, як значення розв'язання поставленої проблеми безпосередньо для індивіда, його сім'ї, колег тощо. Такого роду інформація є важливим каталізатором процесу формування громадської думки. В цьому контексті важливо підкреслити роль фактографічної інформації. Йдеться про те, що під час розкриття суті проблеми чи питання, відбувається подання яскравих, характерних фактів, прикладів, взірців, котрі адекватно вводять слухача (глядача, читача) в проблему.

Інформаційні джерела формують громадську думку через свої безпосередні аудиторії, то варто зауважити, що абсолютна більшість з них входить одночасно до складу аудиторії кількох засобів чи джерел масової інформації. Тобто якоїсь ізольованої аудиторії, яка була б причетна лише до одного засобу, не існує.

Отже, громадська думка є важливим засобом вираження ідей і поmysлів громадянського суспільства. Вплив ЗМІ на формування громадської думки є значним. Саме тому держава має контролювати, щоб цей засіб формування і висловлення громадської думки не ставав засобом її насаджування задля досягнення цілей окремих соціальних груп або її використання для зміни державного устрою.

3. «Четверта влада». ЗМІ як засіб формування громадської думки

В демократичному, правовому суспільстві влада поділяється на законодавчу, виконавчу та судову. Однак глобальна інформатизація суспільства, широке впровадження нових інформаційних технологій (телебачення, комп'ютерних мереж, аудіо – та відеосистем) зробили актуальними розмови про інформаційну, «четверту» владу.

Під **інформаційною владою** розуміють здатність власників інформації шляхом отримання, селекції, тлумачення, компонування та розповсюдження інформації впливати на формування суспільної свідомості, спонукати суб'єктів політики та економіки до дій у заданому напрямі.

Інформаційна влада може реалізовуватись через спеціалізовані засоби передавання інформації, які забезпечують єдність волі, цілісність та цілеспрямованість дій великої кількості людей.

Ці засоби називають мас-медіа, або засобами масової інформації (ЗМІ) чи засобами масової комунікації (ЗМК).

Найважливішим *принципом демократичної організації мас-медіа є плюралізм* влади в суспільстві та плюралізм власне ЗМІ.

Плюралізм мас-медіа може ґрунтуватись на наступних формах організації ЗМІ:

- комерційній;
- державній;
- суспільно-правовій.

Зрозуміло, ідеальних форм організації ЗМІ не існує. Рациональним є оптимальне співвідношення різних форм залежно від особливостей певної країни у поєднанні з ефективним контролем за діяльністю ЗМІ, здійснюваним на правових засадах.

У більшості країн світу є спеціальні органи загального контролю за ЗМІ, що стежать за виконанням етичних і правових, норм, прийнятих у даному суспільстві, – у Франції – Вища рада по аудіовізуальній комунікації, у Великобританії – спеціальна комісія з самоконтролю, в Україні – Національна рада з телебачення та радіомовлення.

Масова комунікація пов'язана з видами діяльності на основі використання знаків та символів.

Ідеологеми, державна та політична символіка, правила етикету, мова жестів, дорожні знаки містять необхідну для соціалізації індивіда інформацію.

В сучасному світі роль ЗМІ постійно зростає.

У правовому демократичному суспільстві гілки влади мають бути незалежними. У протилежному випадку виникають ситуації, коли гілки влади конфліктують одна з одною, використовуючи власні друковані органи.

З науково-дослідницької точки зору це можна назвати прикладами горизонтальної політичної комунікації, з погляду так званої традиційної демократії – нонсенсом. Також виділяють вертикальну політичну комунікацію. Якщо в першому випадку мають на увазі процеси обміну інформацією на рівні «індивід – індивід», «суспільна група – суспільна група», «держава – держава», то в другому – передбачається обміни між суб'єктами політики різної ваги: «держава – індивід», «суспільна група – держава».

Концепції функціонування мас-медіа:

- авторитарна; - «правдива» концепція;

- тоталітарна;
- концепція соціальної відповідальності преси.

Система мас-медіа покликана сприяти формуванню свідомих громадян і домагатися масової підтримки політики соціальних перетворень у межах конституційного процесу побудови демократичної правової соціальної держави.

Основою формування і ухвалення рішень у демократичних суспільствах є громадська думка. Громадськість (людська спільнота) має соціальну пам'ять, або культуру, соціальні інтереси і думку – погляди, судження, що реалізуються в розв'язанні соціальних проблем і в соціальному контролі за діями влади.

Громадську думку розуміють як колективні оцінні судження індивідів, що належать до різних соціальних спільнот і які через ці судження виявляють своє ставлення до суспільних проблем і способів їх розв'язання.

Громадська думка – відображення ставлення народу (в цілому або окремих спільнот) до влади, її діяльності, політики. Громадська думка створюється під впливом громадської свідомості, емпіричних знань, навіть забобонів, науки, мистецтва, політики, всіх джерел масової комунікації. Вона виступає посередницею між свідомістю та практичною діяльністю людей.

Завдання, які виконує громадська думка в суспільстві:

- оцінювання і контроль діяльності влади;
- вплив на ухвалення владою рішень через поради щодо розв'язання тієї чи іншої суспільної проблеми;
- участь в ухваленні соціальних рішень щодо розв'язання проблем, що зачіпають інтереси всього суспільства.

Загалом громадську думку формують, з одного боку, власний практичний досвід людей, їхнє безпосереднє зіткнення з суспільними проблемами, а з другого – засоби масової інформації.

При чому ЗМІ і формують, і виражають (озвучують) громадську думку. Чим вищий рівень довіри до ЗМІ, тим сильніший їх вплив на формування громадської думки. Цей вплив має бути не маніпулятивним, а гуманістичним.

Принцип гуманістичного впливу мас-медіа на громадську думку сформулював *Волтер Кронкайт* (американський коментатор): «Не нав'язувати людям свого бачення новин, але змушувати їх думати, не давати політичним хитрощам цю думку приспати».

Тема 10. ІНСТИТУТ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ В УМОВАХ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1. Релігійний світогляд.
2. Релігія як соціальний інститут.
3. Державна політика в Україні щодо релігії і церкви.
4. Здійснення державного контролю за додержанням законодавства України про свободу совісті та релігійні організації.

1. Релігійний світогляд

Виникнення релігії є логічним наслідком еволюції і формування світоглядної свідомості людини, яка вже не задовольняється спостереженням того, що її безпосередньо оточує – земним світом. Вона прагне пізнати глибинну сутність речей, відшукати «начало всіх начал», субстанцію (лат. *substantia* – сутність), здатну все утворити. Із міфологічних часів таке прагнення зумовлює подвоєння світу на земний, природний (посейбічний) і неземний, надприродний (потойбічний). Саме у надприродному, «нагірному» світові, згідно з релігійними уявленнями, утаємничені найістотніші загадки світу – його творення, джерела розвитку в найрізноманітніших формах, сенс людського існування тощо. Основні постулати релігійного світогляду – ідея божественного першотворення, всесилля вищого начала.

Важливим джерелом формування релігії був пошук людиною відповіді на питання життя і смерті. Людина не могла змиритися з думкою про свою скінченність, плекала надію на життя після смерті, мріяла про спасіння. Релігія проголосила людині можливість такого спасіння, вказала шлях до нього. Хоча у різних історичних типах релігії (християнство, буддизм, іслам) цей шлях тлумачиться по-різному, сутність його незмінна – послух щодо настанов вищого порядку, слухняність, підпорядкованість волі Божій.

Релігійна форма світогляду, витоки якої коріняться у попередніх формах світосприйняття і світорозуміння, відбиває не просто віру в існування надприродної сфери, яка визначає все суще. Така віра характерна для перших, незрілих форм релігійного світогляду. Розвинута його форма відображає прагнення людини до безпосереднього зв'язку з Абсолютом – Богом. А термін «релігія» означає не лише благочестя, набожність, а і зв'язок, взаємини людини з Богом через вшанування та поклоніння йому, а також міжлюдське єднання на основі божественних настанов.

Релігія (лаг. *religio* – побожність) – духовний феномен, який виражає віру людини в існування надприродного начала і є для неї засобом спілкування з ним, входження в нього.

Релігія як особливий тип світогляду виникає з посиленням у людському житті уваги до духовних проблем: щастя, добра і зла, справедливості, совісті тощо. Розмірковуючи про них, люди природно шукали їх джерела у «вищих матеріях». Так, згідно з Біблією, закони людської духовно освяченої поведінки продиктовані Мойсею Богом і

записані на скрижалях (Старий Завіт) або виголошені Ісусом у своїй Нагірній промові (Новий Завіт). У священній книзі мусульман Корані містяться настанови Аллаха щодо відповідальності кожної людини перед Богом, що повинно забезпечити праведне життя і подолання існуючої в суспільстві несправедливості.

Релігійний світогляд – форма суспільної свідомості, згідно з якою світ є породженням вищого понадприродного творця – Бога.

Релігійний світогляд спирається не на знання і логічні наукові аргументи, хоч у сучасних релігійних ученнях, зокрема в неотомізмі, це широко використовується («принцип гармонії науки і релігії»), а на віру, надприродне (трансцендентне), що обґрунтовується релігійною догматикою. Це забезпечує усталеність релігійно-світоглядних настанов і віровчень, які мають тисячолітню історію. Сприяє релігія і солідарності віруючих: священні ідеали, що відтворюються постійними обрядами, забезпечують певну соборність індивідів. Виконуючи компенсативну терапевтичну (морально – «лікувальну»), комунікативну функції, релігія сприяє безконфліктному зв'язку, певній злагоді, солідарності конфесійних груп, етносів. Її ритуали істотно збагачують палітру людського мистецтва (живопис, музика, скульптура, архітектура, література тощо).

Впродовж тисячоліть виникали, взаємодіяли, змінювали один одного різні види дофілософського світогляду – магічний, міфологічний, релігійний. Вони розвивалися разом з еволюцією людства, ускладнювалися і видозмінювалися одночасно з аналогічними процесами в людських спільнотах, відображали розвиток свідомості людини, накопичення знань, насамперед наукових, про навколишній світ.

Розвиток світоглядної свідомості знайшов своє природне завершення і оформлення у філософському світогляді.

Релігійний світогляд спирається на віру, а його основи, як правило, записані в священних текстах. Прихильники тієї чи іншої релігії переконані, що священні тексти продиктовані або натхненні Богом або богами, або написані святими і присвяченими вчителями.

Розрізняють два типи релігій – політеїзм і монотеїзм.

Політеїзм – релігії, засновані на вірі в декількох богів, це найдавніша форма релігій. У політеїзмі світ постає як ієрархія божеств, що володіють різним ступенем влади і вступають один з одним в складні відносини, на чолі божественного пантеону варто верховний бог.

Політеїзму протистоїть **монотеїзм** – релігії, засновані на вірі в єдиного Бога, що володіє абсолютною владою і є Творцем усього існуючого. Приклади монотеїстичних релігій: *іудаїзм, християнство, іслам*. Монотеїзм – більш висока стадія розвитку релігії, ніж політеїзм, однак про відносини політеїзму і монотеїзму в релігієзнавстві йде дискусія і вона ще не закінчена.

В релігії сконцентрований величезний духовний досвід людства, тому обходити його увагою було б великою помилкою. Невідомість майбутнього, нескінченність Всесвіту і власна беззахисність перед лицем старості і

смерті змушують багатьох людей звертатися до релігії і там знаходити відповіді на питання про сенс життя. Релігія дає можливість відчувати себе під опікою мудрої і могутньої сили, віра в Бога утихомирює страхи і тривоги людини, так було в давнину, так відбувається і зараз. Розуміння культурних основ різних релігій важливо для гармонійного розвитку особистості, адже багато свят і твори мистецтва, музика і література пронизані релігійними символами, знання цих символів збагачує естетичне переживання і дарує глибокі емоції навіть нерелігійні люди. У сучасній цивілізації релігія вже не відіграє тієї чільної ролі, яку вона виконувала в житті наших предків. У розвинених суспільствах питання про те, вірити чи не вірити, це питання особистого вибору, а й зараз існують держави і країни, де релігія займає місце державної ідеології.

Релігійність українців – одна з найвищих у світі. За підрахунками професора, соціолога релігії Хосе Казанови лише 6-7% жителів України не вірять в Бога. 31 % населення в Україні є дуже релігійним. З них: 22 % населення України (13-е місце) кажуть, що релігія є дуже важливою в їхньому житті; 35 % (9-е) – кажуть, що відвідують релігійні служби щонайменше раз на місяць; 29 % (9-е) кажуть, що моляться щодня; 32 % (13-е) кажуть, що вірять у Бога з абсолютною впевненістю. Православними себе вважають 72-75% українців, ще 9% належать до греко-католиків.

2. Релігія як соціальний інститут

Релігія як соціальний інститут є системою соціальних норм, ролей історично сформованим комплексом вірувань і звичаїв, ритуалів (культів), стандартів поведінки, духовних цінностей і заповідей, що містяться у духовних текстах, за допомогою яких організується, спрямовується і контролюється релігійна діяльність людей.

Релігія як соціальний інститут існує на двох рівнях:

1) ціннісно-нормативному, що є складною системою вірувань, символів, цінностей, духовних заповідей, які містяться у релігійних текстах (у християн – Біблія, у мусульман – Коран). З них віруючі дізнаються про релігійні тлумачення будови світу, природи, черпають інформацію про космос, людину, суспільство. Із цих знань формуються поняття та ідеї, що справляють сильний вплив на психіку та емоції віруючих, породжуючи страх, радість, любов до Бога. Релігійні знання й вірування можна розглядати як ціннісні системи, котрі займають неабияке місце в духовній культурі суспільства, бо вони здатні змінювати поведінку людини. Вони вміщують моральні цінності й установки, які акумулюють у собі норми і правила людського співіснування, що вироблялися протягом віків. Так, в українському православ'ї виокремлюються сім дарів Святого Духа: мудрість, розум, порада, мужність, знання, побожність, страх Божий, а звідси дев'ять дарів Святого Духа, які мають визначити сенс життя віруючого. Це любов, радість, спокій, довготерпіння, добродушність, милосердя, віра, покірливість, стриманість;

2) організаційному, тобто церковному. За релігійно-етично-господарського підходу, розробленого М. Вебером, усю людську спільноту умовно поділяють на народи іудео-християнсько-мусульманських традицій (Захід) і презентованих індуїзмом, буддизмом, конфуціанством і даосизмом (Схід – індійці, китайці та інш.).

М. Вебер уважав, що головна функція релігії – визначення сенсу раціоналізації людської діяльності.

Більшість вітчизняних соціологів дотримується думки, що соціальний інститут релігії виконує інтегруючу, регулятивну, психотерапевтичну та комунікативну функції.

Інтегруюча функція притаманна всім релігіям.

Інтегруюча функція насамперед поширюється на конкретну конфесію, а коли їх у суспільстві є кілька, то можливі міжконфесійні конфлікти. Проте релігія завдяки своєму гуманістичному спрямуванню виконує загальну стабілізуючу роль. Окрім того, як інституалізована, офіційно визнана система ідей та цінностей, вона намагається підтримати порядок в усій тій суспільній системі, до якої вона входить, виконуючи регулятивну функцію.

Регулятивна функція полягає у підтримуванні й посиленні дії традиційних для спільноти норм поведінки та у здійсненні соціального контролю. Соціальний контроль соціальним інститутом релігії здійснюється як формально – через заохочування й покарання віруючих церковними організаціями, так і неформально – самими віруючими як носіями моральних норм стосовно свого оточення. Досліджуючи різні сфери людського й суспільного життя, М. Вебер виявив причинно-наслідковий зв'язок, за яким релігійно-етичні цінності є причиною, а поведінка людини – наслідком.

Отже, регулятивна функція релігії водночас є й ціннісно-нормативною, бо вона приписує віруючим певні стандарти поведінки, зумовлені панівними релігійними цінностями, продиктовані релігійними канонами. Канони будь-якої релігії обов'язково містять певну частину загальнолюдських цінностей і гуманних норм, які приписують, наприклад, віруючому християнину «полюбити ближнього як самого себе», «прощати своїм ворогам», любити сім'ю і дітей, чесно працювати, не вбивати, не обманювати, не красти. Особливо відчутною є регулятивна функція релігії, коли виховання і первісна соціалізація людини відбуваються під впливом релігійних ідей і цінностей, коли інститут релігії визнано державою.

Психотерапевтична функція інституту релігії полягає в тім, що різні релігійні дійства – богослужіння, молитви, ритуали заспокійливо діють на людей, породжують позитивні емоції, вселяють упевненість, захищають від стресів. Зрозуміло, чому до релігії часто звертаються люди, обтяжені земними негараздами, хворобами, особистими трагедіями, бо навіть сам характер проведення культових дійств заспокійливо діє на людину.

Комунікативна функція реалізується в процесі взаємного спілкування віруючих. Засобами спілкування є різні релігійні дійства, колективні моління тощо.

Всі функції релігії виконуються церквою, проте їх не слід змішувати з функціями церкви. Церква не тільки релігійний заклад, а й соціальний інститут. Тому займається вона вирішенням не лише релігійних проблем, а й соціальних. Підтримуючи правлячий режим, церква виконує свою основну функцію-соціально-політичну; проводить активну боротьбу за мир і безпеку в цьому вияв миротворчої функції; утримує за свій рахунок дитячі будинки, лікарні, старечі пансіонати тощо і цим виконує благодійну функцію. Окрім того, церква виконує функції управління церковними парафіями, підготовки кадрів священиків, економічні, культурно-просвітницькі, зовнішніх зв'язків тощо.

Усі ці функції є універсальними і притаманні кожному типу релігії. Проте загальною особливістю розвитку релігії в ХХ ст. є її секуляризація – процес витіснення релігійно-міфологічних пояснень світу науково-раціональними, що послабило вплив релігії на інші соціальні інститути – освіту, економіку, політику, сім'ю тощо. Наслідком цього процесу, відокремлення церкви від держави стало поширення атеїзму, а відтак послаблення всіх розглянутих функцій.

З метою посилення впливу релігії, її супротиву процесу секуляризації і вироблення загальнохристиянської соціальної програми, яка б пригодна була для віруючих, що живуть в країнах з різними соціальними системами виник рух за об'єднання всіх християнських конгресій, який дістав назву єкуменічного (від грец. *oikumene* – всесвіт). Цей рух поширюється і на нехристиянські конгресії, передбачає координацію дій християнських єкуменічних організацій з нехристиянськими.

3. Державна політика в Україні щодо релігії і церкви

В Україні здійснення державної політики щодо релігії і церкви належить виключно до відання України.

Церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави.

Держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству.

Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії.

Усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається.

Релігійні організації не виконують державних функцій.

Релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації.

Релігійні організації не беруть участі у діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки, не висувають кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній кандидатів до цих органів. Священнослужителі мають право на участь у політичному житті нарівні з усіма громадянами.

Релігійна організація не повинна втручатися у діяльність інших релігійних організацій, в будь-якій формі проповідувати ворожнечу, нетерпимість до невіруючих і віруючих інших віросповідань.

Релігійна організація зобов'язана додержувати вимог чинного законодавства і правопорядку.

В Україні усі правовідносини, пов'язані із свободою совісті і діяльністю релігійних організацій, регулюються законодавством України.

Законодавство України про свободу совісті та релігійні організації складається з Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» та інших законодавчих актів України, виданих відповідно до нього.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» введено в дію з дня опублікування – 6 червня 1991 року.

Завданнями цього Закону є:

- гарантування права на свободу совісті громадянам України та здійснення цього права;
- забезпечення відповідно до Конституції України, Декларації про державний суверенітет України та норм міжнародного права, визнаних Україною, соціальної справедливості, рівності, захисту прав і законних інтересів громадян незалежно від ставлення до релігії;
- визначення обов'язків держави щодо релігійних організацій;
- визначення обов'язків релігійних організацій перед державою і суспільством;
- подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і церкви;
- гарантування сприятливих умов для розвитку суспільної моралі і гуманізму, громадянської злагоди і співробітництва людей незалежно від їх світогляду чи віровизнання.

Кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до

участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії.

Батьки або особи, які їх замінюють, за взаємною згодою мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії.

Здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України.

Ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними при сповіді віруючих.

Релігійні організації в Україні. Релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно із своїми статутами (положеннями).

Релігійні організації – це релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій.

Релігійні об'єднання представляються своїми центрами (управліннями).

Релігійна громада є місцевою релігійною організацією віруючих громадян одного й того ж культу, віросповідання, напрямку, течії або толку, які добровільно об'єдналися з метою спільного задоволення релігійних потреб.

Держава визнає право релігійної громади на її підлеглість у канонічних і організаційних питаннях будь-яким діючим в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням) і вільну зміну цієї підлеглості.

Повідомлення державних органів про утворення релігійної громади не є обов'язковим.

Релігійна організація визнається юридичною особою з моменту реєстрації її статуту (положення).

Релігійна організація як юридична особа користується правами і несе обов'язки відповідно до чинного законодавства і свого статуту (положення).

4. Здійснення державного контролю за додержанням законодавства України про свободу совісті та релігійні організації

Забезпечення виконання та додержання законодавства про свободу совісті, світогляду, віросповідання та релігійні організації здійснюють у межах компетенції центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері релігії, інші центральні органи виконавчої влади, органи прокуратури, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії, забезпечує проведення державної політики щодо релігій і церкви шляхом:

- здійснення реєстрації статутів (положень) релігійних організацій;
- офіційного погодження можливості зайняття проповідницькою чи іншою канонічною діяльністю, виконання релігійних обрядів священнослужителями, релігійними проповідниками, наставниками, іншими представниками зарубіжних релігійних організацій, які є іноземними громадянами і тимчасово перебувають в Україні;
- здійснення контактів і координаційних зв'язків із відповідними органами інших держав;
- забезпечення релігієзнавчої експертизи за участю представників релігійних організацій та відповідних спеціалістів;
- сприяння зміцненню взаєморозуміння і терпимості між релігійними організаціями різних віросповідань;
- сприяння участі релігійних організацій у міжнародних релігійних рухах, форумах, ділових контактах із міжнародними релігійними центрами та зарубіжними релігійними організаціями.

Державний орган України у справах релігій покликаний забезпечувати проведення державної політики щодо релігій і церкви. З цією метою він:

- на прохання релігійних організацій сприяє досягненню домовленості з державними органами та подає необхідну допомогу у питаннях, що потребують вирішення цих органів;
- сприяє зміцненню взаєморозуміння і терпимості між релігійними організаціями різних віросповідань;
- здійснює реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій, зазначених у частині другій статті 14 цього Закону України «Про релігію та релігійні організації», а також змін і доповнень до них;
- подає консультативну допомогу державним органам у застосуванні законодавства про свободу совісті та релігійні організації;

Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) зареєстрована як юридична особа 18.03.2020 р. на виконання Постанови Кабінету Міністрів України від 12.06.2019 р. № 503 «Про утворення Державної служби України з етнополітики та свободи совісті» та на підставі «Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті», затвердженого постановою КМУ від 21.08.2019 № 812.

Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра культури та інформаційної політики і який реалізує державну політику у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин в Україні.

ДЕСС у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України,

прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства.

Основними завданнями ДЕСС є:

- реалізація державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин в Україні;
- внесення на розгляд Міністра культури та інформаційної політики пропозицій щодо формування державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин в Україні.

Висновки

Таким чином, без свободи віросповідання як законодавчо гарантованого права особистості вільно, без зовнішнього примусу обирати, сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної вбачається неможливим побудова демократичного суспільства у незалежній державі.

Міжнародні світові та європейські організації у своїх нормативних документах, усвідомлюючи прерогативу дотримання прав та основоположних свобод людини, виокремлюють як пріоритетні принципи повної свободи людини на сповідання тієї чи іншої релігії, а також заперечують будь-які обмеження щодо права людини на зміну релігії чи своїх переконань.

Українська держава з початку становлення незалежності намагалася імплементувати у національне законодавство постулати щодо свободи віросповідання, проголошенні у міжнародно-правових актах.

Нормативні засади, які стосуються реалізації людиною свого права на свободу віросповідання в Україні, відповідають принципам побудови демократичного суспільства та міжнародному нормативному регулюванню у цій сфері. Водночас проблематика, яка існує в цій галузі, потребує вирішення шляхом дотримання, перш за все, принципів свободи волевиявлення людини та захисту державою національних інтересів.

Тема 11. ІДЕЙНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ І БАГАТОМАНІТНІСТЬ ЯК ДУХОВНИЙ ФУНДАМЕНТ ГРОМАДСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1. Громадянське суспільство як складний і багатоаспектний феномен.
2. Плюралізм в теорії громадянського суспільства.
3. Ідейно-плюралістичні принципи.

1. Громадянське суспільство як складний і багатоаспектний феномен

В сучасній Україні проблема громадянського суспільства опинилася в центрі політико-правових досліджень та дискусій. Поняття «громадянське суспільство» емко увійшло у понятійний апарат теорії держави і права, політології, соціології, конституційного права тощо. Останнім часом на різних рівнях і з різних приводів часто вживаються терміни «громадянське суспільство» і «правова держава». При цьому одні виходять з бажання підкреслити, що, проголосивши себе суверенною і незалежною, Україна стала демократичною правовою державою, з розвиненим громадянським суспільством, а інші – з прагнення довести, що побудова такого типу суспільства і держави є справою більш віддаленої перспективи. В основу громадянського суспільства і його незмінного супутника – правової держави – покладено єдність влади, громадянина, спільноти і права, їхню правову рівність перед законом, хоча сучасна українська дійсність характеризується невисоким рівнем політичної і правової культури, правовим нігілізмом, слабкістю демократичних традицій і навичок.

Як своєрідний світоглядний феномен, громадянське суспільство розглядалося й аналізувалося вітчизняними та зарубіжними науковцями. Цікаві спостереження щодо ідеї інститутів громадянського суспільства можна зустріти у працях українських правників, політологів і публіцистів ХІХ-ХХ ст., зокрема у В. Винниченка, М. Грушевського, М. Драгоманова, Б. Кістяківського, В. Липинського, С. Подолинського. Останнім часом вагомими у цьому зв'язку є наукові доробки багатьох сучасних дослідників.

Однак і нині дискусійними залишаються саме поняття «громадянське суспільство» і його сутнісні ознаки. Відкритими залишаються і питання щодо етапів становлення, різновидів інститутів, форм взаємодії з державою, перспективи інститутів громадянського суспільства в умовах утвердження соціальної держави тощо.

У світі не існує єдиної моделі громадянського суспільства, однаково придатної для всіх країн, а є конкретно-історичні моделі, що залежать від специфіки окремих культур та цивілізацій: німецька, американська, французька тощо.

Для розбудови українського громадянського суспільства важливо враховувати не тільки західну та східну моделі розвитку зазначеного суспільства, а й власний, позитивний та негативний досвід, обумовлений власними традиціями, культурою, менталітетом, рівнем правової культури та правосвідомості громадян. Тільки в демократичній країні з розвиненим

громадянським суспільством може бути досягнута гармонія у взаємовідносинах держави і суспільства, влади і громадян. Лише правова держава може створювати громадянське суспільство, а демократичне таке суспільство здатне підтримати розбудову правової держави. Держава може сприяти становленню громадянського суспільства, а може й гальмувати його розвиток.

Термін «громадянське суспільство» почав використовуватися у різних значеннях з XVIII ст. Щоправда, ідеї близькі до його сутнісної основи (стосовно суспільного договору, статусної і моральної рівності людей, контролю за діяльністю влади тощо) були висловлені Платоном і Аристотелем, Н. Макіавеллі і Ж. Боденом, Т. Гоббсом і Дж. Локком, Г. Гроцієм і Спінозою, Ж.-Ж. Руссо, І. Кантом, Г. Гегелем та ін. Обов'язковою умовою існування і розвитку свободи, солідарності та справедливості, згідно з концепцією громадянського суспільства, є демократія – реальна участь народу в управлінні суспільством і державою. Специфіка античної демократії визначається тим, що полісний соціум не знає поділу на громадянське суспільство і державу, оскільки громадянська структура збігається з державною організацією. В епоху середньовіччя емпіричним базисом утворення поняття громадянського суспільства були міські західноєвропейські общини, які упродовж століть протистояли утискам феодалної держави. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на зміну традиційній концепції єдиного суспільства – держави – приходить концепція, прихильники якої стверджували, що громадянське суспільство є відмінним від держави, його не можна ототожнювати з останньою. І. Кант вважав, що метою людства є розвиток і здійснення свободи, громадянської рівності й справедливості, створення процвітаючого громадянського суспільства. На думку Г. Гегеля, громадянське суспільство включає комплекс приватних осіб, класів, груп, інститутів, відносини яких регламентуються цивільним правом і діяльність яких безпосередньо не залежить від дій держави. К. Маркс пов'язував виникнення громадянського суспільства з необхідними для цього економічними передумовами у вигляді свободи приватної власності. А. Грамші вважав, що громадянське суспільство у майбутньому повинне поглинути державу і перерости на самоуправління мас. Серед ідейних засад громадянського суспільства головними є такі принципи правового і суспільно-державного життя: гуманізм і повага до особистості як вимога усунення правових норм, які принижують людину; загальне благо і рівність усіх громадян; єдиний закон, свободи і права усіх членів суспільства як громадян.

Громадянське суспільство охоплює весь спектр суспільних відносин, що не пов'язані з функціонуванням державних інститутів. Воно характеризується як система громадян і людських спільнот, що самоорганізуються, зосереджуючись в царині недержавних відносин. Громадянське суспільство розглядається як об'єднання вільних і рівних громадян, в якому громадяни мають права і можливості, виходячи із

спільних інтересів та потреб, єднатися у правовій, економічній, соціально-політичній та інших сферах. Громадянське суспільство може існувати тільки за умов демократії. Водночас високий рівень розвитку й функціонування громадянського суспільства може забезпечити тільки демократична держава. Як свідчить суспільна практика, саме нерозвиненість громадянського суспільства є однією з головних умов існування тоталітарних та авторитарних режимів. Головна ознака громадянського суспільства полягає у забезпеченні широких прав людини, у вільному виборі нею різноманітних форм економічного й політичного життя, форм ідеології та світогляду, у можливості пропагувати й обстоювати свої інтереси, погляди та переконання.

Отже, **громадянське суспільство** – це складний і багатоаспектний феномен, який інтерпретується по-різному. Але за всієї різноманітності його трактування переважна більшість учених погоджується з тим, що поняття громадянського суспільства застосовується для вивчення неполітичної частини суспільної системи і має сенс лише у випадку розмежування суспільства і держави. Проблема розвитку громадянського суспільства дістала свого закріплення і гарантування в Основному Законі України через визначення гарантованих і невідчужуваних громадянських прав. Правова соціальна держава задекларована в Конституції як такий ідеал, до здійснення якого прагне суспільство. Гарантія прав і свобод людини, невтручання держави у справи громадянського суспільства, її відповідальність перед народом створюють політико-правові передумови для того, щоб люди домагалися максимального наближення дійсності до цього ідеалу. Демократичність влади потребує гармонізації громадянського суспільства (із властивими йому ознаками самоврядування і суспільної згоди) з правовою державою, в межах якої забезпечуються соціальне партнерство, представництво, корпоративна участь народу в управлінні суспільними справами. В українському суспільстві ще не сформувалися соціальні групи, які здатні виконувати важливі громадянські функції. Слід зазначити, що громадянське суспільство в Україні знаходиться в стадії активного становлення. Відбувається процес його формування, утворення окремих елементів, налагодження взаємодії між ними. І цей процес буде тривалим і нелегким. А швидкість, повнота та глибина цього процесу залежать від цілого ряду чинників. Передусім йдеться про позицію держави, готовність влади поділитися своїми повноваженнями із суспільством, із тими елементами громадянського суспільства, які щойно з'являються.

2. Плюралізм в теорії громадянського суспільства

Оскільки демократія передбачає вільний для індивіда чи груп вибір можливостей і форм поведінки та діяльності, думок і вчинків, оскільки характерною для демократії є змагальність суб'єктів за роль і статус у системі влади, то важливим принципом демократії є плюралізм. Він означає визнання у політичному житті різноманітних автономних, соціальних і політичних

груп, партій, організацій, ідеї яких перебувають у постійному зіставленні, змагальності, конкурентній боротьбі. Це конституційно-правове визнання допустимості різноманітних поглядів, підходів, позицій, концепцій у політичному житті.

Термін «плюралізм» походить від латинського «pluralis», що означає «більше». Найпоширенішою в історичному минулому формою філософського плюралізму є дуалізм, згідно з яким матерія і дух виступають однаково первинними й автономними відносно одне одного початками або субстанціями.

У науковій літературі виділяють такі головні ознаки політичного плюралізму: різноманітність соціальних і політичних інтересів суб'єктів, змагальність політичних суб'єктів як джерело плюралізму; різноманітність центрів влади, система ваг і противаг; розподіл влади; виключення монополії якоїсь партії, групи чи лідера на владу, розвиток багатопартійності чи двопартійності; різноманітність каналів вираження інтересів, вільний доступ до них для всіх; гласність, свобода інформації; вільна боротьба політичних сил, змагальність еліт, можливість їх заміни; альтернативність політичних поглядів і дій у рамках та законності загальнолюдських цінностей.

Політичний плюралізм створює умови для узгодження головних соціально-політичних інтересів і попереджує ескалацію конфліктів. Важливі аспекти політичного плюралізму знайшли своє відображення і в Конституції України.

В розвитку плюралістичного напрямку в теорії демократії можна виділити декілька важливих моментів, які здійснили помітний вплив на його формування. Багато чинників сприяли виникненню плюралістичного світогляду в світі. В основі цієї концепції лежить теза про першорядне значення діяльності, дій і практики людини, їх проявів і наслідків. Роль і місце людини розглядаються в усіх аспектах її фізичного і духовного потенціалу. Як продукт еволюції людина є невід'ємною складовою навколишнього світу. У процесі свого розвитку вона постійно випробовувала його вплив і обмежуючу дію, що значною мірою зумовило форму людського суспільного буття.

Соціальне оточення є єдиним середовищем, в якому можливе становлення і гармонійний розвиток людини. Проте для повної самореалізації людини і дійсного прогресу людського суспільства потрібно, щоб людина не тільки мала право на індивідуальність і автономність, а звідси і на самостійність мислення, а й могла вільно його реалізувати. Незалежне сприйняття світу полягає в суб'єктивних оцінках, якими людина визначає оточуючу її реальність. У прагматизмі стверджується, що у кожної людини є своя філософія, що відповідає критеріям істинності й корисності, які людина вибудовує особисто для себе. Оскільки дійсність володіє багатьма формами, картина світу для кожної людини придбаває плюралістичні контури. Кожна людина будує, створює, «такез», за термінологією Шиллера, свою реальність відповідно до природженого темпераменту, духовного й інтелектуального

рівня свого розвитку в межах свого безпосереднього оточення.

Важливого значення в даному випадку набуває теорія прагматизму. Ґрунтуючись на концепції індетермінованості світу й відсутності у світовому процесі абсолютних, закінчених, назавжди визначених і встановлених явищ і речей, Джеймс стверджував, що ідеї плюралізму становлять важливу складову прагматичного методу. Прагматизм ґрунтується на розділенні речей для поступового вивчення їх складових. Плюралізм прагматизму полягає в можливості знайти новизну і відмінність у незалежних характеристиках окремих речей, їх частин або відносин між ними. Так, В. Джеймс убачав плюралізм в індетермінізмі змінного світу, всю повноту якого неможливо висловити в одній думці. Він визнавав, що, хоча плюралізм і турбота світу в певному значенні здаються ірраціональними і непослідовними (геридпапі), альтернативу їм він вважав ще більш ірраціональною. Джеймс стверджував, що кожний має право на свою істину і на відмінність від інших. Прагматизм, на його думку, стверджує випадковість, свободу вибору і несподіваність життєвого досвіду людини в різноманітті оточуючого її світу.

У Європі ідеї плюралізму активно підтримував і розвивав Ф. К. С. Шиллер. Стрижнєве значення, яке створює рух концептуальної думки в міркуваннях Шиллера, становить ідея про недосконалість істини, схильної до переосмислення, спростування і перевірки. Завдяки саме Шиллеру спостерігався поступовий перехід від поняття про єдину систему світу до концепцій системного плюралізму. Шиллер стверджував, що слід завжди пам'ятати про те, що абсолютизація одного поняття або дії веде до втрати багатьох інших. У прагматизмі, писав Шиллер, стверджується не абсолютизація особистісних установок на визнання одного принципу, яким би правильним або істинним він не був, а постійний пошук справжньої соціальності. Людині пропонується орієнтуватися на прагматично корисний вибір, який припускає перевірку, коригування і перегляд одного разу знайдених суспільних стандартів. Не менш важливою ідеєю плюралізму в прагматизмі є неприйняття концепції «безвихідного становища», за якого людина змушена діяти або вірити, як їй наказують або як змушують обставини. Шиллер вважав, що з будь-якого становища можна знайти вихід за допомогою компромісу, діалогу або нової ідеї, виходячи з їх життєвих інтересів і соціальних прагнень. Шиллер не закликав людину відмовитися від пошуку істини. Він вважав, що в потоці реальності, в її незавершеності й мінливості полягає можливість становлення і розвитку. В постійному пошуку істини людина знаходить новизну, зміну й успіх. Концепція плюралізму означала для Шиллера, як і для Джеймса, світ, у якому відбуваються реальні зміни, людина в ньому зазнає втрат, домагається успіху.

Важливий внесок до теорії плюралізму внесли американські вчені-політологи. Одним з джерел політичного плюралізму можна вважати погляди Дж. Медісона та О. Гамільтона. Так, ідею плюралізму можна спостерігати в працях Дж. Медісона, який зазначав, що перешкоджати різноманіттю груп, думок, тобто плюралізму, означає обмежувати або знищувати свободу. На

відміну від багатьох класиків лібералізму, які підкреслювали важливість побудови безпосередніх відносин між громадянином і урядом в умовах демократії, Дж. Медісон вивчав проблему фракцій, яка розглядалася ним як природні партнери вільних асоціацій в суспільстві, для якого притаманна нерівність і значна фрагментація соціальних інтересів.

Дж. Медісон та О. Гамільтон підкреслювали, що необхідно організувати систему правління таким чином, щоб мінімізувати можливість для лідера будь-якої фракції домінувати над іншими, що може призвести до обмеження громадянських прав. Ключовою ідеєю було й те, що метою демократичного уряду має бути захист свободи фракцій, запобігання спробам посягання будь-якої з фракцій на свободу інших.

Тобто, саме існування різних груп, які змагаються між собою, є основою демократичної рівноваги і сприятливим чинником розвитку публічної політики.

Ще одним джерелом формування плюралістичної теорії є концепції груп інтересів Артура Бентлі, який вважав, що досліджувати процес державного управління слід шляхом аналізу діяльності людей, яка визначається інтересами і спрямовується на їх реалізацію. Діяльність людей здійснюється не індивідуально, а завдяки групам, в які люди об'єднуються на основі спільних інтересів. Саме А. Бентлі вводить до наукового обігу поняття «групи інтересів», до яких він відносив різноманітні організовані групи людей, які мають певну мету і висувають певні вимоги до політичної влади. Індивідуальна поведінка учасників політичного процесу розглядалася ним через взаємодію груп, до яких індивіди залучалися з різних причин і мотивів.

Значний внесок в теорію плюралістичної демократії було зроблено Р. Далем, який вважав, що суспільство не зводиться до простої сукупності окремих індивідів, воно є сукупністю відносин між індивідами та різними підсистемами, в результаті чого характеристики спільноти не зводяться лише до індивідуальних характеристик. Плюралістична теорія Р. Даля базується на дослідженнях розподілу влади в демократичному суспільстві. Розглядаючи владу як реально існуючі відносини між двома суб'єктами, де один з них має можливість діяти таким чином, щоб контролювати зворотню реакцію з боку іншого на підставі наявних в нього ресурсів і їх балансів, науковець зазначає, що в суспільстві існують різні форми нерівності (на рівні освіти, прибутків, доходів тощо) і, відповідно, не усі групи мають однаковий доступ до видів владних ресурсів. Проте, майже кожна група має якусь перевагу, що дозволяє їй впливати на політичний процес в умовах демократії. В силу того, що різні групи мають доступ до різних ресурсів, вплив кожної з них змінюється в залежності від ситуації, яка складається. Конфлікти з приводу політики та її результатів є неминучими тому, що групи мають різні інтереси, часто протилежні, і намагаються впливати на владу з метою реалізації своїх задач. Проте процес узгодження інтересів через посередництво урядових структур, угоди і компроміси призводять до такого політичного курсу, який в перспективі є сприятливим для всіх. Політичні результати завжди є

наслідком урядових спроб посередництва у відносинах між групами, які конкурують і змагаються між собою, та їх програмами. Таким чином, прийняття політичних рішень в сучасній демократичній державі передбачає процес укладання угод і знаходження компромісів між відносно невеликими автономними групами, хоча і не всі інтереси задовольняються повною мірою. Демократичний політичний процес за Р. Далем, це – взаємодія політичної конкуренції за чіткими і відомими правилами організованих меншин (еліт) і політичної участі у виборах, референдумах, масових акціях тощо неорганізованої більшості (мас). Саме від неорганізованого народу залежатиме те, яка з груп організованої меншості стає правлячою на чітко визначений термін, а яка уходить в опозицію. Іншими словами, плюралістична теорія підтверджує один з важливих критеріїв сучасної демократії: жодна політична більшість не може залишатися постійною більшістю, а жодна політична меншість не може виконувати роль вічної опозиції. Демократія створює механізми зміни влади правлячої партії і опозиції при вирішальній ролі пересічних виборців в цьому процесі.

Тобто, на думку Р. Даля плюралістична демократія допускає існування великої кількості організованих інтересів; організовані інтереси конкурують між собою за політичну владу і вплив; конкуруючі інтереси взаємно контролюють один одного і обмежують владу; плюралістична конкуренція інтересів веде до суспільної рівноваги, щонайкраще враховує суспільні і групові інтереси під час прийняття політичних рішень.

Цікавим є підхід М. Розенфельда, який використовував назву «системна концепція плюралізму» або «концепція усвідомленого плюралізму». Майже одночасно з М. Розенфельдом ідею про необхідність розробки саме такої концепції плюралізму висунула й професор права Мельбурнського університету Д. Отто. Вона назвала її «концепцією здорового плюралізму».

На думку, М. Розенфельда, концепція усвідомленого плюралізму є «альтернативою» і «найкращим засобом» розв'язання конфлікту між індивідом та групою, між індивідуальними правами людини та груповими (колективними) правами етнонаціональних меншин. Щоб довести правильність цього твердження, він вдається до порівняльного аналізу концепції усвідомленого плюралізму з монізмом, універсалізмом, релятивізмом, партикуляризмом, а також лібералізмом, комунітаризмом та деякими іншими «ізмами», які по-різному ставляться до індивідуальних та групових (колективних) прав. На відміну від лібералізму і комунітаризму, зазначає він, «усвідомлений плюралізм здатний встановлювати принциповий баланс між інтересами індивіда, групи та суспільства, взятого як ціле». Окрім того, усвідомлений плюралізм є вочевидь кращим за релятивізм у справі управління конфліктами між індивідом, групою та суспільством. Обґрунтовуючи цю тезу, М. Розенфельд доводить, що, на відміну від інших конкуруючих «ізмів», усвідомлений плюралізм «вважає індивідуальні та групові інтереси сутнісно і нормативно рівнозначними і рівноцінними».

Водночас зауважує, що ідейно-теоретичних конкурентів усвідомленого плюралізму можна поділити на три групи: лібералізм, який встановлює зверхність індивіда та його інтересів над групою та її інтересами; комунітаризм, який ставить групові інтереси вище за індивідуальні; всі інші «ізми», які внутрішньо індиферентні як до індивідуальних, так і до групових інтересів і які зводять всі конфлікти до цих інтересів.

Окрім того, зазначені «ізми» з їх такими різними підходами до індивідуальних та колективних прав М. Розенфельд поділяє ще на дві категорії. До першої він зараховує лібералізм та комунітаризм, які «обидва є прикладами монізму». При цьому під монізмом мається на увазі єдина концепція добра, в контексті якої і повинні вирішуватися всі нормативно-політичні питання. Другу категорію становлять всі інші підходи, пов'язані з релятивізмом (який вважає, що всі нормативні позиції є «суто контекстуальними і паразитуючими» на особливій, специфічній концепції добра), на яких вони ґрунтуються з наслідками, що роблять нерозумними і безглуздими спроби оцінювати ці підходи з точки зору будь-якої іншої концепції добра.

Хоча монізм і містить в собі широкий спектр різних нормативних концепцій, в контексті сучасної політики, відданої конституційній демократії, лише дві такі концепції є доречними і коректними, а саме: лібералізм та комунітаризм. Релятивізм, є природно-індиферентним до індивідуалістських та колективістських концепцій добра і в цьому відношенні перебуває на паритетних засадах із усвідомленим плюралізмом. Однак у ключовому відношенні релятивізм і усвідомлений плюралізм «дуже відрізняються один від одного». Для релятивізму всі конкуруючі концепції добра є абсолютно рівнозначними і рівноцінними. Для усвідомленого ж плюралізму, навпаки, одна концепція добра, а саме його власна, ставиться понад всі інші, хоча головна мета усвідомленого плюралізму полягає в тому, щоб, скоріш, примирювати, а не відкидати інші концепції добра. Тобто, з точки зору М. Розенфельда, усвідомлений плюралізм «повинен віддавати перевагу своїй власній концепції добра, яка залишається пов'язаною з іншими такими концепціями», тобто, усвідомлений плюралізм повинен наполягати на пріоритетності своєї власної концепції заради того, щоб краще захищати інші концепції». Він зазначає, що з точки зору усвідомленого плюралізму, «права людини є ні однозначно універсальними, ні чітко особливими». Скоріш за все вони формуються динамічним і еволюційним напруженням, спричиненим одночасним потягом людини і до універсального, і до особливого. А це, в свою чергу, обумовлює зіткнення і конфлікти між універсалізмом та партикуляризмом.

Загалом політичний плюралізм у сучасному суспільстві є основою для досягнення таких демократичних цінностей, як свобода, рівність, справедливість. Поставши й розвиваючись в контексті ідеалів буржуазно-демократичних революцій, він безпосередньо пов'язаний із парламентською демократією, загальним виборчим правом, діяльністю профспілок. За

сучасних умов плюралізм означає розвиток найширших можливостей участі громадян в управлінні суспільством, в ухваленні політичних рішень за участю союзів, партій, рухів і громадських ініціатив. Саме це дає підставу ототожнювати плюралістичне суспільство з гуманістичним, демократичним.

Це, однак, не означає, що плюралістична система є наскрізь ідеальною. У сучасному ліберально-демократичному суспільстві побутують і партикуляризм, і відчуженість від влади, і аномія, і сурогати колективізму, що дало підставу для різкої критики плюралізму. Проте більшість у політиці, науці, масовій свідомості орієнтується на плюралізм як чинник демократії, пов'язує розвиток політичної системи з удосконаленням його форм для унеможливлення диспропорцій.

Таким чином, де партійна система лише формується, де свобода слова робить лише перші кроки після десятиліть репресій та страху, культура толерантності, справедливості та співпраці лише народжується, майбутнє демократії безпосередньо залежить від вибору та політичної культури еліт. Результати демократичних змін позитивно вплинуть на задоволення групових інтересів еліт, а конфронтація, нетерпимість загрожує самим основам демократії. За американською термінологією демократія, заснована на плюралізмі, одержала назву «multanimity» на відміну від «unanimity», демократії, що припускає загальну, одностайну згоду з головних питань.

Процес реалізації цієї ідеї в політичному житті України відбувається досить бурхливо: від плюралізму думок – до плюралізму дій, від плюралізму дій – до плюралізму організацій, від плюралізму організацій – до плюралізму суспільства в цілому. Основна привабливість ідеї політичного плюралізму для демократичного розвитку політичних процесів у державі полягає в тому, що вона не тільки протистоїть ідеям авторитаризму й тоталітаризму, а й відкриває широкі перспективи для участі різних груп населення в політичному житті суспільства.

Таким чином, наявність та розвиток в українському політичному просторі достатньо великої кількості політичних партій, громадських організацій, груп.

Інтересів (які презентують, генерують та артикулюють інтереси спільнот та лобіюють їх на державному рівні), профспілкових організацій, фінансово-промислових груп виступає важливим чинником збереження політичного плюралізму.

Однак, наявність плюралізму ще не гарантує демократичного розвитку, необхідно забезпечити рівність можливостей та прав представників плюралістичного суспільства щодо впливу на діяльність політичних акторів та органів державної влади в Україні.

3. Ідейно-плюралістичні принципи

Відповідно до Конституції України суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як

обов'язкова. Це означає небажання держави нав'язувати жодної загальнообов'язкової ідеології, ніби презумуючи відсутність найвищої істини для всіх і кожного в державі. У цьому вбачається прихований глибинний сенс поваги до людської особистості, її поглядів, переконань та думок, якими б неправильними вони не здавались іншим. Слід також відзначити, що така своєрідна ідеологічна нейтральність держави, формує підстави для подальшого зіткнення та протидії різних політичних, духовних та соціальних сил, що у свою чергу лише стимулює розвиток.

Конституція України встановила **ідейно-плюралістичні принципи**, закріпивши право кожного на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Таким чином Основний Закон охороняє світоглядну та релігійну свободу, а відділивши церкву і релігійні організації від держави, показав відстороненість своїх завдань від завдань та ідей, які виконують і переслідують релігійні організації. Крім того, **принцип ідеологічного плюралізму** став втіленням однієї з найважливіших цінностей демократичного ладу через закріплення та гарантування таких прав і свобод людини і громадянина як свобода слова і думки, свобода вільно виражати свої погляди і переконання.

Гарантією ідеологічного плюралізму виступає режим гласності та неможливість зазнати переслідувань через власні погляди та переконання. Поінформована громадськість, з погляду Т. М. Слінько, є основною складовою демократичного суспільства, а на засоби масової інформації покладається найбільш відповідальна місія – забезпечити поширення точної, збалансованої та базованої на фактах інформації. Дійсно, такі інститути громадянського суспільства як ЗМІ здатні впливати на розвиток «інформаційного ринку» та прискорювати тим самим соціальні взаємодії.

Принцип багатоманітності суспільного життя є відправним у визначенні засад реалізації такого конституційного права як право на свободу об'єднання і встановлення інститутів громадянського суспільства, складовою якого є різноманітні об'єднання громадян, що представляють певні ідеологічні та інші погляди, інтереси різних соціальних груп та індивідів. У період між проведенням виборів народ ні в якому разі не виключається з політичного процесу. Конституція України, гарантуючи плюралістичність суспільства та забезпечуючи його диференціацію, покладає на нього функцію формування суспільної думки та політичної волі. Закріпивши свободу думки і слова, право на вільне вираження своїх поглядів і переконань та свободу громадських організацій та політичних партій, Конституція України забезпечила «демократію публічності політичного процесу». Враховуючи політичну необізнаність та інколи байдужість людської маси, яка легко піддається емоціям і впливу, тільки громадянське суспільство здатне виховати почуття відповідальності не лише у громадян, але і у представників влади. Саме в середовищі функціонування інститутів громадянського

суспільства плюралізм думок та суджень переростає в публічні дискусії та диспути, які становлять платформу для формування суспільної думки та політичної волі. Громадянське суспільство, створюючи «інформаційний ринок» здатне забезпечити «основу для обмеження державної влади, а отже для контролю за державою з боку суспільства, а отже, для демократичних політичних інститутів як найбільш ефективного засобу такого контролю».

У конституційно-правовій практиці **принцип політичної багатоманітності** повинен знаходити своє втілення у парламентаризмі, де і реалізуються його конкретні форми. Починаючи з виборів народних депутатів на основі конкурентної боротьби політичних партій, через діяльність депутатських фракцій і функціонування опозиції, та закінчуючи їх повсякденним політичним співробітництвом та дискусіями, може скластися враження про політичний плюралізм та його реальні прояви.

У 2015 р. набрав чинності Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», який спричинив серйозні зміни в напрямку захисту демократії від тоталітарного спадку. Враховуючи цей факт, важливим є недопущення порушення права на свободу асоціацій. Видається, що у партійному просторі має панувати плюралізм, але під загальним знаменником демократичних засад конституційного ладу. Незважаючи на вдавану незначущість у встановленні демократичного врядування, дослідження проблеми ідеології, з погляду Ю. Г. Барабаша, є вкрай важливим напрямком для з'ясування сутності демократичних основ конституційного ладу України.

Ідеологія – дуже складна філософська категорія, яка, попри це, знайшла своє місце і в політиці. Вона не лише детермінує політичні переконання, а й може призвести до створення «образу світу політики», чим гарантує стабільність і життєздатність політичного порядку. Якщо ідеологія – могутня сила, яка сприяє зародженню та укріпленню політичної свідомості, наскільки виправданою є норма Конституції України про неможливість існування будь-якої єдиної ідеології? Приєднуючись до наукової критики цього положення Основного Закону та екстраполюючись у демократичну площину, можна поставити слушне запитання: невже ідеологія – це невловима абстракція? Конституція як найвищий народний акт – це «опредметнена» ідеологія. І у справі захисту демократичних надбань таке усвідомлення відіграло б істотну роль. Після тривалої тотальної ідеологізації, яка роками вкарбовувалась у свідомість, деякі категорії громадян й досі не сприймають ідеологічний плюралізм. Хоча, думається, на зміну комуністичній ідеології має поступово прийти ідеологія конституційна, яка спрямована на досягнення політичного ідеалу.

Тема 12. ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ЦІННІСНЕ ПІДГРУНТТЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН У ГРОМАДСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Толерантність – це гармонія в багатоманітності.

Г. Сковорода

1. Зміст поняття «толерантність» та його поява.
2. Толерантність як основа консолідації громадянського суспільства в Україні.
3. Напрямки державної політики підвищення рівня толерантності в Україні.

1. Зміст поняття «толерантність» та його поява

Будівництво громадянського суспільства зумовило на індивідуальному і соціальному рівнях зростання усвідомлення як окремими людьми, так і соціальними групами свого місця в навколишньому світі – насамперед у системі соціально-економічних, етнічних, культурних та міжконфесійних відносин. Процес подібного усвідомлення завжди здійснюється через зіставлення цінностей і цілей окремої людини або конкретної соціальної групи з цілями і цінностями інших людей, інших соціальних та етнічних груп, інших культур, конфесій та віросповідань.

Цей процес може супроводжуватися посиленням проявів у масовій свідомості різних забобонів і страхів: ксенофобії як реакції на зустріч з чужою людиною чи культурою, етнофобії, кавказофобії та антисемітизму, мігрантофобії, націоналізму, дискримінації та нетерпимості. Тому в умовах зростання соціального розмаїття існує небезпечна тенденція наростання міжетнічної, міжконфесійної, соціально-економічної, політичної нетерпимості й протиріч або суперечок між поколіннями.

Різні форми нетерпимості нерідко використовуються екстремістськими рухами, що розпалюють ненависть, національний розбрат і соціальні конфлікти в суспільстві. Для цих сил часто виявляється достатнім, що людина – інша, несхожа, має свою думку, віру та національні традиції.

Культурний і релігійний плюралізм, який розвинувся в західному світі у середньовіччі, особливо серед англосаксів, викликав до життя толерантність, необхідну для встановлення спільності в цих умовах.

Толерантність була, з одного боку, необхідним побічним продуктом цього плюралізму, а з іншого – умовою його подальшого розвитку.

Поява поняття «толерантність» пов'язано з епохою релігійних війн. За своїм первісним змістом воно висловлює компроміс, на який змушені були погодитися католики і протестанти. Пізніше толерантність, як принцип згоди, проникає в ліберальну свідомість епохи Просвітництва. Видатні вчені XVII-XVIII століть – Гоббс, Локк, Вольтер, Руссо – виступили проти жорстоких релігійних зіткнень і релігійної нетерпимості. Підсумком діяльності просвітителів стало поступове проникнення в суспільну свідомість

ідеї толерантності в якості загальної цінності, фактору згоди між релігіями і народами. На межі XVIII-XIX століть у Франції жив Талейран Перигор, князь Беневентський. Він відзначився тим, що при різних урядах (і при революційному, і при Наполеоні, і при королі Людовіку XVII) залишався незмінно міністром закордонних справ. Це була людина, талановита у багатьох областях, але, безсумнівно, найбільше – в умінні враховувати настрої оточуючих, шанобливо до них ставитися, шукати рішення проблем способом, що найменш утискає інтереси інших людей. І при цьому зберігати свої власні принципи, прагнути до того, щоб керувати ситуацією, а не сліпо підкорятися обставинам. З ім'ям цієї людини і пов'язано поняття «толерантність».

Вирішальною главою в історії толерантності з'явився кромвелевський період англійської історії XVII ст. У той час серед різних пуританських сект, що входили до армії Кромвеля, тільки інDEPENDенти і левеллери були зацікавлені у свободі і терпимості. Згідно з їх поглядами, жодне переконання не може бути настільки непогрішним, щоб йому в жертву можна було принести інші переконання, що існують в співтоваристві. Джон Солтмарш, один з видних захисників толерантності в епоху Кромвеля, говорив: «Твої доводи будуть настільки ж темні для мене, як мої доводи для тебе, поки Господь не відчинить нам очі».

У цілому толерантність була встановлена як в Англії, так і в Америці не стільки в якості ідеального принципу, скільки за потребою – коли було зруйновано монолітну єдність суспільства.

Примітно, що проблема толерантності вперше виникла у західній цивілізації саме на релігійному рівні, а релігійна толерантність поклала початок усім іншим свободам, які були досягнуті у вільному суспільстві.

Іноді вважають, що немає нічого складнішого, ніж бути терпимим щодо людей, які дотримуються інших релігійних переконань.

Епоха Просвітництва XVIII ст., яку часто наділяють духом толерантності, породила дуже небезпечний якобінський фанатизм раціоналістичного типу. Єдиним видатним представником толерантності в ту епоху був Вольтер. Йому приписують вислів: «Я не згоден з тим, що ви говорите, але пожертвую своїм життям, захищаючи ваше право висловлювати власну думку», – афоризм, в якому виражена класична теорія толерантності. Погляди Вольтера склалися, коли він спостерігав за подіями в Англії, де в XVII ст. в умовах релігійного плюралізму і релігійної толерантності був досягнутий громадянський мир і встановилася загальна атмосфера милосердя.

Фактично будь-яке переконання – релігійне, політичне чи культурне – може призвести до нетерпимості, якщо не залишається жодного сумніву в непогрішності ідей, в які ми віримо, і в хибності тих поглядів, які нами оскаржуються.

Толерантність у відношенні людей, які відрізняються від нас своїми переконаннями і звичками, вимагає розуміння того, що істина не може бути

простою, що вона багатоліка, і що існують інші погляди, здатні пролити світло на ту чи іншу її сторону. Здатність осягати різноманітні аспекти істини або усвідомлювати обмеженість істини, в які ми сьогодні віримо, з'являється завдяки раціональному і терплячому аналізу труднощів, з якими стикається будь-яке пізнання, а також духу релігійної покірності.

Толерантність є найважливішою умовою знаходження компромісів, подолання конфліктів. Нетерпимість веде людство до братської могили, тому проблема толерантності сьогодні досягла міжнародного сенсу. Не випадково Генеральна Асамблея ООН у грудні 1992 року прийняла резолюцію провести рік Організації Об'єднаних Націй присвячений терпимості. 1995 рік було об'явлено як всесвітній рік толерантності.

Адекватне тлумачення толерантності можливо лише в тому випадку, якщо береться до уваги її конкретний зміст. Одна справа – толерантність у структурі міжрелігійних відносин, інша – толерантність в ідеологічній сфері.

Особлива проблема толерантності в структурі наукового мислення. Змішання різних видів ментальності може мати справді трагічні наслідки. Якщо релігії та ідеології дають свої відповіді на питання, які не мають однозначних рішень, то в науці два взаємовиключних відповіді на одне питання представляються несумісними.

Наявність різних типів ментальності і відповідно різних форм толерантності – це та проблема, адекватне рішення якої створює передумови встановлення таких соціальних і політичних відносин у суспільстві, які забезпечують стабільність демократії.

Толерантність як тип індивідуального і суспільного ставлення до соціальних і культурних відмінностей, як терпимість до чужих думок, вірувань і форм поведінки можна розглядати в якості одного з фундаментальних ознак цивілізованості, рівня політичної культури.

Незважаючи на видимість загальної згоди в необхідності культивування толерантності, в сучасному світі йдуть глибинні процеси, що підривають міжнародне співробітництво, породжують гострі міжетнічні та міжцивілізаційні конфлікти. У чому причина посилення нетерпимості, і чи є шлях подолання або пом'якшення протиріч? Не даючи відповідь на ці питання, важко розраховувати на вироблення адекватного стратегічного мислення, що дозволяє визначати орієнтири довгострокової державної (соціальної, культурної, освітньої тощо) політики.

Цим пояснюється необхідність нового осмислення проблеми толерантності та визначення контурів її вирішення стосовно сучасного етапу розвитку суспільства.

Емоційно-декларований принцип толерантності сьогодні нерідко зводиться лише до порушення співчуття до людей іншої етнічної, релігійної приналежності або до виявлення невідповідності тих чи інших загальновизнаних прав людини. Такий емпіричний підхід веде до змішання нетолерантності з різними видами дискримінації.

Толерантність вимагає бачення суспільного життя як позитивного цілого. Розуміння цього цілого і є об'єктивна підстава справжньої толерантності. Толерантність – це не безпринципність, не соціальний еклектицизм; це глибинне розуміння необхідності іншого, відмінностей і особливостей як моментів цілого. Нетолерантність – це ігнорування реальності соціального життя.

Толерантність має свій механізм самореалізації. Член суспільства як цивільний суб'єкт засвідчує свою гідність через визнання гідності іншого і знаходить в цьому підтвердження своєї власної політичної культури.

Політична культура знаходить характер загального розуму, звужену сферу дії дискримінації у міру того як все більше число громадян засвоюють універсальні принципи і визнають їх своїми, що засвідчується конкретними формами їх конструктивної взаємодії.

Проблема толерантності виникає лише тоді, коли члени суспільства починають «бачити» свою універсальну сутність. Будь-яке суспільство, яке не має етнічної, соціальної та культурної однорідності для забезпечення своєї стабільності, потребує толерантності. Ефективність толерантності залежить від того, наскільки її форма відповідає характеру домінуючої свідомості: міфологічної, релігійної, секулярної або науково-суспільної.

Історичний екскурс свідчить, що на перших порах міфологічна свідомість і філософія легко уживаються один з одним. Цей стан можна назвати прихованою толерантністю. Суспільство терпимо ставиться до специфіки філософського мислення, оскільки воно ще не веде до руйнування образів міфологічної свідомості. Пізніше розпад античної толерантності тісно пов'язаний із спробами запобігти руйнуванню духовної і соціальної єдності поліса, громади, у структурі яких вона виникла. Нетерпимість і гоніння інакодумців лише поглибили кризу античного суспільства. Розпадається міфологічна свідомість з її політеїзмом, на цьому ґрунті виростає християнська монотеїстична релігія. Соціальна консолідація зумовила новий тип свідомості, формування якого вимагало толерантності.

Суттєвим аспектом проблеми толерантності стає визначення справжніх механізмів поведінки людини.

Зрушення, що відбуваються в суспільстві докорінно змінюють ієрархію традиційних і модерністських цінностей, які визначали сутність життя.

Критерії високої і низької моралі, істини та омани перестають діяти або оцінюються як суб'єктивні, як результат уподобання залежно від особистих прагнень. Традиційні духовні та соціальні цінності існують у бутті разом з новою іншою інформацією, яка може або представляти інтерес для індивіда, служити стимулом певних форм життя і поведінки або ні. Індивідуальний вибір в системах ціннісних орієнтацій змінює сталу (звичну) систему суспільного життя.

Традиційно толерантність означала терпимість до іншого, готовність співіснувати з ним. Це насамперед стосується відмінностей релігійних, відмінностей у звичаях, традиціях, культурних, естетичних орієнтаціях.

Потім ситуація змінюється радикально. Усі відмінності переносяться в країну і в основний осередок суспільства – сім'ю.

Знищення загальних критеріїв моральності в самосвідомості людини породжує деструктивні наслідки для особистості. Людина з нестійкою соціальною свідомістю, знаходить повну свободу, яка веде до його саморуйнування.

Швидке розширення науково-технічних знань стає все більш значущим чинником в позитивному розвитку суспільства, змінює його якість. Воно переводить проблему толерантності в площину визнання таких цивілізаційних та інших відмінностей, які мають естетичний, психологічний, моральний інтерес. Всі ці відмінності як би збагачують палітру життя людства, без яких вона стала б сірою, монотонною.

Наукова ментальність об'єднує всіх, хто визнає пріоритет об'єктивного знання. Тут толерантність природно випливає з доказовості. Однак у сфері соціальної самосвідомості загальна логіка доказовості перестає діяти: пріоритет тут має ієрархія цінностей.

Так, основою дружби вважається вірність. Немає вірності – немає і справжньої дружби. Навіть тоді, коли проявляють терпимість відносно зради, оскільки вона як би нехарактерна для духу даної людини, а значить, випадкова, то це не означає терпимості відносно зради як такої.

Аналогічним чином існують і інші форми людських відносин, які визначаються постійними принципами, що грають роль критеріїв. Сукупність критеріїв, визнаних суспільством, формує його якість.

Зміна критеріїв соціальних і моральних цінностей, зміна якості товариств формують духовну сутність всесвітньої історії. Ця сутність оформлюється як в найгостріших зіткненнях, так і в процесі взаємної адаптації, запозичень, складних синтезів різних культур.

Очевидно, що толерантність не може бути вічним ідеальним станом людства, що виростає на прекрасному ґрунті загального розуму або морального благородства. Ми не знаємо такого соціального стану, при якому вся маса індивідів або принаймні більшість змагається у прагненні слідувати загальним інтересам, проявити велику широту своєї душі, готовність до самопожертви заради загального блага і згоди.

Для того щоб не стати жертвою чергового самообману, не опинитися в ситуації, при якій помилка стане очевидною, а зробити що-небудь виявиться вже неможливо, необхідно засвоїти деякі прості істини.

Збереження толерантності в її автентичному розумінні виявиться можливим лише в тому випадку, якщо світова спільнота зуміє знайти шляхи нейтралізації монополії сили. Необхідно нову рівновагу в якості реальної підстави толерантності в XXI столітті. Лише в умовах нової рівноваги стане можливим вільне духовне формування і окремої особистості, і народу.

Згідно з визначенням, що дається в Декларації принципів толерантності (підписана 16 листопада 1995 у Парижі 185 державами-членами ЮНЕСКО), толерантність визначається як «повага, прийняття і правильне розуміння

багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності». Це найбільш змістовне визначення передбачає терпиме ставлення до інших національностей, рас, кольору шкіри, статі, сексуальної орієнтації, віку, інвалідності, мови, релігії, політичних або інших думок, національного або соціального походжень, власності та ін.

Толерантність – це цінність і соціальна норма громадянського суспільства, що виявляється у праві всіх громадян бути різними; забезпеченні стійкої гармонії між різними конфесіями, політичними, етнічними та іншими соціальними групами; повазі до різноманітності різних світових культур, цивілізацій і народів; готовності до розуміння і співпраці з людьми, які відрізняються зовнішністю, мовою, переконаннями, звичаями і віруваннями. Толерантність вважається ознакою високого духовного та інтелектуального розвитку людини, групи, суспільства в цілому.

2. Толерантність як основа консолідації громадянського суспільства в Україні

Сьогодні, коли на долю України випали найважчі часи за роки незалежності, акумулювавши всі сили, відстоюючи свої території, захищаючи своїх громадян і свої переконання, – слова терпимість, прийняття, повага набувають зовсім іншого змісту. Для нас, українців, це не просто теорія, це дії і вчинки.

Організація Об'єднаних Націй оголосила 1995 рік роком толерантності. В рамках його проведення державами-членами ЮНЕСКО була прийнята Декларація принципів толерантності, що містить такі визначення цього поняття:

- повага, прийняття та правильне розуміння багатого різноманіття культур, форм самовираження та самовиявлення людської індивідуальності;
- політична й правова потреба;
- активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини.

На початку XXI століття проблема толерантності набула особливої актуальності у зв'язку із процесом глобалізації, що зіштовхує релігійні, національні і етнічні ідентичності різних культур і народів. Формування громадянського суспільства неможливе без відповідного усвідомлення фундаментальних цінностей демократії. Однією з основних таких цінностей є цінність толерантності. Проблема толерантності сьогодні – одна з центральних проблем як глобального, так і національного порядку.

Толерантність – це терпимість до чужих думок, вірувань, поведінки. Це повага або визнання рівності інших, відмова від домінування чи насильства. Інакше кажучи, постійні, цілеспрямовані зусилля для створення такого інформаційного поля, яке б культивувало в людині і суспільстві настанову на самообмеження, злагоду та співробітництво, на емоційну мобілізацію на злагоду культур. Це також визнання легітимності законних

інтересів іншого, що не розходяться з мораллю, і відвертість по відношенню до його досвіду, готовність до діалогу і до розширення власного досвіду у цьому випадку

Існує *типологізація толерантності* за соціальними сферами її буття:

1) гендерна толерантність – неупереджене ставлення до представників іншого полу, неприпустимість апріорного приписування людині недоліків іншого полу, відсутність ідей про перевагу одного полу над іншим;

2) вікова толерантність – неупередженість до апріорних «недоліків» людини, пов'язаних з її віком. Вікова толерантність цілком може поєднуватися із прийнятою у багатьох культурах повагою до осіб похилого віку;

3) освітня толерантність; очевидно, що даний тип толерантності має відношення до побутової сфери і не пов'язаний з обговорюваним питанням, де рівень освіти суб'єктів права є вирішальним чинником;

4) міжнаціональна толерантність – ставлення до представників різних націй, здатність не переносити недоліки і негативні дії окремих представників національності на інших людей, ставитися до будь-якої людини з позиції «презумпції національної невинності»;

5) расова толерантність – відсутність упереджень до представників іншої раси;

6) релігійна толерантність – ставлення до догматів різних конфесій, релігійності з боку віруючих і невіруючих, представників різних конфесіональних груп;

7) географічна толерантність – неупередженість до жителів невеликих або провінційних міст, сіл і інших регіонів з боку столичних жителів і навпаки;

8) міжкласова толерантність – терпиме ставлення до представників різних майнових шарів — багатих до бідних, бідних до багатих;

9) фізіологічна толерантність – ставлення до хворих, інвалідів, фізично неповноцінних, осіб із зовнішніми недоліками і т.д.;

10) політична толерантність – ставлення до діяльності різних партій і об'єднань, висловлювань їх членів і т.д.;

11) сексуально орієнтована толерантність – неупередженість стосовно осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією;

12) маргінальна толерантність (толрантність стосовно маргіналів) – ставлення до бомжів, жебраків, наркоманів, алкоголікв, ув'язнених і т.д.

Види толерантності та інтолерантності за ієрархічним принципом сходження від першого до другого:

а) протекціоністська толерантність – полягає в тому, що суб'єкт толерантності (інститут, організація або індивід) не тільки абсолютно неупереджено ставиться до об'єкта, але й робить усе можливе, щоб допомагати тим організаціям або групам людей, які, на його думку, зазнають інтолерантного ставлення з боку суспільства в цілому або його окремих сегментів; надає квоти для одержання роботи або зарахування у вищий

навчальний заклад представникам певних етнічних меншостей; допомагає людям, які є об'єктами інтолерантних відносин через свої політичні погляди, фізичні недоліки або сексуальну орієнтацію і т.д.; якщо суб'єктом даного типу толерантності виступає індивід, то можна говорити про його високі моральні якості, вищі прояви емпатії, жалю і т.д.; якщо ж суб'єктом протекціоністської толерантності є держава або окремі її інститути, насамперед ті, які розподіляють матеріальні блага, то тут можуть виникнути серйозні дискусії, пов'язані із суперечністю між принципами толерантності і соціальної справедливості;

б) ціннісна толерантність – це система цінностей і зразків поведінки, пов'язана з неухильно твердим слідуванням принципам толерантності; система цінностей повинна включати неупереджене ставлення до представників інших соціально-демографічних груп і готовність прийняття висловлювань і поведінкових актів, відмінних від власних;

в) прихована інтолерантність – суб'єкт розуміє важливість принципів толерантності і небезпеку або моральну неадекватність декларації ідей інтолерантності або інтолерантних дій, але в силу внутрішніх симпатій і антипатій, власних настанов і поглядів ставиться упереджено до представників різних соціально-демографічних груп; його ставлення і висловлення носять явно непублічний характер і не можуть впливати на суспільні настрої і дії;

г) вербальна інтолерантність – суб'єкт вважає за можливе і іноді навіть необхідними публічні висловлення стосовно представників тих або інших соціально-демографічних груп; він вважає неможливим для себе які-небудь публічні дії – насильство, заборони і т.д., але не вважає за необхідне приховувати свої погляди;

д) агресивна поведінкова інтолерантність – суб'єкт вважає виправданим підготовку і здійснення певних дій, спрямованих на заборону, обмеження діяльності або насильство стосовно об'єкта інтолерантності; ці дії пояснюються його розумінням соціальної справедливості, сильним ступенем відчуження від об'єкта, низьким рівнем правової культури; нерідко така поведінка пов'язана з певним рівнем соціалізації або навіть настановами на девіантну або кримінальну поведінку; у тому випадку, коли суб'єктом є інститут, це пов'язано з певною державною політикою тоталітарного суспільства.

Таким чином, толерантність є базовою цінністю відкритого суспільства. Відкритість суспільства своїм власним змінам та інноваціям означає одночасно і відкритість його назовні, іншим культурним нормам і принципам. Тому толерантність, критичне мислення, свобода і відповідальність особистості у відкритому суспільстві пов'язані один з одним, становлять фундамент демократії і створюють умови розвитку, руху суспільства вперед

Застосування терміну «толерантність», як уявляється, зумовлено його сильною, активною формою, правовим, суспільно-політичним, моральним

принциповим характером. Він визначає соціокультурний рівень міжособової і міжгрупової взаємодії. Сімейні, дружні, сусідські, інтимні відносини характеризуються, як правило, терміном «терпимість». Поняття ж «толерантність» в етичній і політичній лексиці включає морально-правовий та державний аспекти. В умовах інтенсивного інтеграційного світового процесу взаємопроникнення різних культур толерантність набуває ознак загальновизнаного державного принципу, яким необхідно керуватися, щоб успішно розвивати конструктивні взаємини між державними, політичними і військовими блоками, організаціями на правових, цивілізованих принципах. Призначення толерантності як правового і державного принципу полягає в юридичній пошані прав людини, їх визначенні як основних прав (особисті права, свободи, політичні, соціальні, культурні) або як фундамент, що визначає державні цілі (свобода, демократія і т.д.)

Необхідно відмітити, що існує поняття про різні *типи толерантності*:

1. Байдушність до існування різних поглядів та практик. Цей тип характеризує ситуацію, коли різні системи поглядів допускаються, при умові, що вони не суперечать загальнолюдським нормам.

2. Повага до іншого, якого я не розумію і з яким я не взаємодію. Цей тип відокремлюють в силу рівноправності культур і відсутності привілейованої системи поглядів і переконань.

3. Терпимість до слабкості інших. Цей тип носить деякий зневажливий контекст. Це збігається з плюралізмом і пов'язане з виділенням привілеїв у системах поглядів та цінностей.

4. Розширення власного досвіду та критичний діалог, що спирається на діалогічність природи розуму.

Як свідчить історія людства і повсякденне життя, буває чисто декларативна толерантність, коли ні відносини, ні дії не відповідають заявам і промова. Можлива і чисто реляційна толерантність, яка не виявляється ні у висловлюваннях, ні в діях. Політична реальність дає часто-густо приклади акційної толерантності, коли, незважаючи на заяви в ЗМІ і навіть вороже ставлення стосовно того чи іншого питання, у політичній практиці держави виявляють толерантність. Спрощене сприйняття толерантності включає одночасно всі види, коли толерантність має місце і у висловлюваннях, і у відносинах, і в діях.

У науковій літературі толерантність розглядається, насамперед, як повага і визнання рівності, відмова від домінування і насильства, визнання багатомірності і різноманіття людської культури, норм поведінки, відмова від зведення цього різноманіття до однаковості чи переваги якої-небудь однієї точки зору. У такій інтерпретації толерантність означає визнання прав іншого, сприйняття іншого як собі рівного, що претендує на розуміння і співчуття, готовність прийняти представників інших народів і культур такими, якими вони є, і взаємодіяти з ними на основі згоди і поваги. Своє практичне вираження вона знаходить у витримці, самовладанні, здатності тривалий час терпіти несприятливі впливи.

Першим міжнародно-правовим документом, в якому розкривається суть толерантності, є проголошена та підписана ЮНЕСКО 16 листопада 1995 р.

В Декларації зафіксовані головні рівні упровадження *принципів толерантності*: особистий, державний, соціальний.

Особливе значення авторами Декларації надається функціонуванню принципів толерантності на рівні держави. Тут толерантність означає дотримання неупередженого законодавства, правопорядку і судово-процесуальних та адміністративних норм. Крім того, толерантність також вимагає надання кожній людині можливостей для економічного і соціального розвитку без будь-якої дискримінації. В Декларації запропоновані і шляхи досягнення поставлених перед державою завдань. Це:

- ратифікація і виконання існуючих міжнародних конвенцій про права людини;

- розробка законодавства, здатного забезпечити в суспільстві рівноправні підходи і рівність можливостей для всіх груп і окремих людей.

Культура толерантності – багатозначне поняття і йому, як і феномену культури, не просто дати вичерпне визначення. У культурі толерантності є дві константи, на основі яких її можна класифікувати:

- 1) як набутий досвід лояльної взаємодії спільнот з будь-якою інакшістю (константа «результат»);

- 2) як поточну діяльність – взаємодія спільнот на основі терпимості до будь-якої інакшості (константа «процес»).

Толерантність як «досвід-результат» і як «діяльність-процес» перебувають у діалектичному зв'язку: одне доповнює інше, одне «підказує» іншому, «як краще» і «що краще».

Як основні види толерантності доцільно визначити толерантність політичну, релігійну, економічну, правову.

Політична толерантність передбачає, що ми у достатній мірі довіряємо нашим політичним опонентам, щоб дозволити їм організуватися, провести виборчу кампанію і сформувати уряд. Політична толерантність – найскладніше поняття. Толерантність у політиці скоріше віртуальний, бажаний стан, ніж реальний, і навряд чи толерантність є складовою формули влади. Політика – це боротьба за чужі ресурси і сфери впливу. Експансія такого роду і толерантність навряд чи можуть бути сумісними. Для політичних дій характерна дистанція між прихованим від суспільства і показаним йому, між словом і ділом. Якщо демократичні процеси пов'язані із зростанням ролі громадянського суспільства і формуванням цивілізованої опозиції, такого роду дистанція природнім образом скорочується, і шанси толерантної політики зростають.

Під *релігійною толерантністю* чи віротерпимістю розуміється як рівне ставлення держави до всіх релігій і віросповідань, так і толерантність, що існує у міжрелігійних і міжконфесійних відносинах. Саме релігійні та конфесійні суперечки лежать в основі більшості самих страшних світових

конфліктів минулого та сьогодення. Тому важливим завданням є пошук потенційної можливості суміщення ментальних компонентів віри, поступового фокусування на все більш етичних пріоритетах. Необхідно постійно шукати технології, які дозволять, спираючись на позитивне, що об'єднує народи та конфесії, знаходити шляхи до мирного співіснування.

Економічна свобода передбачає толерантність до конкуруючих економічних інтересів, від держави вимагається забезпечення рівних прав суб'єктів господарювання.

Правова толерантність проявляється в юридичній поведінці. Поведінка у дусі толерантності суб'єктів юридичної діяльності сприятиме вирішенню найбільш актуального завдання сучасності, від якого залежить подальший розвиток людства, – переходу від психології протистояння, підозрілості і насильства до культури миру, довіри, зміцнення національної і міжнародної стабільності, миру і безпеки невоєнними, гуманними методами. Реалізація цього завдання вимагає активних дій міжнародного співтовариства з метою формування психології толерантності і виховання в її дусі. Пошук оптимальних шляхів вирішення багатогранної проблеми толерантності повинен вестися одночасно на двох рівнях: індивідуальному і суспільному з урахуванням тісної взаємодії двох показників:

- зовнішнього (формальний показник толерантності), що стосується процедури і характеру спілкування: напрацювання технології толерантної поведінки, розробки правової бази, етикету тощо;

- внутрішнього, індивідуального, пов'язаного з ідеєю інтерсуб'єктивності (матеріально-психологічний показник толерантності), готовністю до діалогу, відвертістю тощо. Багато дослідників виділяють різні типи толерантності.

Одним із найбільш поширених типів толерантності є *міжнаціональна толерантність*. Міжнаціональна толерантність – системна сукупність психологічних настанов, відчуттів, певного набору знань і суспільно-правових норм (виражених через закон або традиції), а також світоглядно-поведінкових орієнтацій, які припускають терпиме або прийнятне ставлення представників якої-небудь однієї національності (зокрема, на особистому рівні) до інших інонаціональних явищ (мови, культури, звичаїв, норм поведінки тощо).

В українському розумінні міжнаціональна толерантність не може бути зведена тільки до єдиного акту і лише терпимого. По-перше, міжнаціональна толерантність є процесом, що постійно розвивається, який власне включає емоційно-психічні норми, відчуття по відношенню до інших національностей, широкий набір знань, інформаційних уявлень про інші культури, мови і, нарешті, власне поведінкові настанови, світоглядні погляди стосовно інонаціонального. По-друге, міжнаціональна толерантність як явище є набагато ширшим, ніж просто терпиме ставлення. Не випадково для позначення цього феномена був обраний термін іноземного, у даному випадку латинського, походження. Тим самим, найімовірніше, зазначається,

що сенс поняття толерантності містить поряд із просто терпимим ставленням принципи загальнолюдської моралі, що проявляються у пошані і обов'язковому дотриманні прав всіх народів світу; в усвідомленні єдності і загального взаємозв'язку різних етнокультур, в широких знаннях про мови, культури і походження різних народів, особливо тих, з якими відбувається безпосередній контакт; у неприйнятті воєн, анексії та інших форм насильства у відносинах між національностями; у вирішенні міжнаціональних проблем на основі балансу інтересів.

На міжнародному рівні до толерантності належить взаємна пошана різних культур і традицій. Наприклад, було б неправомірним стилізувати під європейські культури або американський спосіб життя весь розвиток цивілізації і девальвувати всі форми, що відхиляються, скажімо, від європейських, оголошувати їх примітивними, варварськими і нерозвиненими.

Визнання самоцінності інших культур полегшується, якщо увага спрямована не тільки на розділяючу основу, але й на об'єднуючий фактор, на загальнолюдські позиції: готовність допомагати, нести цивілізованість і чесність, словом те, що не лише на християнському Заході, але й у різних суспільствах в різних епохах завжди визнавалося як етичні цінності.

У контексті європейського мислення толерантність – це не лише необхідна складова сучасної культури, але й універсальна цінність людства. Тоді як в Україні робляться спроби досягнути семантичне поле латинського «tolerantia» і виробити відповідне відношення, воно в суспільстві вже впевнено пускає паростки. Тобто запропонована рефлексія стосується не чистої ідеї, а реакції на поступово виникаючу нову ціннісну реальність, якщо не більше – на нове світовідчуття.

3. Напрямки державної політики підвищення рівня толерантності в Україні

1. *У сфері державного управління.* З метою вироблення гнучкості державної політики щодо політики сприяння високому рівню толерантності та попередження всіх форм міжетнічної нетерпимості існує системний моніторинг основних джерел, тенденцій виявів нетерпимості в Україні. Розроблено комплекс заходів сприяння високому рівню толерантності в українському суспільстві та протидії всім формам ксенофобії, нетерпимості, екстремізму. Такі заходи може містити, зокрема, Концепція етнонаціональної політики в Україні. Зокрема, розроблена та діє програма розвитку національних меншин Херсонської, Миколаївської області; щороку затверджується План заходів із протидії проявам ксенофобії, расової та етнічної дискримінації в українському суспільстві. Правоохоронні органи підсилюють контроль за виконанням законів щодо дискримінації, нетерпимості та насильства за расовою й етнічною приналежністю.

2. *У сфері культури та освіти.* Набуття високого рівня толерантності є складовою та стратегічним пріоритетом державної культурної та освітньої політики. Концептуальною основою поряд з визнанням цінності культурної

багатоманітності української політичної нації стало попередження культурної виключності, налагодження конструктивного міжкультурного діалогу та взаємодії усіх етнокультурних груп в українському суспільстві. Державна політика у сфері міжкультурної взаємодії сприяє культурному розмаїттю, спрямовується на забезпечення вільного розвитку культур національних меншин та регіональної субкультурної багатоманітності; визнає унікальність та самобутність кожної етнокультурної групи, забезпечує реалізацію етнокультурних прав національних меншин та їхню повноцінну участь у національному культурному процесі.

Розвиток освіти відбиває знання і розуміння культури інших народів та сприяє вихованню таких якостей, як взаємоповага, солідарність, толерантність ще на рівні початкової освіти.

3. У розвитку співпраці з міжнародними та громадськими організаціями. Важливе значення має вивчення міжнародного досвіду, подальша адаптація вітчизняного законодавства до норм міжнародного права, співпраця з міжнародними організаціями у питаннях попередження та подолання конфліктів на етнонаціональному ґрунті. Зокрема доцільним є врахування досвіду Європейського Союзу, ОБСЄ, ООН.

Для стабілізації міжетнічних відносин і запобігання етнічним конфліктам органи державної влади активно розвивають співпрацю з громадськими організаціями національних меншин, які мають стати основним партнером держави у толерантизації міжетнічних стосунків.

4. В інформаційній сфері. Підвищення позитивного впливу засобів масової інформації на формування колективної свідомості, зокрема на утвердження у суспільстві об'єднувальних цінностей, побудованих на пріоритеті громадянських засад і прав людини. Ефективним засобом популяризації ідей толерантності та міжетнічного розуміння є соціальна реклама. Органи регулювання національного телерадіопростору намагаються створити сприятливі умови для її розміщення в ефірі, а також ефективно реагувати на інформаційні приводи, які є джерелом провокування міжетнічних конфліктів та підвищення ризиків їх виникнення.

В Україні державна політика сприяння високому рівню толерантності спирається на достатньо широку політико-правову основу. Проте, в українському суспільстві на жаль ще залишається рівень психологічної відокремленості, національної ізоляції певних етнокультурних груп, ксенофобії, через інформаційні ресурси Інтернету тиражуються етнічні стереотипи.

Зниження рівня толерантності може негативно вплинути на міжнародний імідж України, як європейської правової демократичної держави. Можливе створення потенційної загрози мирному співіснуванню численних етнічних груп та національних меншин, що перешкоджає національній консолідації та єдності країни, становленню громадянського суспільства та розвитку української політичної нації.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО. ДЕРЖАВА. ОСОБИСТІСТЬ

Тема 13. ДЕРЖАВА ЯК ПОЛІТИЧНО ОРГАНІЗОВАНЕ СУСПІЛЬСТВО

1. Поняття і ознаки держави.
2. Види форм правління, державного устрою та державного правового режиму (форм держави).
3. Функції держави.
4. Державний устрій України.
5. Народовладдя в Україні та форми його здійснення.

1. Поняття і ознаки держави

У спеціальній літературі розробляється чимало визначень поняття держави, котрі відбивають такі його аспекти:

- держава як організація політичної влади;
- держава як апарат влади;
- держава як політична організація всього суспільства.

Кожний із зазначених аспектів заслуговує на увагу. Дійсно, розуміння держави як організації політичної влади підкреслює, що серед інших суб'єктів політичної системи вона виділяється особливими якостями, є офіційною формою організації влади, причому одноособовою організацією політичної влади, яка управляє усім суспільством. Водночас політична влада – одна із ознак держави. Тому недоцільно зводити до неї поняття держави.

Із зовнішнього боку держава виступає як механізм здійснення влади і управління суспільством, як апарат влади. Розгляд держави через безпосереднє втілення політичної влади в апараті, системі органів – також не розкриває повністю її поняття. У разі такого розгляду не враховується діяльність системи органів місцевого самоврядування та інших.

Держава є особливою політичною реальністю. Розкриваючи зміст поняття держави, слід підвести її під таке родове поняття, до політична організація. Якщо державу до середини XIX ст. можна визначати як політичну організацію панівного класу, то пізніше, й особливо сучасна, **держава** – це політична організація всього суспільства. Держава стає не просто владою, що спирається на примус, а цілісною організацією суспільства, яка виражає і охороняє індивідуальні, групові і суспільні інтереси, забезпечує організованість у країні на підґрунті економічних і духовних чинників, реалізує головне, що надає людям цивілізація, – народовладдя, економічну свободу, свободу автономної особи.

Визначити загальне поняття держави, яке б відбивало всі без винятку ознаки і властивості, характерні для кожного з її періодів у минулому, дійсному і майбутньому, неможливо. Водночас будь-яка держава має набір

таких універсальних ознак, що виявляються на всіх етапах її розвитку. Такими ознаками є територія, населення, влада.

Держава – суверенна політико-територіальна організація суспільства, що володіє владою, яка здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм, що забезпечують захист і узгодження суспільних, групових, індивідуальних інтересів зі спіранням, у разі потреби, на легальний примус.

Загальні ознаки держави.

Держава – єдина політична організація, яка:

1) охоплює усе населення країни в просторових межах. Територія – матеріальна основа існування держави. Сама територія не породжує держави. Вона лише створює простір, у межах якого держава простирає свою владу на населення, що мешкає тут. Територіальна ознака породжує громадянство – юридичний зв'язок особи з даною державою, який виражається у взаємних правах і обов'язках. Громадянин держави набуває: а) обов'язок підкорятися державно-владним велінням; б) право на заступництво і захист держави;

2) має спеціальний апарат управління – систему державних органів, що складаються з особливого розряду осіб, професіоналів з управління;

3) має у своєму розпорядженні апарат легального примусу: збройні сили, установи і заклади примусового характеру (армія, поліція, тюремні і виправно-трудові установи);

4) в особі компетентних органів видає загальнообов'язкові юридичні норми, забезпечує їх реалізацію, тобто держава організує громадське життя на правових засадах, виступаючи, таким чином, як арбітр, що узгоджує індивідуальні, групові і суспільні інтереси. Вона забезпечує і захищає права своїх громадян, а також інших людей, що перебувають на її території. Без права, законодавства держава не в змозі ефективно керувати суспільством, забезпечувати здійснення прийнятих нею рішень;

5) має єдину грошову систему;

6) має офіційну систему оподаткування і фінансового контролю;

7) має суверенітет;

8) має формальні реквізити – офіційні символи: прапор, герб, гімн.

Слід зважити на те, що держава може бути світською і теократичною. Більшість держав світу – світські, тобто такі, в яких розмежовані сфери дії церкви і держави (церква відокремлена від держави). У теократичних державах влада належить церковній ієрархії (Монголія до 1921 р., сучасний Ватикан).

2. Види форм правління, державного устрою та державного правового режиму (форм держави)

Форма держави – порядок (спосіб) організації та здійснення державної влади в країні.

Структура форми держави – стійка єдність елементів, їх зв'язків, цілісності, зв'язків елементів із цілим. Вона включає три взаємозалежних

елементи: форму державного правління, форму державного устрою, форму політичного (державного) режиму.

Протягом історії виникали різні види монархій:

1) східна деспотія, заснована на азіатському засобі провадження;

2) антична (рабовласницька);

3) феодальна:

– ранньофеодальна – характеризується великим ступенем децентралізації,

– станова-представницька – влада монарха поєднується із наявністю станово-представницького органу (Іспанія – кортеси, Франція – генеральні штати, Англія – парламент);

– абсолютна, конституційна.

Президентська республіка характеризується насамперед вагомою роллю глави держави в державному механізмі. Президент зазвичай обирається незалежно від парламенту (прямим чи не прямим голосуванням) і поєднує повноваження глави держави і глави уряду. Уряд, як правило, слабо впливає на парламент, не залежить від парламенту (парламент не може проголосити недовіру уряду або достроково припинити його повноваження).

Пост прем'єр-міністра або відсутній, або відіграє допоміжну-координаційну роль (так званий «адміністративний» прем'єр у деяких країнах «третього світу»). Президент здатний відстоювати інтереси виконавчої влади завдяки своєму високому статусу (здійснювати активну виконавчу політику, використовувати право на видання виконавчих актів, ініціювати створення законів, використовувати право вето на прийняття законів, застосовувати багатоманітні засоби впливу на законодавчу владу) із метою досягнення балансу влад.

Президентом у цих державах стає, як правило, лідер партії, що перемогла на президентських виборах, із числа членів якої найчастіше й формується уряд. «Класичною» моделлю президентської республіки є США.

Президент у парламентських республіках, на відміну від глави держави в президентських республіках, зазвичай не має у своєму розпорядженні реальної виконавчої влади, і його правовий статус значною мірою нагадує статус монарха в парламентській монархії. Повноваження глави держави, за винятком суто церемоніальних (представницьких), тут зазвичай здійснюються за згодою і з ініціативи уряду, створеного на парламентській основі.

Якщо в президентських республіках глава держави формує уряд за своїм розсудом, незалежно від розстановки сил у парламенті, то в парламентських республіках глава держави най частіше може призначити такий уряд, який має підтримку парламентської більшості. Члени уряду є одночасно і членами парламенту, тобто склад уряду відбиває реальну розстановку сил у парламенті, що дозволяє уряду впливати на прийняття парламентських рішень. Пост прем'єр-міністра, як правило, автоматично займає лідер партії (блока партій), яка перемогла на виборах. Існує

парламентська відповідальність уряду, що найчастіше носить солідарний характер – недовіра одному члену кабінету спричиняє відставку всього уряду. Замість виходу у відставку уряд може зажадати розпуску парламенту і призначення нових виборів. Функція глави держави відокремлена від функції глави уряду.

Президент у змішаній республіці, яка поєднує у собі елементи президентської і парламентської республіканських форм правління, є верховним головнокомандувачем, як у президентській республіці, проте не у всіх країнах наділений повноваженнями глави виконавчої влади, нерідко поділяє її з прем'єр-міністром. Відсутня посада віце-президента, як і в парламентській республіці.

Наприклад, в Україні немає посади віце-президента, яка є у Швейцарії. Президент України має право достроково розпустити парламент, а депутати парламенту не можуть бути членами Кабінету Міністрів, і навпаки. У ряді змішаних республік президент не має права законодавчої ініціативи, в Україні – наділений цим правом.

Форма державного устрою

Унітарна держава: проста єдина держава, частинами якої є адміністративно-територіальні одиниці, що не мають суверенних прав.

Федерація: складова союзна держава, частинами якої є державні утворення, що мають суверенні права.

Основні ознаки унітарної держави (Україна, Болгарія, Польща, Франція, Велика Британія, Італія, Швеція, Норвегія, Фінляндія, Греція, Іспанія, Нідерланди, Португалія, Камбоджа, Лаос, Таїланд, Японія, Китай та ін.):

- 1) єдина конституція (конституції прийняті в більшості країн світу);
- 2) єдина система вищих органів державної влади – глава держави, уряд, парламент, юрисдикція яких поширюється на територію усієї країни;
- 3) єдине громадянство і єдина державна символіка;
- 4) єдина система законодавства і єдина судова система;
- 5) адміністративно-територіальні одиниці не можуть мати будь-яку політичну самостійність;

6) в міжнародних відносинах виступає одноособово. Частини унітарної держави мають різні назви: в Україні – області, у Польщі – воєводства, в Англії - графства, в Італії – провінції.

Основні ознаки федерації (США, Росія, Австрія, Швейцарія, Німеччина, Канада, Мексика, Бразилія, Аргентина, Венесуела, Індія, Малайзія, Австралія та ін. – разом у світі існують 24 федеративні держави. На шляху до федерації, здійснюваної з 1988 р. у три етапи, перебуває Бельгія):

1) наявність єдиної території, яка у політико-адміністративному відношенні не є одне ціле, а складається із територій – суб'єктів федерації, що мають власний адміністративно-територіальний поділ;

2) наявність загальної конституції федерації і конституцій і суб'єктів, тобто наділення суб'єктів федерації установчою владою;

3) наявність системи законодавства усієї федерації і системи законодавства її суб'єктів, тобто наділення суб'єктів федерації в межах установленної для них компетенції правом видання законодавчих актів, які діють лише на території суб'єкта федерації і мають відповідати союзному законодавству;

4) наявність федерального двопалатного парламенту і парламентів суб'єктів федерації, федерального уряду і самостійних органів управління суб'єктів федерації;

5) наявність громадянства як усієї федерації, так і її суб'єктів; у ряді федерацій допускається подвійне громадянство (ФРН, Австрія);

6) можливість суб'єктів федерації мати власну правову і судову системи (США);

7) наявність загально федеральної податкової і грошової системи;

8) суб'єкти федерації не мають суверенітету і не є суб'єктами міжнародного права, проте в договірних міжнародних відносинах може виступати як федерація в цілому, так і кожен із її суб'єктів.

Конфедерація – тимчасовий союз суверенних держав, які об'єдналися для досягнення певних цілей і спільно здійснюють низку напрямків державної діяльності (оборона країни, зовнішня торгівля, митна справа, грошово-кредитна система тощо) при збереженні в інших питаннях повної самостійності.

Основні ознаки конфедерації (через етап конфедерації пройшли США, Нідерланди, Швейцарія, остання конфедерація - Сенегамбія, 1981-1989 рр.):

1) відсутність спільної для всієї конфедерації єдиної території і державного кордону;

2) відсутність загальних законодавчих органів і системи управління;

3) відсутність загальних для всієї конфедерації конституції, системи законодавства, громадянства, судової та фінансової систем;

4) відсутність суверенітету конфедерації, збереження суверенітету і міжнародно-правового статусу учасників конфедерації;

5) наявність загального конфедеративного органу, що скла дається з делегатів суверенних держав;

6) рішення загальних конфедеративних органів, прийняте за принципом консенсусу; у разі незгоди з ним членів конфедерації не є обов'язковим і не спричиняє ніяких санкцій (право нуліфікації, тобто відхилення);

7) наявність права виходу зі складу конфедерації у кожного з її суб'єктів.

Основою для кваліфікації державних (політичних) режимів слугує:

- ступінь розвиненості політичної демократії;
- реальний політико-правовий статус людини.

З урахуванням цих критеріїв сучасні державні (політичні) режими поділяються на види: демократичні і антидемократичні. Існують також перехідні режими. Демократичний режим характерний для правової держави.

Його способи і методи здійснення державної влади реально забезпечують вільний розвиток людини; участь у здійсненні державної влади; свободу в економічній діяльності; захищеність прав і законних інтересів; врахування інтересів більшості і меншостей (меншин); легальна дія опозиційних партій; формування уряду тими партіями, що перемогли на відповідних виборах; домінування переконання, узгодження, компромісу; виборність і змінюваність центральних і місцевих органів державної влади тощо.

При антидемократичному режимі відбувається потоптання прав і свобод людини, придушення опозиції, не виключається скасування представницького вищого органу (парламенту) або перетворення його на маріонеткову установу, формування уряду армією, що захопила владу, і т. ін.

Тоталітарний режим – крайня форма антидемократичного режиму. Характеризується повним пануванням держави над людиною і суспільством; одержавленням усіх легальних громадських організацій; не обмеженими законом і законом не підвладними повноваженнями влад; заборонаю демократичних організацій; фактичною ліквідацією формально проголошених конституційних прав і свобод; усепроникаючим контролем за діяльністю громадян і громадських організацій; політичною цензурою; відсутністю гласності; войовничою тотальною нетерпимістю до усіх, хто мислить інакше, ніж диктують правляча партія та її ідеологія; репресіями відносно опозиції та інакомислячих; мілітаризацією суспільного життя; прагненням до зовнішньої експансії.

Ідеологія тоталітарних режимів завжди є революційною (або псевдореволюційною).

Авторитарний режим не є настільки різким у крайніх, реакційних проявах, як тоталітарний режим. Він поєднує в собі риси тоталітарного і демократичного режимів. Як і демократичний режим, він зберігає автономію особи і суспільства в сферах, що не належать до політики; не намагається радикально перебудувати суспільство на ідеологічних засадах; допускає економічний, соціальний, культурний, а частково й ідеологічний плюралізм; не прагне ввести планове управління економікою і встановити загальний контроль за населенням, обмежується жорстким політичним контролем; може ґрунтуватися на праві, моральних засадах.

3. Функції держави

Функції держави не можна ототожнювати з метою та завданнями держави.

Мета держави – це те, до чого прагне держава, здійснюючи свою діяльність.

Завдання держави доцільно розглядати як засоби досягнення мети.

Розрізняють *стратегічні* та *тактичні* завдання.

Стратегічні завдання – це завдання-ідеали, які є кінцевим результатом розвитку держави, а *тактичні завдання* – це завдання-засоби, що діють протягом певного історичного проміжку часу.

Стратегічні завдання за сферами дії розподіляють на такі різновиди: політичні, які відповідають за організацію та функціонування політико-правової сфери; *економічні* – стосуються організації господарського життя країни; *соціальні* – характеризують становище соціальних груп; *національні* – аналізують взаємовідносини націй та народностей всередині країни; *міжнародні* – висвітлюють зв'язки держави з іншими країнами; *ідеологічні* – вирішують питання ідейних позицій, які властиві для держави.

Тактичними завданнями держави є: деструктивні завдання, які спрямовані на усунення старого суспільства; конструктивні – спрямовані на створення нових суспільних відносин, нового суспільства; стабілізуючі, які передбачають збереження існуючих суспільних відносин та досягнення їх стійкого стану.

Звідси слідує, що мета та завдання держави визначають її функції.

Вся функціональна діяльність держави направлена на досягнення глобальної мети: забезпечення виживання людини як біологічного і соціального виду.

Таким чином, *функції держави* – це основні напрями діяльності, в яких виражається і конкретизується її класова або загальносоціальна сутність, виражаються потреби та інтереси на відповідному етапі розвитку.

У зв'язку з тим, що держава здійснює цілий ряд функцій. Найбільш часто зустрічаються спроби класифікувати функції держави залежно від того, в якій сфері – внутрішньодержавній або міжнародній вони здійснюються. Таким чином функції держави поділяються на:

Основні – здійснюються протягом всього терміну її існування, без яких розвиток та існування держави неможливий:

- економічна;
- політична;
- правоохоронна;
- гуманітарна;
- інформаційна;
- охорони здоров'я населення;
- оборонна та ін.

Додаткові (неосновні) – напрями діяльності держави, які є складовими основних функцій і завдяки яким вони реалізуються.

Основні функції держави поділяються:

За територіальною спрямованістю:

– внутрішні функції, реалізація яких здійснюється всередині країни і які забезпечують внутрішню політику держави:

- економічна;
- політична;
- соціальна;
- екологічна;
- гуманітарна;
- правоохоронна та ін.

Зовнішні функції, реалізація яких здійснюється на міжнародній арені, які забезпечують зовнішню політику держави:

- дипломатична, пов'язана із встановленням і підтриманням відносин з іноземними державами;
- міжнародного співробітництва у різних сферах;
- природоохоронна;
- підтримання міжнародного правопорядку;
- захист держави від зовнішніх посягань та ін.

За сферою суспільного життя:

- ***економічні функції:***
- захист різних форм власності;
- розвиток виробництва;
- створення умов для забезпечення прав громадян на підприємницьку діяльність;
- розпорядження об'єктами державної власності та ін.;
- ***політичні функції:***
- розробка внутрішньої політики держави;
- створення умов для розвитку демократії;
- забезпечення прав громадян на вільну, в тому числі опозиційну політичну діяльність;
- охорона і захист конституційного ладу та ін.;
- гуманітарні функції наук великого сейму;
- розвиток науки і культури;
- забезпечення освіти та виховання населення;
- розвиток національної самосвідомості народу;
- охорона культурної спадщини та ін.;
- ***соціальні функції:***
- забезпечення соціального захисту громадян;
- створення системи загальнодержавного та недержавного соціального страхування;
- створення мережі спеціальних закладів для догляду за непрацездатними;
- створення умов для забезпечення громадян, які потребують соціального захисту, житлом та ін.;
- *За часом виникнення: постійні*, які реалізуються державою на всіх етапах існування (основні функції) ***тимчасові***, які реалізуються в певних умовах. Так, у разі стихійного лиха чи техногенної катастрофи держава вживає заходів по ліквідації негативних наслідків, що виникли, допомагає постраждалим та інше. Але здійснення такої функції припиняється після усунення відповідного явища і досягнення поставленої мети (компенсація матеріальних та (або) моральних збитків, заподіяних техногенним чи стихійним явищами тощо).

Держава для реалізації своїх функцій використовує різні *форми діяльності*:

– *правотворчу* – створює необхідні закони і підзаконні нормативні акти, що регулюють суспільні відносини у різних сферах;

– *організаційну (виконавчу)* – забезпечує виконання приписів нормативно-правових актів;

– *правоохоронна* – за допомогою спеціальних правоохоронних органів забезпечує законність і правопорядок в народному господарстві та інших відносинах;

– *правозастосовчу* – шляхом видання компетентними органами актів застосування права, які є обов'язковими для виконання адресатами;

– *контрольно-наглядову*, за допомогою якої здійснюється нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма суб'єктами. Цю форму забезпечують органи Антимонопольного комітету та його регіональних відділень, Контрольно-ревізійної служби, прокуратури, органів галузевого нагляду та ін.

Згідно з Конституцією України утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

4. Державний устрій України

Державний устрій (англ. *Forms of government*) – територіальна або національно-територіальна організація держави, що характеризує просторову організацію влади та державне самовизначення населення (нації), що на ній проживає. Тобто спосіб поділу держави на певні складові частини та розподіл влади між ними. Державний устрій кожної країни зумовлюється її суспільно-політичним ладом. Він відбиває правове становище як держави в цілому, так її окремих складових частин, взаємовідносини між ними. Державний устрій визначає:

– принцип поділу території держави на складові елементи;

– спосіб організації населення на певній території;

– рівень врахування інтересів національних меншин шляхом надання територіям їхнього проживання певних повноважень щодо територіального самоврядування;

– наявність або відсутність у складових держави ознак політичної самостійності та державності;

– взаємовідносини між різними рівнями державних органів влади.

Україна – унітарна, суверенна і незалежна, демократична, соціальна і правова держава, парламентсько-президентська республіка. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Виконавча влада в країні належить Кабінетові Міністрів, а законодавча – парламенту (Верховній Раді України). Найвищим органом судової влади в Україні є Верховний Суд. Можливість впливати на роботу усіх трьох гілок влади: виконавчої, законодавчої та

судової, має Президент України – згідно з Конституцією він зобов'язаний припиняти будь-які їх дії, що порушують основний Закон України.

Невдовзі після проголошення незалежності України, внаслідок референдуму 1991 р., в Україні була створена парламентська комісія з підготовки нової конституції. 28 червня 1996 р., з прийняттям нової демократичної конституції була запроваджена багатопартійна політична система (плюралізм) і законодавчо задекларовані основні права і свободи громадян України, а також права національних меншин країни.

Різним етнічним групам України гарантується право на отримання освіти рідною мовою, на розвиток культурного життя, а також на підтримку та вживання національних мов в повсякденному житті. Згідно з Конституцією, державною мовою України є українська. В Криму та деяких регіонах Східної України в повсякденному житті і в офіційному користуванні переважає російська мова.

Конституція гарантує також свободу віросповідань – релігійні об'єднання повинні реєструватися в органах місцевої та центральної влади. Свобода слова також гарантована Конституцією.

Законодавча влада

Законодавча влада – одна з гілок державної влади, головним призначенням якої є здійснення державної влади шляхом законотворення. Структурно є сукупністю повноважень щодо прийняття законів та інших нормативно-правових актів, а також сукупністю організаційних форм реалізації цих повноважень.

Відповідно до теорії поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, як одного з принципів правової держави, законодавча влада є однією з самостійних гілок влади, специфіка якої полягає в тому, що прийняті парламентом закони мають вищу юридичну силу, ніж нормативні чи інші акти других гілок влади. Здійснення виконавчої і судової влади має відбуватись виключно в межах закону.

Відповідно до ст. 6 Конституції України, державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.

Верховна Рада України складається з 450 депутатів, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 5 років. За станом на 16.11.2021 р. їх чисельність складає – 422. До 2006 року половина членів були обиралися за пропорційною системою, а інша половина від одномандатних округів. Починаючи з парламентських виборів 2006 р., всі 450 членів Верховної Ради були обрані за партійними списками пропорційного представництва. Верховна Рада ратифікує міжнародні угоди і затверджує бюджет.

В Україні існує велика кількість політичних партій. Однак більшість з них малочисельні та малопопулярні у широких верствах суспільства і не

спроможні самотійно виграти вибори. Тому, з метою отримання більшої кількості голосів у парламентських виборах, дрібні партії часто об'єднуються у виборні блоки.

Законодавча влада посідає особливе місце в системі органів публічної влади. Вона визначає організацію та функціонування виконавчої та судової влади і в такий спосіб відіграє свою орієнтовну роль стосовно цих гілок державної влади. У відносинах з іншими гілками державної влади, а також для визначення ролі законодавчої влади в суспільстві важливе значення має реальна, тобто фактична сила законодавчої влади. Зазвичай вважають, що в сучасних умовах у демократичних державах законодавча влада – це сильна влада. Вона іноді приймає закони (поправки до них) усупереч волі уряду (наприклад, один із останніх законів про соціальні стандарти) або глави держави. Вона здійснює дієвий контроль стосовно виконавчої влади. Дієвою формою контролю є робота слідчих комісій, звіти уряду та інших посадових осіб тощо.

Виконавча влада

Кабінет Міністрів України (КМУ) є вищим органом у системі органів виконавчої влади в Україні. До інших органів виконавчої влади, що підпорядковані КМУ, відносяться міністерства, державні служби, державні агентства, державні інспекції, інші центральні органи виконавчої влади, а також місцеві державні адміністрації.

Судова влада

Судова влада – це система створених згідно з законом органів, наділених виключними повноваженнями по розгляду юридично значущих справ, із застосуванням спеціальної процедури.

Державна влада – це публічно-політичні відносини панування і підкорення між суб'єктами, що спираються на державний примус.

Державна влада є різновидом соціальної влади і завжди є політичною по суті.

Державна влада в інституціональному розумінні – це система структур, органів, установ, які реалізують функції держави.

Державна влада в процесуальному розумінні – це цілеспрямована управлінська діяльність усіх органів держави, направлена на упорядкування, організацію життя, забезпечення стабільності і розвитку суспільства на підставі конституції та законів.

Державна влада здійснює управління суспільством від імені народу на всій території держави за допомогою державного апарату, видання та доведення до реалізації загальнообов'язкових правових норм та представляє державу у зовнішніх відносинах.

5. Народовладдя в Україні та форми його здійснення

Народовладдя – приналежність усієї повноти суспільної влади, зокрема державної, народу; вільне здійснення цієї влади народом відповідно

до його суверенної волі в інтересах як усього суспільства, так і кожної людини та громадянина.

Народовладдя в Україні здійснюють у 2-х формах: прямої (безпосередньої) демократії, коли народ виражає свою волю у визнач. Конституцією та законами процесуал. нормах, і представн. демократії – через представників, яких народ обирає до органів державної влади та місцевого самоврядування. До інститутів безпосередньої демократії, що забезпечують прийняття державного рішення прямим волевиявленням народу, відносять *референдум*, обговорення проектів нормативних актів, участь у виборах органів державної влади, загальні збори громадян, звіти депутатів і виконавчих органів перед громадянами. Представницька демократія – засіб реалізації волі народу через обраних ним представників до органів влади.

Механізм народовладдя ґрунтується на організаційному поєднанні та взаємодії 2-х факторів: активної і цілеспрямованої діяльності органів влади щодо формування політики залучення громадян до процесу прийняття рішень, її нормативно-правового забезпечення; готовності та здатності населення, інститутів громадянського суспільства брати безпосередню участь у вирішенні державних і місцевих справ.

Функції народовладдя: установча – участь народу в процесі формування органів держ. влади та місц. самоврядування (її реалізують через вибори, загальні збори за місцем проживання тощо); правотворча – прийняття, зміна або ж скасування безпосередньо народом Конституції, законів та ін. нормативно-правових актів (через проведення всеукраїнських і місцевих референдумів, народну правотворчу ініціативу, місцеві ініціативи, загальні збори громадян тощо); контрольна – інформування народу про дії делегованої влади, з'ясування реального ступеня довіри до органів державної влади та місцевого самоврядування (втілюють у життя шляхом референдумів, громадських слухань, розгляду звернень громадян, відкликання депутатів, проведення загальних зборів громадян за місцем проживання); охоронна – захист народом своєї влади та конституційного ладу (мирні форми безпосереднього народовладдя – референдуми, мітинги, демонстрації тощо; немирні – акції громадянської непокори, голодування, пікетування, політичні страйки, протести, повстання, революції); консультативна – з'ясування органами державної влади та місцевого самоврядування думки громад стосовно суспільно важливих рішень, проблем, проектів (основні форми практичного здійснення – всенародні і регіональні обговорення, консультативні референдуми, опитування громадської думки, громадські слухання тощо). Рівень народовладдя (реалізує ступінь впливу процедур волевиявлення та здійснення волі народу на управління державними і суспільними справами) є ключовим фактором визначення демократичності держави та суспільства загалом.

Народовладдя в Україні реалізується на основі Конституції через інститути безпосередньої (прямої) чи представницької (виборної) демократії. До інститутів безпосередньої демократії, які забезпечують ухвалення

державного рішення прямим волевиявленням народу, відносять: референдум; обговорення проектів нормативних актів; участь у виборах органів державної влади; загальні збори (збір) громадян; звіти депутатів і виконавчих органів перед населенням.

Представницька демократія – це засіб реалізації волі народу через представників, обраних ним до органів влади: насамперед, народних депутатів, Президента, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів органів місцевого самоврядування.

Референдум це – форма безпосередньої демократії в процесі якої шляхом голосування народ (загальнодержавний референдум) або певна його частина (місцевий референдум) вирішує найважливіші питання державного та суспільного життя. Референдум і вибори мають загальний метод здійснення голосування, але різняться своїм предметом. Вибори проводяться для визначення особи, яка, на думку більшості виборців, найбільш гідна обіймати виборну посаду. Завданням референдуму є вирішення важливих питань, не пов'язаних із наданням юридичної сили мандатам якихось осіб. Це можуть бути затвердження, зміна чи скасування законів, вирішення проблем територіального устрою в межах держави тощо.

Висновки

Держава – це політична форма організації правління, що характеризується суверенною владою, політичним та публічним характером, реалізацією своїх повноважень на певній території через систему спеціально створених органів та організацій, за допомогою яких здійснюється політичне, економічне та ідеологічне управління суспільством та керівництво загальносуспільними правами.

У міжнародному праві існує поняття **«суверенна держава»** – геополітичної сутності, яка характеризується суверенітетом, незалежністю і самостійністю в зовнішніх і внутрішніх справах. Суверенна держава – особлива політико-територіальна організація, що має суверенітет спеціального апарату управління і примусу та здатна надавати своїм велінням загальнообов'язкового характеру.

Кожна суверенна держава має свою територію та кордони, які можуть розширюватися або звужуватися, проводить власну незалежну внутрішню і зовнішню політику на світовій політичній арені, має міжнародне визнання та державну символіку: герб, прапор і гімн. Поняття держава (як геополітична сутність) означає, що на певній території де-факто і де-юре встановлена влада даної держави, в повному обсязі ходить офіційна валюта держави, в державних установах використовується державна мова, а також на ній проживають громадяни держави. Суверенна держава в політико-географічному, військовому і економічному відношенні не може бути залежною. Держава, спираючись на волю нації, самостійно вирішує, до яких політико-географічних, військових і економічних союзів, груп, альянсів чи об'єднань вона прагне приєднатися.

Тема 14. ПРАВОВА ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

1. Поняття і зміст правової держави.
2. Основоположні ознаки правої держави.
3. Правова держава та проблеми становлення її в Україні.

1. Поняття і зміст правової держави

Теорія правової держави формувалася протягом великого історичного періоду розвитку людства. Ще мислителі античних часів наголошували на необхідності творення справедливих законів, на забезпеченні прав і свобод людини. Проте ідея правової держави вперше переросла в цілісну наукову теорію лише у XVIII ст. під впливом буржуазних революцій і гуманістичної ідеології Просвітництва.

Поняття правової держави й сьогодні залишається однією із центральних категорій теорії держави і права, історії держави і права, філософії права, науки конституційного права й низки інших правових дисциплін.

Зміст концептів «правова держава» і «громадянське суспільство» змінювався разом з історичними умовами функціонування держави. Правова держава й громадянське суспільство були предметом аналізу багатьох дослідників, починаючи з доби Античності, й тривають до цього часу. М. Цицерон, Р. Моль, Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо, Ш-Л. Монтеск'є, І. Кант формували основи сучасного підходу до змісту концептів правової держави й громадянського суспільства. Серед сучасних вітчизняних дослідників правової держави і громадянського суспільства варто відзначити праці В. Ю. Баркова, Т. В. Розової, О. В. Батанова, О. Ф. Скакуна, М. І. Михальченка та ін. У західних джерелах дослідженню правових інститутів держави та громадянського суспільства присвячені праці І. Шاپіро, Р. Даля, Д. Хеллоуелла, М. Фуко, К. Поппера, Е. Макінтайра, Ж. Мере та інших вчених.

Людина в правовій державі перебуває в безпеці, а її права і свободи надійно гарантуються. Тільки в умовах правової держави людина знаходить безпеку від беззаконня, безправ'я та насильства.

Надзвичайно важливою ідеєю правової держави є принцип поділу публічної влади, відповідно до якого влада в державі має бути поділена між законодавчою, виконавчою й судовою гілками влади, де кожна з гілок влади щодо інших є самостійною та незалежною, що виключає можливість узурпації влади в державі як окремою особою, так і певним органом. Ідеї організації державної влади вперше знайшли відображення в Конституції Пилипа Орлика 1710 року, згідно з якою представницьким органом з окремими функціями законодавчого характеру була Генеральна Рада. Виконавчу владу уособлювали гетьман як глава держави та підпорядковані йому урядники. Існував також Генеральний Суд разом з іншими судами. У

цьому документі відображено й деякі елементи механізму «стримувань і противаг» у системі організації державної влади.

Ідея правової держави в сучасних юридичній та політичній науках нерозривно пов'язана з ідеєю громадянського суспільства. У працях сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників немає одностайності щодо визначення поняття «громадянське суспільство», але більшість з них дотримуються думки, що громадянське суспільство є сферою вільного прояву та самореалізації індивідів, незалежної від держави. Зокрема, італійський політичний діяч А. Грамші розглядав державу як своєрідну діалектичну єдність громадянського суспільства і суспільства політичного. А. Грамші порівнював громадянське суспільство із лабіринтоподібною системою шансів у сучасній війні, за якою створювалася стіна, що не дозволяла зовнішнім силам проникати всередину, – подібно до цієї системи, громадянське суспільство захищає свої інституції від державного впливу.

Громадянське суспільство доцільно розглядати як розвинуту систему суспільних відносин, основу якої складають недержавні відносини, що реалізуються в діяльності інститутів громадянського суспільства – політичних партій, громадських організаціях, ініціативах, громадських рухах, недержавних засобах масової інформації й здійснюють визначальний вплив на діяльність органів державної влади. До важливих ознак громадянського суспільства відносяться насамперед: наявність демократичних інститутів і механізмів, які забезпечують кожній людині можливість впливати на формування і здійснення державної політики; визнання людини, її прав і свобод головною цінністю суспільства; ідеологічна і політична свобода; рівноправність і захищеність усіх форм власності; свобода і добровільність праці на основі вільного вибору форм і видів трудової діяльності.

Зміст **поняття «правова держава»** тлумачиться українськими дослідниками переважно як держава, у суспільному й державному житті якої панують закони, що закріплюють основні права громадян, які виражають волю більшості або всього населення країни. Поширеним є й таке розуміння її сутності: «це держава, що складається з громадян, котрі мають високий рівень правової культури й формують державну владу, яка є демократично-організованою, із апаратом управління, залежним від суспільства, що за допомогою ефективних законів забезпечує реалізацію суверенних прав і свобод громадян». Правознавець В. С. Нерсисянц наголошує, що: «правова держава - це правова форма організації й діяльності публічно-політичної влади та її взаємовідносин з індивідами як суб'єктами права».

Фундатором правової демократичної держави є громадянське суспільство. В умовах розбудови громадянського суспільства та правової держави визначальним є утвердження цінності категорії «права людини».

Громадянське суспільство – це суспільство цивілізованих ринкових відносин, суспільство, яке досягло високого рівня самоорганізації та саморегуляції. Не держава формує громадянське суспільство, а воно створює

й контролює державу. Разом із тим у державі існують правова захищеність громадян, рівність усіх перед законом, високий рівень громадянської культури. Відносини держави і громадянського суспільства будуються на основі діалогу та співпраці.

Саме в такий спосіб забезпечується існування демократичного громадянського суспільства і правової держави. Порушення рівноваги між державою і громадянським суспільством призводить до диктату держави й політичного безсилля народу. Так, в умовах панування тоталітарного режиму не держава існує для людей, а люди – для держави, народ перетворюється в масу, населення, набуває ознак натовпу. Якщо держава повністю узурпує суспільство, вона знищує людину як вільну особистість.

Отже, **правова держава** – форма організації державної влади, за якої верховенство в усіх сферах життя належить правовому закону. У **правовій державі** всі – і державні органи, і громадяни – однаковою мірою відповідальні перед законом.

Правова держава – це суверенна політична, територіальна організація влади, яка може існувати тільки в цивільному демократичному суспільстві, і базується на основі соціально-справедливого права. Така форма організації державного управління має на увазі: Реалізацію прав, свобод. Законних інтересів людини.

2. Основоположні ознаки правої держави

До *основоположних ознак правової держави правознавці відносять*: верховенство права в усіх сферах суспільного життя; відповідальність перед законом як державних органів, так і громадських організацій та громадян; підзвітність державної влади її громадянам; невтручання держави у справи громадянського суспільства; охорона державою невід’ємних природних прав та громадських свобод особи; визнання пріоритетності прав та інтересів особи, непорушність її честі і гідності; рівність закону для всіх і рівність усіх перед законом; взаємна відповідальність держави і особи, правова відповідальність посадових осіб за дії, які вони чинять від імені держави; поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, їх взаємна урівноваженість і відкритість; незалежність судів і суддів, наявність ефективної системи захисту; наявність ефективних форм контролю за дотриманням законів та інших нормативно-правових актів тощо.

Так, верховенство права є одним із важливих принципів правової держави, настільки важливим і необхідним у державі, що відображено в ст. 8 Конституції України. Існують різні аспекти тлумачення цього поняття. Принцип верховенства права можна розглядати у двох аспектах – широкому й вузькому. У широкому розумінні – як принцип правової організації державної влади в суспільстві, як верховенство права над державою. За таких умов верховенство права практично ототожнюється з засадами правової державності. У вузькому розумінні – як співвідношення права й закону в регулюванні суспільних відносин, їх ролі в забезпеченні правопорядку, тобто

як верховенство права над законом. У Декларації демократичних цінностей, підписаній представниками сімох найпотужніших світових демократій, згадується про верховенство права. «Ми віримо у верховенство права, – ідеться в ній, – яке поважає та захищає без страху й упередження права і свободи кожного громадянина та забезпечує основу умов, у яких людський дух має розвиватись вільно й різнобічно».

Громадянське суспільство і правова держава відображають найважливіші характеристики та невід'ємні сторони сучасної демократії. Їх об'єднують передусім верховенство правового закону, який є обов'язковим і для громадян, і для держави, та забезпечення прав і свобод громадян, гарантом яких має бути держава. З одного боку, реалізація засад правової держави не може не спиратися на відносно автономні механізми саморегуляції громадянського суспільства, а з іншого – органічним доповненням функціонування громадянського суспільства виступають сформовані на правових засадах інститути держави. Окрім того, функціонування правової держави виключає можливість зосередження влади в руках однієї особи, державної або суспільно-політичної структури. Таким чином, з позицій права закономірно відбувається незворотний процес поступового поглинання державної влади громадянським суспільством і передача його інститутам більшої частини повноважень.

У демократичній державі громадянське суспільство здатне виконувати ряд важливих функцій. Зокрема, функції громадського контролю, легітимації політичної влади, протидії авторитарним тенденціям, політичної адаптації, компенсаторну, правозахисну, політико-правову, які реалізуються за допомогою його інститутів – політичних партій, неурядових громадських об'єднань, громадських рухів, недержавних засобів масової інформації. Отже, повноцінна реалізація функцій інститутами громадянського суспільства дозволяє створити “буфер” у відносинах між державою та громадянами, сприяє залагодженню конфліктів у суспільстві, вирішенню проблем громадян у сфері забезпечення їх прав і свобод, підвищенню правової культури громадян, привертає увагу громадськості, державних органів, міжнародних структур до порушень прав і свобод людини і громадянина й таким чином формує правову державу.

У правовій державі значне місце у механізмі захисту прав і свобод людини належить контролю за додержанням законодавчими, виконавчими та судовими органами положень Конституції про права і свободи людини та громадянина. У нашій державі лише впроваджується система адміністративної юрисдикції, яка відіграє значну роль у механізмі захисту прав людини у багатьох країнах, зокрема у Франції. Такий контроль у світовій конституційній практиці здійснюється у двох формах: у формі звичайної процедури контролю за конституційністю нормативних актів та у вигляді спеціальних процедур, формально-юридичного забезпечення основних прав і свобод. Перша форма контролю в Україні здійснюється Конституційним Судом України, який згідно зі ст. 147 Конституції України

вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції і дає офіційне тлумачення Конституції і законів України. Згідно зі ст. 42 Закону України «Про Конституційний Суд України» захист прав і свобод людини можливий шляхом конституційного звернення чи письмового клопотання до Конституційного Суду України про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України для забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина. Друга форма контролю щодо додержання законодавчими, виконавчими та судовими органами положень Конституції про права і свободи людини та громадянина з боку громадськості в Україні не реалізується у повній мірі. На наш погляд, це пов'язано з незформованістю громадянського суспільства й низькою ефективністю діяльності його інститутів, відсутністю механізму зворотного зв'язку між виборцями та народними обранцями, який, до речі, успішно застосовується у зарубіжних країнах: «конституційна скарга» у ФРН та Австрії, наказ «хабеас корпус» у країнах загального права, процедура «ампаро» в Іспанії та ряді країн Латинської Америки. Парламентський контроль у сфері додержання прав і свобод людини і громадянина в Україні забезпечує інститут омбудсмана, який здійснює захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України; запобігає порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню; сприяє приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі; запобігає будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод; сприяє правовій інформованості населення та захисту конфіденційної інформації про особу тощо.

Для правової держави вирішальне значення має не лише факт фіксації права в законі, а сам факт його забезпечення. Визнання, гарантування й забезпечення основних прав людини та громадянина – одна з найважливіших ознак правової держави. «Усі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності та правах», – зазначено в Загальній Декларації прав людини, а в ст. 3 цього ж документа закріплено таке положення: «Кожна людина має право на життя, свободу й особисту недоторканність».

Свобода неможлива, якщо її не гарантує держава. У Преамбулі до Конституції України сказано, що Основний Закон України прийнято для забезпечення прав і свобод людини. Правова держава представлена у вигляді ієрархії державних органів та інститутів, створених для захисту прав і свободи громадян.

Закріплення в Конституції положення, що Україна є правовою державою, ще не дає підстав уважати її такою. Україна зробила низку кроків на шляху побудови правової держави. Сьогодні можна говорити лише про певні загальні риси правової держави та проблеми становлення її в Україні. Варто зауважити, що не всі принципи правової держави дотримані, не всі ознаки реалізовані в повсякденному житті українців. Так, у нашій державі

визнається й діє принцип верховенства права, проте іноді правові норми суперечить одна одній.

Отже, можна виділити ознаки, запровадження та виконання яких дає змогу сформулювати інші. Критерії за значущістю поділяються на: основні (базові), тобто забезпечення, охорона та захист основних прав людини, верховенство закону і права в суспільстві, розподіл влади, високе становище та впливовість контрольних і правоохоронних органів, високий рівень правової культури; другорядні (надбудовані).

З урахуванням утілення зазначених ознак інші будуть реалізовуватись за рахунок уже налагодженого механізму, звісно, за умов його ефективності. Розглядаючи систему ознак правової держави, можна простежити, що всі вони взаємопов'язані не можуть бути впроваджені відокремлено.

3. Правова держава та проблеми становлення її в Україні

У сучасній Україні відбуваються складні процеси формування правової держави та громадянського суспільства. Підтвердженням цього є демократизація всіх сфер суспільного життя, зростання рівня політичної участі громадян. У той же час, ці процеси відбуваються на фоні постійних політичних суперечностей, нестабільності роботи державних органів, нечіткості й невизначеності у законодавчій сфері.

Формування правової держави і громадянського суспільства в сучасній Україні відбувається складно і суперечливо. Окремі кроки в цьому напрямі вже здійснено, зокрема прийнято низку нормативно-правових актів, що забезпечують більш широку участь громадян у здійсненні державної політики й доступу до публічної інформації. Проте існують й численні проблеми, які перешкоджають формуванню й функціонуванню правової держави і громадянського суспільства. В діяльності органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування зберігаються тенденції до непрозорості, закритості та забюрократизованості. Принципи верховенства права, верховенства Конституції і закону в Україні, на наш погляд, не реалізуються у практику повною мірою. Це пов'язано з високим рівнем правового нігілізму громадян, недосконалістю механізмів політичної відповідальності посадових осіб і державних обранців. Існує дисбаланс між суспільними потребами та прийнятими законами, внаслідок чого одночасно існують прогалини в праві й численні правові колізії.

Недосконалість чинного законодавства створює штучні бар'єри для утворення та діяльності інститутів громадянського суспільства, а податкове навантаження додатково ускладнює їх діяльність. Значною проблемою у налагодженні постійного діалогу між громадськістю та владою є непропорційне розміщення неурядових громадських об'єднань по країні, їх зосередженість, головним чином, у найбільших містах України. Органи державної влади та інститути громадянського суспільства не мають достатнього досвіду та навичок застосування процедур публічної політики та консультацій, що призводить до ухвалення неефективних рішень, які не

підтримуються громадянами.

Для формування правової держави і громадянського суспільства в Україні потрібно на конституційному рівні закріпити модель правової організації життя людини і суспільства, відповідно до якої весь державний і суспільний механізм має бути спрямований на здійснення і захист прав і свобод людини, забезпечення незалежності та неупередженості суддів, налагодження безперервної та ефективної роботи законотворчих органів, реалізацію на практиці принципу стримування й протидії у системі державних органів, здійснення громадського контролю за діяльністю владних структур. Підвищенню рівня взаємодії громадських структур і державних органів сприяло б створення асоційованих структур, які мають визначене коло завдань і діють за принципом цільового підходу для їх досягнення. В Україні потрібно використовувати досвід функціонування громадських інститутів західних демократичних держав. У зв'язку з цим доцільно було б запровадити європейські механізми контролю органів виконавчої влади за діяльністю інститутів громадянського суспільства, провести адаптацію законодавства України у сфері забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків до законодавства Європейського Союзу, розвивати механізми електронного урядування й електронної демократії. Підвищенню рівня громадської участі сприяло б спрощення процедур та скорочення термінів реєстрації інститутів громадянського суспільства, запровадження єдиного порядку розподілу коштів для державної фінансової підтримки інститутів громадянського суспільства, з одного боку, й податкове стимулювання їх діяльності, з іншого.

Сприяє становленню правової держави в Україні має контроль за діяльністю державних органів інститутами громадянського суспільства. Український правозахисник Є. Захаров визначає поняття «громадський контроль» як «публічну перевірку громадянським суспільством діяльності держави на відповідність проголошеним нею цілям, коригування цієї діяльності і самих цілей, підпорядкування політики держави, діяльності її органів і посадових осіб інтересам суспільства, а також нагляд громадянського суспільства за діяльністю державних органів та органів місцевого самоврядування, спрямованою на захист і забезпечення прав і законних інтересів людини та фундаментальних свобод і на повагу до них». До механізмів громадського контролю в Україні зазвичай відносять звернення, інформаційні запити, опитування, громадські слухання, моніторинг діяльності органів державної влади.

Однією з форм громадського контролю є створення громадських рад при місцевих органах виконавчої влади, які здійснюють різноманітні проекти та моніторинг діяльності державних органів. Основними формами діяльності громадських рад є інформаційно-консультативні проекти, громадські обговорення, створення громадських приймалень, моніторинг громадської думки щодо діяльності органів виконавчої влади за допомогою сучасних засобів інформаційних технологій «Електронна демократія», реалізація

спільних проектів тощо. Проте, діяльність цих органів недостатньо висвітлюється у засобах масової інформації. Деяка інформація розміщена на веб-сторінках окремих міністерств, зокрема Міністерства оборони, Міністерства економіки та Міністерства вугільної промисловості, а на інших така інформація відсутня взагалі або обмежується наказом про створення ради. Подібна ситуація з висвітленням діяльності консультативно-дорадчих органів при державних комітетах. Діяльність більшості громадських рад при міністерствах і відомствах має формальний характер, а в деяких органах влади таких структур не існує взагалі. Доступна ж громадськості інформація не висвітлює діяльність рад та їх роль у прийнятті політичних рішень відповідних державних органів.

Суб'єктами громадського контролю в Україні є також громадські правозахисні об'єднання, які здійснюють моніторинг законодавства, судової й адміністративної практики в галузі прав людини, а також підготовку незалежних доповідей про стан дотримання і захисту прав і свобод людини та коментарів до офіційних доповідей, що подаються тією або іншою державою відповідно до міжнародних договорів. Зусиллями правозахисників здійснюється сприяння ратифікації міжнародних договорів у галузі прав людини, спостереження за відповідністю національного законодавства і законзастосовної практики міжнародним зобов'язанням у галузі прав людини.

Для підвищення ефективності реалізації функцій інститутами громадянського суспільства у нашій державі необхідно забезпечити реальну, а не формальну участь громадянського суспільства та його інститутів у процесах формування й реалізації державної й регіональної політики, створити умови для активізації участі громадян у процесі підготовки й прийняття управлінських рішень. Створені при державних органах консультативно-дорадчі структури повинні здійснювати громадські експертизи діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а їх рекомендації мають бути враховані й відображені у державній політиці.

В українському законодавстві недостатньо визначені положення статусу громадянського суспільства. Існують лише окремі підзаконні нормативно-правові акти, що покликані сприяти становленню громадянського суспільства в Україні.

Несприятливим чинником для формування громадянського суспільства є корупція, що набула поширення серед вищих ешелонів влади та правоохоронних органів. Реформування останніх сьогодні стало можливим завдяки впливу на центральні та місцеві органи влади й великі бізнесові структури. Нині всі політичні діячі скаржаться на труднощі у виконанні своїх посадових обов'язків, однак відмовляться від посад не прагнуть. Натомість бізнесменам вигідно підтримувати зв'язки з корумпованими представниками влади, які можуть посприяти в розв'язанні різних проблем. Проте жоден чиновник не бере на себе конкретних зобов'язань щодо виконання в чітко

визначені терміни поставлених завдань, а також не звільнить посаду в разі їх невдалого чи невчасного виконання. Низка соціологів і психологів переконує, що влада – це не засіб для чогось, а передусім вища цінність у системі орієнтацій особи визначеного типу. Вони констатують авторитетність влади, з огляду на що людям, які нею наділені, досить складно від неї відмовитись.

Найважливішим чинником, що підтримує цілісність суспільства й держави, забезпечує стабільність і правопорядок, є належний рівень правової культури. Громадяни в правовій державі мають бути висококультурними особами, дотримуватися закону та з відповідальністю ставитися до нього. Сьогодні нагальною є потреба в підвищенні рівня правової культури, рівня правосвідомості громадян і якості організації правового виховання. Найбільш ефективною формою правового виховання є правова освіта.

Надзвичайно важливим чинником у формуванні правової держави є правова культура правлячої еліти – групи людей, які займають високі сходинки у владі. До сьогоднішньої правлячої еліти повинні належати ті люди, котрі захищають Україну, живуть духовними потребами українського народу й людства, творять нові знання й політику, прислухаючись до своєї совісті, свідомо працюють над проблемами сучасного державотворення.

Показниками правової культури сьогодні можна вважати таке: відповідність права вимогам справедливості та свободи; якість системи законодавства; рівень правосвідомості громадян і посадових осіб; участь громадян в управлінні державою; якість роботи правоохоронних органів і посадових осіб; стан законності й правопорядку; правові знання; авторитет і належний ступінь розвитку юридичної науки; реальне забезпечення місця людини як вищої соціальної цінності.

Висновки

Отже, правова держава покликана обслуговувати суспільство, відображати його інтереси і бути інструментом їх утілення в життя.

Формування правової держави передбачає утвердження панування закону в усіх сферах громадського життя, його верховенство серед інших нормативних актів, підпорядкування закону державними органами.

У правовій державі закони покликані забезпечувати права та свободи людини, її природні інтереси, встановлювати єдність взаємних прав і відповідальності держави й особи.

Громадянське суспільство – це соціально-економічна й особиста, приватна сфера життєдіяльності людей та реальних відносин між ними і державою. В Україні закладено засади становлення та розвитку громадянського суспільства, однак його розвиток стримується низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Тема 15. СОЦІАЛЬНО АКТИВНА, ВІДПОВІДАЛЬНА ОСОБИСТІСТЬ – ГОЛОВНИЙ СУБ'ЄКТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1. Соціалізація особистості.
2. Людина як об'єкт і суб'єкт громадянського суспільства.
3. Соціальна активність особистості – чинник суспільного розвитку.

1. Соціалізація особистості

Розглядаючи суспільство як складну систему, слід зазначити, що універсальним компонентом її є людина. Без людини неможливо уявити собі ні економічну, ні політичну, соціальну чи духовне життя. Поняття «людина» у повсякденній мові ототожнюється з поняттям «особистість». Однак між ними є глибокі смислові відмінності, коріння яких йдуть у глибини людської культури. Ці поняття використовуються близько двох тисяч років. Їх виникнення пов'язують з античним театром, де слово персона (особистість) означало маску, яку одягав на своє обличчя актор, граючи певну роль. При цьому людина, з одного боку, маскувала своє «я», а, з іншого – співвідносила себе з певною соціальною групою.

У сучасній науці поняття «людина» і «особистість» мають різне значення. Поняття «людина» вживається для характеристики загальних, притаманних усім людям якостей і здібностей. Це поняття підкреслює наявність у світі особливої історично розвиваючої спільноти, як людський рід. Але людство як таке самотійно не існує. Живуть і діють конкретні люди. Існування окремих представників людства виражається поняттям «індивід». **Індивід** – це одиничний представник людського роду, конкретний носій всіх соціальних і психологічних рис людства: розуму, волі, потреб, інтересів і т.д. Поняття «індивід» у цьому випадку вживається в значенні «конкретна людина». Поняття «особистість» визначається через підведення його під більш широке поняття людина, а потім вказуються його відмінності, перераховуються ознаки, що відрізняють особистість від людини взагалі. Найчастіше ці ознаки включають позитивні характеристики. Особистістю при такому підході визнаються не всі люди. На думку вчених більш переконливим є визначення особистості через діалектику одиничного та загального – як особливе, взате в соціальному контексті. Якщо розглядати загальні характеристики людини, пов'язані з соціальною сферою його життєдіяльності та співвіднести їх з його індивідуальними особливостями, це і буде особливе – **особистість**. З цієї точки зору поняття особистості застосовано до всіх людей.

Стосовно до особистості використовуються переважно соціальні характеристики. **Особистість, таким чином – це людина, в соціальній ролі.** Будучи вищим ступенем ієрархічного розгляду людини, поняття особистості більш змістовно, ніж поняття людини взагалі.

2. Людина як об'єкт і суб'єкт громадянського суспільства

Громадянське суспільство в сучасному українському суспільстві остаточно не сформовано. Міжособистісна роз'єднаність, зростання індивідуалістичної (егоцентричної) свідомості, порушення механізму ідентифікації зі своїм народом і культурою приводить до того, що сучасне українське суспільство не є інтегрованим началом, що об'єднує особистостей. Новітня українська практика державотворення та націостановлення беззаперечно актуалізує завдання: об'єднати націю, створити конкурентоспроможну економіку, європейський простір інтеграції, середовищеспроможну націю, громадянське суспільство. Але головне у цьому процесі – не загубити людину, тому що заради людини розбудовується суспільство, увесь уклад загальнодержавного та приватного буття нації. В Україні нині немає нічого більш невизначеного, аніж дискурс громадянського суспільства.

Громадянське суспільство як суспільство рівноправних людей, у якому людина вільно проявляє свою особистість, творчу ініціативу, суспільство рівних можливостей, вивільнене від адміністративної регламентації, оптимально поєднує людино-націю-державоцентричність на засадах паритетного захисту людини і нації. Законодавче визнання юридичної рівності на основі наділення їх правами і свободами – головна ознака і основа громадянського суспільства. На відміну від держави громадянське суспільство представляє собою систему багатоманітних зв'язків і відносин громадян, їх об'єднань, союзів, що базуються на рівності і особистій ініціативі громадян.

Громадянське суспільство як система найвищої міри соціальної саморегуляції, що сама себе підтримує через суспільні підсистеми і сприяє відновленню, корекції та удосконаленню всіх підсистем, сприяє вмінню зберігати соціальну рівновагу суспільного середовища і знаходиться у ситуації постійних змін у контексті етнічного, інтеграційного та цивілізаційного векторів розвитку. Система громадянського суспільства являє собою складне утворення, у якому ще не сформована суб'єкт-суб'єктна взаємодія, але сумісна взаємодія двох типів відносин повинна ще формуватися, щоб забезпечити ефективну саморегуляцію і динаміку розвитку об'єкта.

Громадянське суспільство як об'єкт впливу розвивається у відповідності з тими вимогами, які держава потребує від нього (суб'єкт – об'єктне відношення), але даний рівень розвитку міжособистісної взаємодії є ще далеким від ідеалу громадянського суспільства і не може вважатися фундаментом його побудови. Лише подолання розуміння іншої людини як об'єкта, як функції іншої людини може корінним чином змінити ситуацію, що склалася, і дозволить створити повноцінний фундамент громадянського суспільства, людей як суб'єктів громадянського суспільства, згуртованих єдністю цілей.

Саме у створенні умов (соціально-економічних, політичних та ін.) і виявляються суб'єктивні якості індивідів для самовідтворення їх особистих якостей як суб'єктів самодіяльності. Громадянське суспільство виникає і самовідтворюється в сумісній індивідуальній діяльності людей, які відтворюють це суспільство своїм взаємозумовленим буттям. Модернізація економіки, інвестиційно-інноваційна, екологічна політика, розбудова соціальної інфраструктури, систем освіти, охорони здоров'я, соціального захисту повинні проводитися в рамках створення гідних людини умов як важливих складників формування громадянського суспільства. Нам для реалізації громадянського суспільства належить в економічному плані багато попрацювати, щоб Україна стала конкурентоспроможною всередині і на міжнародній арені і не лише економічно, а щоб добробут підвищувався разом з рівнем культури народу, його соціальними стандартами, інтелектуально-духовними характеристиками, показниками людського розвитку. Суб'єктність нації, субсидіарність громад і окремих особистостей підвищується тоді, коли нація стає рівноправним суб'єктом дії, яка керується власним вибором шляху розвитку, інтеграції та формуванням умов для досягнення конкурентоспроможності нації та не ігнорує суб'єктів розвинутого громадянського суспільства.

Суб'єкт розвинутого громадянського суспільства – це джерело цілеспрямованої активності, носій предметно-практичної діяльності, оцінки і пізнання; це люди на вищому рівні активності, що відкривають буття і самореалізують свою самосвідомість; це єдність всіх якостей людини – природних, соціальних, суспільних, індивідуальних. Основною характеристикою суб'єкта являється переживання самого себе як суверенного джерела активності, здатного у певних межах здійснювати зміни оточуючого світу і самого себе. Суспільний суб'єкт може здійснювати свою діяльність і реалізовуватися у діяльності і у бутті кожного конкретного індивіда, визначатися через своє відношення до іншої людини; представляючи собою своє «Я», одиничне, всезагальне, колективне. Об'єкт, навпроти, це те, що протистоїть суб'єкту, на що направлена предметно практична – оціночна і пізнавальна діяльність суб'єкта.

Коли людина реалізує не стільки свої інтелектуальні скільки тілесні властивості, то виступає скоріше об'єктом відносин, суб'єктних відносин необхідна обопільна спрямованість одного суб'єкта на іншого, забарвлена емоційно і як така, що передбачає взаємодію, взаємопроникнення, а не просто вплив суб'єкта на об'єкт. На духовному рівні це виражається у взаємному збагаченні, взаємному розвитку, наприклад, ідеями. Деякі вчені (І. Вапчков і І. Гріншпун), у свою чергу, виділяють серед колективного суб'єкта полісуб'єкт, як його підструктуру, в контексті якого розгортається процес єдиного розвитку внутрішніх змістів суб'єктів, що знаходяться на рівні суб'єкт-суб'єктних відносин. Полісуб'єкт розуміється як цілісне динамічне психологічне утворення, що відображає феномен єдності розвитку внутрішніх змістів реальних суб'єктів, що знаходяться в суб'єкт-суб'єктних

відношеннях і об'єднаних сумісною творчою діяльністю, що проявляється у здатності до активності, дієвості, інтеграції, здатності до перетворення оточуючого світу і самого себе, здатності виступати як цілісний суб'єкт у відносинах до процесу саморозвитку і до інших полісуб'єктів.

Для громадянського суспільства надзвичайно важливо, щоб був вироблений інтеграційний індикатор, який відображає здатність громадян (соціуму) бути націєтворчим середовищем не лише в економічному, технологічному, екологічному планах, а й в духовно-інтелектуальному, мовно-інформаційному, етнічно-культурному, демографічно-ментальному, політично-патріотичному аспектах відтворення людини.

Проблема сьогоденного суспільства заключається в тому, що відсутня сама по собі мета діяльності, яка підпорядкувала б собі всі приватні діяльності окремих суб'єктів, проблема неусвідомленості окремими людьми своєї причетності до категорії колективного суб'єкта.

Сприяння розвитку громадянського суспільства як головного концепту-конструкту сучасного розвитку суспільства є однією з найважливіших умов становлення України як демократичної, правової і соціальної держави. Це насамперед передбачає налагодження ефективної взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства, що повинна базуватися на партнерстві, взаємозацікавленості у досягненні цілей, пов'язаних з процесом демократизації усіх сфер державного управління і суспільного життя, соціально-економічним і духовним прогресом, всебічним забезпеченням захисту прав і свобод людини та громадянина.

Громадянське суспільство – це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації і самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій превалюють громадянські цінності, які мобілізують творчі сили та здобутки, направлені на становлення і консолідацію українського народу як політико-етнічної спільноти і цілісної одиниці світового співтовариства.

В умовах посттоталітарного суспільства необхідний поворот до метафізичних вимірів людського буття, тобто тієї онтології, в центрі якої людина. Саме тому людина повинна пізнати саму себе, зробити себе мірилом всіх життєвих цінностей, дати їм оцінку відповідно до своєї сутності, влаштувати світ дійсно по-людськи, згідно із своєю природою. Метафізика людини як онтологія людського існування є вектором вирішення всіх проблем – онтологічних, аксіологічних, праксеологічних тощо, тобто такого існування, яке забуте, покинуте, порушене, не-автентичне, не-самодіяльне. Людина – це цілісність, «світ усередині нас» і «людина всередині світу»; людина – це світ, а світ – це людина; це оволодіння мистецтвом життя.

3. Соціальна активність особистості – чинник суспільного розвитку

В умовах бурхливих соціальних перетворень, що відбуваються у світі, розвитку українського суспільства, що характеризується значними змінами в

соціально-економічній сфері, виникає гостра потреба суспільства «в соціально активних членах зі стійкою особистісно значущою позицією, що вільно орієнтується в складній соціально-економічній та політичній ситуації, здатних ухвалювати рішення і досягати результату відповідно до поставленої мети, брати на себе відповідальність за свої вчинки, не утискаючи прав і свобод інших». Тому модернізація навчально-виховного процесу спрямована на формування в особистості соціальної активності, від якої залежить розвиток усього суспільства. Однією з найважливіших проблем сучасності є розвиток соціальної активності особистості як чинник прогресивного суспільного розвитку.

Проблема соціальної активності особистості завжди перебувала в центрі уваги дослідників. Поняття «соціальна активність» широко використовується у працях філософів, психологів, педагогів і соціологів. Різними аспектами формування соціальної активності присвячені дослідження педагогів Є. Белозерцева, Л. Вохминої, Б. Вульфою, О. Газмана, С. Дармодехіна, Л. Захарової, А. Зосімовського, Л. Іванова. Різні аспекти проблеми виховання соціально активної особистості розкрито в працях І. Беха, О. Чугунової, Т. Мальковської, Н. Остапенко, І. Павлова та інших.

Природа та сутність феномену соціальної активності, її структура та загальні закономірності розвитку розкрито у роботах К. Абульханової-Славської, Є. Ануфрієва, О. Леонт'єва, А.В. Мудрика, Т. Мальковської, В. Петровського, С. Рубінштейна та ін.

Окремі аспекти проблеми формування соціальної активності особистості стали предметом дисертаційних досліджень останніх років: Н. Клімкіна «Формування соціальної активності підлітків із неповних сімей у навчально-виховному процесі основної школи», О. Тельна «Формування соціальної активності незрячих учнів молодшого шкільного віку засобами рольової гри», Л. Нафікова «Формування соціальної активності слабозорих молодших школярів засобами музичного мистецтва», В. Косовець «Розвиток соціальної активності молоді в умовах соціокультурного середовища села» та інших.

Поняття **«соціальна активність»** і **«соціально активна особистість»** досить широко використовуються у працях філософів, психологів і педагогів, проте в науковій літературі досі не вироблено єдиного підходу в розумінні цього феномену. Поняття соціальної активності особистості розглядається як явище, як стан особистості й водночас як її ставлення до різних аспектів життєдіяльності.

Поняття «особистість» широко використовується в науках, пов'язаних із вихованням: психології, педагогіці, соціології та інших науках. З точки зору педагогіки і психології особистість – це певне поєднання психічних (включаючи психофізіологічні і соціально-психологічні) властивостей: спрямованості (потреби, мотиви, інтереси, світогляд, переконання тощо), рис темпераменту й характеру, здібностей, особливостей психічних

процесів(відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, уяви, уваги, емоційно-вольової сфери).

Соціологи розглядають поняття «особистість», як відправну точку не на індивідуальні особливості людини, а на її соціальне оточення – соціальну систему, в яку вона входить, і соціальні ролі, які вона виконує в цій системі.

З соціолого-педагогічної точки зору, особистість – цілісність соціальних властивостей людини, продукт суспільного розвитку і залучення індивіда до системи соціальних відносин за допомогою активної предметної діяльності і спілкування. Індивід стає особистістю у процесі освоєння соціальних функцій і розвитку самосвідомості, тобто усвідомлення своєї самототожності і неповторності як суб'єкта діяльності й індивідуальності, але саме як член соціуму.

Таким чином, особистість постає як активний суб'єкт життєдіяльності, особа, яка здатна реалізувати свої потенційні можливості, жити повноцінним життям, самостійно діяти, здійснювати власний вибір, приймати незалежні рішення та відповідати за їхні наслідки. В умовах інтенсивних соціальних перетворень зовнішні умови, що визначають розвиток особистості, піддаються змінам. У зв'язку з цим усвідомлення особистістю суспільних явищ зумовлює чітке уявлення про цінності, що функціонують у суспільстві, оскільки в них акумульовано культурне багатство народу. Виявлення таких цінностей і розуміння їх соціальної значущості є досить складними процесами для молодого покоління.

Соціальна активність особистості – це свідомо і цілеспрямована діяльність особистості та її соціально-психологічна якість, яка є діалектично взаємозумовленою, визначає і характеризує ступінь або міру персонального впливу суб'єкта на предмет, процеси і явища навколишньої дійсності.

Важливу роль при цьому відіграє активність особистості. Характеристика активності як стану особистості (риса, що базується на потребах і зацікавленнях особистості й виражається у внутрішній готовності до дії), а також як ставлення особистості – більш або менш енергійна самодіяльність, спрямована на перетворення різноманітних аспектів діяльності та самих себе.

Активність особистості, на думку В. Радула, – діяльне ставлення особистості до світу, здатність створювати суспільно значущі перетворення матеріальної і духовної сфер на основі засвоєння історичного досвіду людства; реалізація у творчій діяльності, вольових актах, спілкуванні. Формується активність особистості під впливом навколишньої дійсності й виховання. Інтегральною характеристикою активності особистості, науковець визначає, активну життєву позицію людини, яка виявляється в її принциповості, послідовному відстоюванні своїх поглядів, ініціативності, діловитості, психологічній налаштованості на діяльність.

Основу активності особистості становлять потреби, які виступають рушійною силою її розвитку. Отож, про активність можна говорити водночас

як про форму вираження потреб людини, вияву її соціально-психологічних властивостей, так і про характеристику особистості як суб'єкта життєдіяльності.

У науковій літературі існує кілька підходів до визначення змісту поняття «соціальна активність особистості». Досить поширеним є визначення соціальної активності як соціальної якості особистості.

Так, В. Мордкович зазначає, що соціальна активність особистості є суттєва суспільна якість людини, що виявляється у здатності суб'єкта до цілеспрямованого взаємодії з середовищем, у здатності, яка базується на її потребах і інтересах, існує як внутрішня готовність до дії і проявляється як усвідомлена і енергійна діяльність, спрямована на перетворення різних областей дійсності і самих соціальних суб'єктів.

Соціальна активність особистості – це системна соціальна якість, в якій виявляється та реалізується рівень соціальності індивіда, тобто глибина та повнота зв'язків особистості із соціумом, рівень перетворення особистості на суб'єкта суспільних відносин.

Відповідно соціальну активність визначають як вихідну соціальну якість особистості, яка виявляється у активному ставленні особистості до суспільства, його проблем, визначає якісні особливості свідомості та діяльності особистості.

Також соціальна активність розглядається як форма людської діяльності. Соціальна активність – сукупність форм людської діяльності, свідомо орієнтованої на розв'язання завдань, що постають перед суспільством, класом, соціальною групою у певний історичний період. Суб'єктом соціальної активності може виступати особистість, колектив, соціальна група, шар, клас, суспільство в цілому.

Соціальна активність особистості, як зазначає Ю. Воробйов, не може бути розкрита інакше як через діяльність, її форми і види. Вчений зазначає, що соціальна активність особистості висловлює «Не будь-яку, а певну діяльність: по-перше, обумовлену внутрішніми причинами, по-друге, спрямовану не лише на збереження системи, а й на її подальший розвиток, по-третє, творчу; по-четвертих, та, яка носить строго виборчий характер і включає оціночний момент».

Реалізація соціальноактивної життєвої позиції залежить від ступеня сформованості взаємин, інтересів, установок та навичок соціальної діяльності. О. Бодальов визначає активність як якісну характеристику діяльності особистості.

Соціальну активність особистості ми розглядаємо як певний тип відносин між особистістю і соціальним середовищем. Ці відносини реалізуються у процесі соціальної діяльності особистості, в якій вона на основі суспільно сформованих здібностей перетворює дане соціальне середовище. Соціальна активність, за визначенням В. Мордковича, трактується як здатність соціального суб'єкта до цілеспрямованої взаємодії з навколишнім середовищем в процесі якої відбувається перетворення і

середовища, і суб'єкта. Тому особистість, на його думку, є істотою соціальною, яка повторює спільні для всіх погляди, виконує спільні для всіх звичаї, виявляє спільні для всіх дії, тобто вона підпорядкована суспільним вимогам і не може розглядатися поза її соціальним життям.

Соціальна активність особистості – це свідомо і цілеспрямована діяльність особистості та її цілісно соціально-психологічна якість, яка, будучи діалектично взаємозумовленою, визначає і характеризує ступінь або міру персонального впливу суб'єкта на предмет, процеси і явища навколишньої дійсності. Діяльність виступає як спосіб існування соціального суб'єкта і є реальним проявом його соціальної активності.

Соціальна активність сприяє злиттю індивіда із соціумом (ідентифікація) і виокремленню, збереженню свого «Я» (автономізація), тобто активність виступає і як процес формування, перетворення особистості, й як подолання зустрічних детермінант у процесі її становлення.

Як зазначають С. Грабовська та С. Чолій, соціальна активність найбільш загальна характеристика особистості, яка реалізується у соціальній поведінці (яка може здійснюватися як усвідомлено, так і імпульсивно, в пориві емоцій, знічев'я, з конформістських міркувань тощо) та у соціальній діяльності (що здійснюється цілеспрямовано, виходячи зі свідомо поставленої мети, за більш чи менш чітко побудованим планом).

З урахуванням змісту соціальної активності Є. Біленький звертає увагу на те, що соціальна активність відображає «рівень спрямованості здібностей, знань, навичок, концентрації вольових, творчих зусиль на реалізацію невідкладних потреб, інтересів, мети, ідеалів завдяки освоєнню, збереженню, руйнуванню існуючих або створенню нових умов, життєво важливих зв'язків із природним і соціальним середовищем, формуванню особистих соціальних якостей».

За своїм змістом, спрямованістю на певні цінності, а також за рівнем їхнього осмислення, за характером і за рівнем реалізації соціальна активність багатоманітна. Виявляється, що саме аналіз її зв'язку з соціальністю дає змогу виявити певні типи соціальної активності.

Соціальна активність може мати егоцентричну спрямованість, замикаючи людину в просторі його власної суб'єктивності; альтероцентричну, що підпорядковує життя служінню близьким; соціоцентричну, направлену на реалізацію суспільних потреб різного рівня, яка робить життя людини невіддільним від турбот і проблем широких соціальних спільнот. Для соціальноактивної особистості вони є висхідними, визначальними. Таким чином, перший критерій виявляє характер спонукальних сил, потреб, цінностей, що є основою соціальної активності.

Як зазначає Б. Новіков, соціальна активність виражає рівень реалізації функціональних особливостей соціальної спільності, загальної соціальності особистості, її внутрішню потребу, прийняття цінностей суспільства.

Структурна складність соціальної активності зумовлює її поліфункціональність:

1) *ідентифікаційна функція* полягає в усвідомленні свого «Я» як представника соціальної спільноти;

2) *цілеутворююча функція*, за якої цілі даної спільноти перетворюються на особистісні цілі;

3) *мотиваційна функція* виявляється в спрямуванні людини, її соціальній активності в процесах державотворення, різних видах суспільно корисної діяльності (еколого-економічній, навчально-трудовій, техніко-технологічній тощо).

Соціальна активність характеризується не тільки усвідомленням та прийняттям інтересів суспільства і певних спільнот, а й готовністю та вмінням реалізовувати ці інтереси, активною діяльністю самотійного суб'єкта. Важливими ознаками соціальної активності особистості є сильне, стає прагнення впливати на соціальні процеси та дієва участь у суспільних справах, прагнення змінити, перетворити або, навпаки, зберегти, зміцнити існуючий соціальний лад, його форми та елементи.

Соціальна активність особистості на всіх стадіях онтогенезу сприяє повнішому опануванню форм і норм людської поведінки, засвоєнню широкого спектру соціальних ролей, ліпшій самоідентифікації та самоактуалізації.

У відповідності з основними сферами життя суспільства соціальну активність можна поділити на три основні види: трудову (виробничу), суспільно-політичну і соціальну активність в області духовного життя. Кожен з цих видів соціальної активності, у свою чергу, може бути поділений на інші види.

Так, *виробничо-трудова активність* включає в себе: безпосередньо трудову активність, що виражається у відношенні людини до своїх трудових, службових обов'язків; активність в управлінні та керівництві господарською діяльністю.

Трудова соціальна активність – це міра реально-практичного зміни людьми матеріального світу. Вона виступає в якості основи розвитку, самоствердження особистості, функціонування і розвитку суспільства.

Другим найважливішим видом соціальної активності є *суспільно-політична соціальна активність* – захід, що виражає ступінь участі особистості в перетворенні політичних відносин, інститутів, установ. Специфіка цього виду соціальної активності обумовлюється тим, що в системі політичних відносин особистість функціонує не як працівник розумової або фізичної праці, міста чи села, а у своєму політичному якості.

Суттєвою особливістю трудової та суспільно-політичної соціальної активності є те, що вони безпосередньо спрямовані на фізичне зміна світу. Це меншою мірою характерно для науково-пізнавальної соціальної активності, яка проявляється в ідеальному відтворенні особистістю світу і його окремих проявів, у придбанні знань про світ.

Таким чином, соціальна активність особистості розглядається як одна з найважливіших умов соціалізації особистості у процесі виховання, навчання і

самовиховання, під час якого людина усвідомлює себе в суспільстві як особистість. Результатом цього є засвоєння соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються якості особистості.

Соціальна активність формується і розвивається завдяки внутрішнім силам людини під впливом зовнішніх факторів. Результатом є засвоєння соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються якості особистості, поведінка у побуті, мова, здатність до творчості, сприйняття і засвоєння культури свого народу. Відтак, набуває актуальності проблема впливу соціально-культурного середовища.

В умовах динамічного сучасного суспільства соціальне середовище визначається дослідниками як: сукупність матеріальних, економічних, соціальних, політичних і духовних умов існування, формування і діяльності індивідів та соціальних груп; фактор, що визначає спрямованість життєвих потреб, інтересів, цінностей, реальну поведінку особи, процес її самовизначення і самореалізації; оточуючий зовнішній соціальний світ (соціум) – норми, закони, правила, традиції, які впливають на людину або соціальну групу.

Висновки. Соціальна активність особистості – це особистісна якість людини, яка проявляється у вияві ініціативи і відповідальності, самостійності і незалежності. Соціальна активність особистості розглядається як один з найважливіших чинників соціального розвитку, під час якого людина усвідомлює себе в суспільстві як особистість. Це сприяє засвоєнню соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціальні якості особистості.

Сутність формування соціальної активності особистості полягає в забезпеченні соціально спрямованої колективної діяльності, яка враховує індивідуальні потреби й можливості людини з метою засвоєння й трансляції соціального досвіду; гуманістичному характері міжособистісних відносин; прийнятті активної життєвої позиції в соціумі тощо.

Зростання активності особистості перебуває в залежності від культури суспільних відносин, які визначають загальний рівень і характер розвитку в людині суспільного.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Основна література

1. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / Г. Ю. Васильєв та ін. ; за ред. М. П. Требіна ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків : Право, 2013. 536 с.
2. Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації : аналіт. доп. / В. М. Яблонський та ін. ; за ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2019. 112 с.
3. Громадянське суспільство в Україні : сучасний стан, виклики, стратегія модернізації : монографія. У 2-х т. Т. 1. Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні / за ред. Ю. С. Шемшученка, О. В. Скрипнюка. Київ : Юридична думка, 2018. 676 с.
4. Політологія : навчально-методичний посібник у схемах і таблицях / за ред. В. С. Бліхара. Львів : ПП «Арал», 2018. 540 с.
5. Томахів В. Політологія : навч. посіб. 3-є вид., доп. Тернопіль : ТНЕУ, 2018. 224 с.

2. Допоміжна література

1. Гаєвська Л. А. Феномен громадянського суспільства і його вплив на становлення державно-громадського управління освітою (теоретико-методологічний аспект) URL : <http://academy.gov.ua/ej/ej6/txts/07glatma.htm>.
2. Колодій А. Чим є і чим не є громадянське суспільство URL : <http://www.hgi.org.ua>.
3. Колісник В. Уповільнення демократичного поступу України на тлі нових викликів та дезорієнтації громадянського суспільства. *Право України*. 2019. № 11. С. 183-199.
4. Кононенко В. В., Лапшин С. А. Громадянське суспільство та держава : співвідношення в публічному управлінні. URL : <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1713>.
5. Кресіна І., Стойко О. Громадянське суспільство. Енциклопедія цивільного права України / за ред. Я. М. Шевченко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Ін Юре, 2009. 952 с.
6. Кузнєцова Н. С., Оніщенко Н. М. Роль правової ініціативи у становленні громадянського суспільства. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. № 1. С. 120-130.
7. Кульчицький С. В. Громадянське суспільство. URL : http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Gromadyanske_suspilstvo.

8. Лелюк Р. В. Концептуальні підходи до процесу взаємодії органів державної влади та громадськості. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2018. №4. С. 65-69.
9. Лотюк О. С. До проблеми розуміння функцій громадянського суспільства. URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-3-2013/item/106-do-problemy-rozuminnia-funktsii-hromadianskoho-suspilstva-lotiuk-o-s>.
10. Лук'янова М. М. Роль організацій громадянського суспільства в розвитку сільських територій. *Агросвіт*. 2020. № 11. С. 127-135.
11. Лук'янчук Г. Волонтерство – основа відповідального суспільства. *Слово Просвіти*. 2020. Ч. 50 (10-16 груд.). С. 6.
12. Лях Ю. І. Організаційно-правове забезпечення комунікаційних відносин у сфері публічного адміністрування в Україні. *Університетські наукові записки*. 2019. № 4. С. 72-81.
13. Мацюк А. Історичні витоки громадянського суспільства та ідей суспільного договору. *Публічне право*. 2018. № 3. С. 231-238.
14. Пишна Л. Г. Громадянське суспільство: поняття, ознаки, структура і принципи (цивільно-правовий аспект). URL : <https://sworld.education/simpoz4/136.pdf>.
15. Резнік О. Суб'єкти громадянських практик як підґрунтя демократичного транзиту України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 1. С. 5-22.
16. Стерненко С. Найкращий період у нашій історії : як розвивається громадянське суспільство в Україні. *Український тиждень*. 2021. № 33/34. С. 68-69.
17. Ткачук І. Світові та національні принципи організації, функціонування та фінансування організацій громадянського суспільства. *Журнал європейської економіки*. 2019. № 3. С. 323-335.
18. Третяк С. М. Формування поняття «громадянське суспільство» в західній та українській політико-правовій думці. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Tretyak_2002_1.pdf.
19. Яковлев П. О. Правові засади участі інститутів громадянського суспільства у забезпеченні інформаційної безпеки України. *Часопис Київського університету права*. 2019. №4. С. 142-146.
20. Яремович О. І. Вплив інститутів громадянського суспільства на правоохоронні органи держави крізь призму діяльності громадських рад. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 145-148.

3. Інформаційні ресурси

1. Громадська активність громадян України : загальнонац. дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва з 19 до 25 грудня 2018 р. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-aktivnist-gromadyan-ukraini>.

2. Громадянське суспільство в Україні: виклики і завдання. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-vikliki-i-zavdannya>.

4. Законодавчо-нормативні акти

1. Про громадські об'єднання (стаття 21) : Закон України в редакції від 22.05.2021 № 4572-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>.

2. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19>.

3. Про місцеве самоврядування: Закон України в редакції від 09.08.2021р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

4. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки : Указ Президента України від 27 верес. 2021 р. № 487/2021. *Голос України*. 2021. 1 жовт. С. 10-11.

5. Про органи самоорганізації населення (стаття 14) : Закон України в редакції від 01.01.2020р. № 2625-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14#Text>.

6. Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності (статті 18, 22) : Закон України в редакції від 02.11.2016р. № 5026-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5026-17#Text>.

7. Про професійних творчих працівників та творчі спілки» (стаття 9): Закон України в редакції від 04.11.2018р. № 554/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

8. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» (статті 21–24): Закон України в редакції від 23.05.2021р. № 1045-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14#Text>.

9. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : Указ Президента України від 26.02.2016 № 68/2016. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/682016-198054>.

10. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 № 710-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-konceptsiyi-rozvitku-gromadyanskoyi-osviti-v-ukrayini>.

Навчальне видання

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Курс лекцій

Укладач: **Борко** Тетяна Миколаївна

Технічний редактор: Т. М. Борко

Комп'ютерний набір і верстка: Т. М. Борко

Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 13,0

Тираж 100 прим. Зам. № _____

Надруковано у видавничому відділі
Миколаївського національного агарного університету
54020, м. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9

Свідоцтво суб'єкт видавничої справи ДК № 4490 від 20.02.2013 р.